

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

БИРИНЧИ МУАЛЛИМ

БЎТАКЎЗ

ОҚКЕМА

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1981

© «Уқитувчи» нашриёти, 1981

70803 341
А 353 (04) — 81 279 — 81 4806030000

БИРИНЧИ МУАЛЛИМ

Бу суратни ҳали тамом қилганим йўқ. Қандай чиқишини ҳозирча айтиш қийин. Ҳар куни илк саҳарда-туриб, хомаки этюдларимни яна икки-уч марта кўздан кечирарканман, тонг сўкунатида у ёқ-бу ёққа аста-аста юриб ўйга чўмаман. Йўқ, ҳали кўнглимдагини топганимча йўқ, яна тагин кўп иши бор. Бу сурат ҳали кўнгилдаги бир тилак, қалбимни ҳаяжонга солган орзу-умид, холос...

Ҳали тамомланмаган асар тўғрисида олдиндан жар солишни ўзим ҳам азалдан ёқтирмасдим. Бу бахилликдан эмас. Бешикдаги чақалоқнинг ким бўлиб вояга етишини қаёқдан билиб бўлади дейсиз? Лекин бу сафар ўзингиз кўриб турибсиз, шу одатимдан воз кечиб, хомхатала асаримни ўртага ташлаб, ундан гап очмоқчиман... Индамай юришга ҳеч иложим йўқ. Ростини айтсам, бир ўзим ёлғизлик қилиб қолдим, безовта қилиб, эс-ҳушимни ўзимга банд этган бу воқеа юрагимга сиймай, қучоғим ҳам етмай турибди.

Бўлган воқеани айнан тасвирлаб, халқни ундан баҳраманд қилсам, деган умидим бор. Истар эдимки, кўпчилик ҳам фикр-мулоҳазаларини ўртага ташласа... Бу асар халқ дамидан чиққан оловдек бўлса-ю, унга ўз қонингиздан қон, кучингиздан куч қўшиб берсангиз, шу вайдан бу воқеани сизларга баён этишни ўз бурчим деб биламан...

Овулимиз Оқ-Жар тоғининг этагида, к... а сой шар-қираб оқиб турган кенг текисликда; ундан пастроқда — Қора тоққача ястанган адир бўйлаб чўзилган темир йўлнинг икки томони қозоқ даласи...

Овулимиз устидаги тепаликда икки катта терак бўларди; мен буни болалик чоғимданоқ билардим. Бу қўш-терақ ҳали ҳам бор. Қачон қараманг, овулга қайси томондан кирманг, ҳаммадан бурун тепаликда бир-бири билан ёнма-ён турган ўша баланд тераклар кўзга чалинади.

Билмадим, нима учундир, болалигимданми ёки касбим расмлик бўлганиданми, ҳайтовур, ҳар гал станциядан тушиб, тепаликдан ўтиб, овулимизга қараб йўл олганимда қўштерақлар жойида турганмикин, деб сабр-еизлик билан беихтиёр шу томонга қарайман. Тераклар нақадар катта бўлса ҳам, узоқдан шунча даргумону, лекин уларнинг сурати кўз олдимга келиб тураверарди. Тезроқ овулга етиб, эртароқ тепаликка чиқсам, қўштерақка эгилиб салом берсам, уларнинг шовиллашини тўйиб-тўйиб эшитсам, деб юрагим орзиқарди.

Кўча-кўйда нима кўп — дарахт кўп, лекин бу тераклар ўзи бошқа бир олам, қандайдир хосиятли, тили бордай. Кун-тун япроқлари дириллаб, чайқалган учлари бир-бири билан ўпишиб, ўзини минг кўйга солиб шовиллайди. Гоҳ соҳилга келиб урилган эрка тўлқиндай эшитилар-эшитилмас гувиллашиб қўяди, гоҳ жим ўйланиб қолиб, соғина-соғина юраги қон бўлгандай, алланималарни эслаб хўрсиниб, юлқинган шамол булут ҳайдаб, ёмғир ҳайдаб, бутоқларини эгиб юборганда, тераклар бир-биридан мадад олиб: синдириб бўпсан, дегандай баттар ўжарлик қилиб, зарда билан тўлганиб қўйишади.

Ҳў анча кейин эсим кириб улғайганимда, мен бу теракларнинг сири асроридан воқиф бўлдим. Тўрт томони очик баланд тепада булар доимо шамол ўқига тўғри келиб ҳавонинг ҳар бир ўйинига жавоб қайтариб туришган. Тинмай шовиллаб, минг оҳангда овоз чиқариб тур-шларини ҳам шундан.

Лекин менинг бу идрок қилганларим болалик хаёлимнинг илк таассуротиңи совута олмади. Уша вақтдаги ҳаяжонларим ҳали ҳам ўз ҳароратини йўқотмади, назаримда, бу тераклар ҳали ҳам қандайдир бир сирни яширган жонли махлуқдай.

Бблалик умримнинг энг ширин орзулари шу тераклар соясида қолиб кетгандай, эсимга тушган сари яна қайта бошдан эслагим келади.

Уқишимиз тамом бўлди дегунча бизлар чумчуқ қидириб шу ерга келардик. Чувуллашимизга маст бўлгандай қўштераkning тепа шохларидаги япроқлари ҳилпираб, бизга соя ташларди. Уша кезларда ёриқ товон, кафтларимиз қовжираган биз тентаклар теракларга мушукдай тирмашиб чиқа бошлаганимизда чумчуқлар чириллаб қоларди. Чириллашига қарармидик! Ҳадеб бир бутоқдан иккинчисига ўтавериб, чумчуқлар «пир» этиб учиб кетган баланд бутоққа чиққанимизда, кўз-олдимизда намоён бўлган олам манзарасини кўриб ҳайратдан дамимиз ичимизга тушиб кетарди, тутмоқчи бўлган чумчуқ болаларини ҳам эсимиздан чиқариб юборардик. Кўзимизга каттакон бўлиб кўриниб юрган колхоз отхонасининг тепадан худди чигирткадай кўринганига, қишлоқдан нари чўзилиб кетган даланинг катталигига, яна ундан нарироқдаги қанча-қанча қадрдон ерлар, овулимиздаги ариқлардан бошқа тагин қанча-қанча қумушдай товланиб оқаётган сувларга суқланиб қараб, бу дунёнинг чети шуми ё ундан нарида ҳам шундай осмон, шундай булутлар, шундай ерлар бормикин, деб хаёл суриб кетардик.

Ушанда қулоғимизга шамол овози чалинса, унга жўр бўлиб қимирлаган япроқлар, кўз илғамас узоқ - узоқларда ажойиб ва ғаройиб нарсалар ҳам бор дегандай шивирлаб, бетларимизни силаб эркалатарди. Юрагим дук-дук уриб қишидан чиқиб кетадигандай, қўштераkning шовиллашига астойдил қулоқ солардим. Кўз олдимга эртақдагидай бутун олам келибди - ю, лекин бир нарса эсимга келмабди. Бу теракларни ким ўтқазгану қандай умид билан ўстирганини ўйламабман.

Шу қўштерақ қад кўтариб турган жойни овулдагилар нима учундир «Дуйшэннинг мактаби» дейишарди. Бирортасининг моли йўқолиб: «Ҳой фалончи, гунажинимни кўрдингми?» — деб сўраса, тўхтаб унга: «Ҳў, юқоридаги «Дуйшэннинг мактабида» йилқилар юрибди, ўша ёқдан хабар олиб кўр», — деб жавоб беришарди. Катталарга тақлид қилиб биз ҳам: «Юринглар, Дуйшэннинг мактабига кетдик, теракка чиқиб чумчуқ ҳайдаймиз»; — дер эдик.

Бир вақтлар ўша тепада мактаб бор экан. Бизнинг замонамизда бу мактабдан асар ҳам қолмагану, лекин

қўштерақли тепани¹ номи халқ оғзидан тушган эмас. Болалик чоғимда бу мактаб ўрнини хўп қидириб ҳам курганман. Кейинчалик: «Нимага «Дуйшэннинг мактаби» дейишади, «Дуйшэн ўзи ким?»— деб қариялардан суриштирсам, бу саволимга улар ҳеч қизиғи йўқ, анчайин гапдай қўл силтаб жавоб қилишарди: «Ким бўларди, шу юрган оқсоқ-қўй¹ Дуйшэн-да. Уша ҳурриятдан кейин хў анави тепада эски бир молхона бўларди. Дуйшэн комсомол бўлдим, деб ўша ерда мактаб очиб, бола ўқитган. Мактаб қаёқда дейсан, анчайин бир гапда. У вақтлар ўзи қизиқ замон эмасмиди, худо кўрсатмасин, узангига оёғи етиб, отнинг ёлидан тутамлаб олганларнинг ҳаммаси ўзига бек, ўзига хон бўлиб қолганди. Ҳар ким ўз билганини қиларди. Дуйшэн ҳам ўшанда миясига келганини қилди-да. Ҳозир у мактабдан бир парча гувала ҳам қолмаган, илгари номи йўқ тепа эди. Энди «Дуйшэннинг мактаби» деган ном олди...»

- Дуйшэн деган кишини унча яхши билмас эдим. Баланд бўйли, бургут қовоқ, салобатли одамга ўхшарди. Унинг ҳовлиси ариқнинг нариги томонида, иккинчи бригада кўчасида эди. Мен овулда турган кезларимда Дуйшэн колхоз мироби бўлиб ишларди, эгарнинг қошига катта кетмонни чирмаб олиб, шатакдан чиқиб қолган, ўзига ўхшаш суяклари кўришиб қолган отни миниб, гоҳ-гоҳда ўтиб қоларди. Кейин қариганида почтачиликка ўтиб кетди, деб эшитгандим. Лекин гап унда эмас. Комсомол деганда мен ўша вақтларда ишга ҳам, гапга ҳам эпчил, ялқов-порахўрларни газетага ёзиб турувчи овул йигитларининг энг миқтисини тушурардим.

Ростини айтсам, соқолига оқ кирган, қайсар отига кучи етмаган ҳалиги расмана одамнинг бир замонлар қандай қилиб комсомол бўлганини, хат-саводи бўлмаса ҳам, болаларни қандай ўқитиб, қанақа ўқитувчи бўлганини ўзимча ҳеч тасаввур қилолмадим.

Уша вақтларда бу гаплар овулда айтилган сон-саноксиз эртақлардан бўлса керак, деб қўя қолгандим. Кейин билсам, «Дуйшэннинг мактаби» деган гапнинг ўз тарихи бор экан, буни тасодифан яқинда билиб қолдим.

Ўтган кузда колхоздан менга бир телеграмма келди.

Икки йилдан буён колхозимиз ўз кучи билан янги мактаб солаётган экан. Мактаб биноси қурилиб бўл-

¹ Оқсоқ-қўй — уруғнинг номи.

гандан кейин овулдагилар мени мактабни очиш маросимига чақиришипти. Бу қувончли кунларда элим билан бирга бўлай деган ниятда дарҳол йўлга отландим. Овул манзараларини суратга олиш ниятида овулга тўй маросимидан уч-тўрт кун илгари жўнаб кетдим. Шаҳардан чақирилганлардан академик Сулаймоновани ҳам кутиб ўтиришган экан. Бу аёл бу ерда бир кун-ярим кун туриб, кейин Москвага жўнаб кетади, дейишди. Академик Сулаймонованинг келишини эшитиб жуда суюниб кетдим. Халққа танилган бу олиманинг овулимиздан эканлиги; қиз вақтида шаҳарга кетиб, ўқиб, олим бўлгани овулда қулоғимга чалиниб юрарди. Ўзи билан шаҳардалигимда танишиб олган эдим.

Мен кўрганда Олтиной Сулаймонова сочига оқ кийиб, эликларга бориб қолган, тўлишгангина аёл эди. Машҳур ҳамқишлоғимиз университетда кафедра мудири бўлиб ишларди, фалсафадан лекция ўқиб турар, хизмат қиладиган ери академия бўлиб, тез-тез чет элларга бориб келиб турарди. Опанинг бемалол ўтириб, мен билан тўйиб суҳбатлашишга вақти бўлмай юрарди. Лекин ҳар гал гоҳ мажлисда, гоҳ тўсатдан кўчада учрашиб қолганимизда овулдагиларнинг омон-эсонлигини сўрар, асарларим тўғрисида қисқача бўлса ҳам бирон фикр айтмай қўймасди. Мен бу кишининг камтарлигига, одамохунлигига қойил қолиб, бир куни ўзига дангал айтдим:

— Опа, овулга бориб, эл-юрт билан кўришиб келсангиз бўларди. Овулдагиларнинг ҳаммаси номингизни сиртдан тилга олиб, фахрланиб юришади, лекин кўпчилик сизни танимайди. Атоқли олима қизимиз овулимиздан ётсирайди, бизларни танигиси келмайди, дейдиганлар ҳам йўқ эмас...

— Гапингиз тўғри, укам,—деб Олтиной Сулаймонова хўрсиниб қўйди,—боришга ўзим ҳам кўпдан интизорман. Бормаганимга ҳам талай вақт бўлди. Овулда туғишган қариндошларим йўқ-ку, лекин элингдан яқин туғишганинг бўларканми! Албатта бораман, фурсат топдим, бораман... Ўзим ҳам юртимни хўп соғинганман...

Академик Сулаймонова ўша куни кечикиброқ келди. Унинг машинаси келиб тўхтаганда мактабнинг тантанали мажлисини энди очмоқчи бўлиб туришган эди. Мажлисдагиларнинг ҳаммаси дув этиб чиқиб уни ку-

тиб олишди, таниган-танимаган ҳамма — ёш қари у билан қўл бериб кўришгиси келарди. Олтиной Сулаймонова бунчалигини кутмаган бўлса керак. Кўнгли тоғдай кўтарилиб, суюниб кетганидан нима қилишини билмай, икки букилиб' одамларга таъзим қила-қила бориб президиумдан ўрин олиб ўтирди.

Қанча-қанча тантанали мажлисларда бўлиб иззат-икром кўрган Олтиной Сулаймонова, бу сафар оддийгина қишлоқ мактабида ҳамқишлоқларининг очиқ чеҳра билан кутиб олишганини кўриб, ҳаяжони зўр келганидан кўз ёшларини тутолмай қолди.

Мажлиснинг охирида пионерлар унинг бўйнига қизил галстук тақиб, қўлига гулдаста тутқазишди. Янги мактабнинг фахрий китобига унинг номини биринчи қилиб ёзиб қўйишди. Уқувчиларнинг концерти ва ўйинкулгилардан кейин, кечқурун бир тўда муаллимлар, овул активлари билан бирга ҳаммамиз мактаб директорининг уйида меҳмон бўлдик.

Меҳмонда ҳам Олтиной Сулаймонованинг келганига суюнишиб, уни гилам билан ясатилган тўрга ўтқазишиб, қўлларидан келганча иззат-ҳурматини бажо келтиришди. Катта дастурхон атрофида ўтирганлар дувдув гап билан овора. Қадаҳлар кўтарилиб, тостлар айтилаётган эди, бир вақт қўлига бир даста газетажурнал ушлаган бир йигитча эшикдан кириб келди-да, мезбонга ўнтача телеграмма чўзиб, оғай, қўл қўйиб берингиз, деб илтимос қилди. Илгари ўқувчилардан келган табрик телеграммалар қўлдан қўлга ўтиб, кимдир гап орасида:

— Ҳой, буни Дуйшэн қария олиб келдимиз?— деб сўраб қолди.

— Ҳа,— деди йигит.— Мажлисагиларга ўқиб эшитиришсин, деб отини хўп елдириб келибди-ю, кечикиброқ қолгани учун оқсоқолнинг кўнгли ўрнига тушмади.

— Нима қилиб турибди, айт, тушсин отдан уйга кирсин,— деди мезбон.

Йигит чиқиб кетганда ёнимда ўтирган Олтиной Сулаймонова бир сесканиб тушди, ранги қув ўчиб ниманидир эслагандай мендан сўради:

— У қайси Дуйшэн, кимни айтишяпти?

— Қолхознинг почтачиси, опа — дедим мен.— Дуйшэн оқсоқолни танирмидингиз?

Ҳа, дегандай бош ирғаб Олтиной Сулаймонова бир нарса демоқчи бўлиб, ўрнидан туришга ҳаракат қилган

эди, дераза ёнидан бир отлиқ дупурлаб ўтиб кетди, уйга кириб келган йигит:

— Тушингиз десам, у киши унамади, оғай,— деди,— ҳали хат тарқатишим керак, деб кетиб қолди.

— Майли, кетаверсин, у чолнинг ҳам ўзига яраша улфатлари бор,— деди кимдир биров хомуш тортиб.

— О, Дуйшэн дегани билмас экансизлар, у қонунқондани жуда ўрнига келтиради, хизматини бажармасдан ҳеч қаёққа бурилмайди,— деди яна биттаси.

— Тўғри айтади, жуда ажойиб одам ўзи. Уруш тамом бўлгандан кейин Украинада экан, госпиталдан чиқиб, ўша ерда туриб қолибди, келганига беш йилча бўлган. Униб-ўсган овулимда қолсин суягим дедим, дейди. Бу дунёдан, ўзи шўрлик, тоқ ўтиб кетяпти...

— Бир кириб ўтса бўларди... Ҳа, майли,— деб мезбон тагин қўлини силтаб қўя қолди.

Бир маҳал тўрда ўтирган овул оқсоқолларидан бири қадаҳ кўтариб сўз қотди:

— Уртоқлар, эсингларда бўлса керак, бир вақтлар «а» ҳарфини ҳам билмаган «Дуйшэннинг мактабида» бизлар ҳам ўқиган эдик...— У шу гапни айтди-ю, ҳам кўнгли бузилиб, ҳам кулгиси қистаб, кўзини юмиб, бошини чайқаб қўйди.

— Вой, тавба!

— Рост, рост!— деб кулиб қўйишди бошқалар.

— Нимасини айтасан! Озмунча наъма кўрсатганми Дуйшэн деганинг? Биз бўлсак уни расмана ўқитувчи деб юрибмиз-а!

Қаҳ-қаҳ кулги босилиши билан ҳалиги қадаҳ кўтарган одам яна гапини давом эттирди:

— Мана энди, олдимиз донги чиққан академик бўлиб, кетимиз олий маълумотли, ўрта билимли бўлиб олдик. Овулимизда бугун янги ўрта мактаб очдик, бошқа томонларини айтмаганда ҳам, замонамизнинг қанчалик ўзгарганлиги шундан кўриниб турибди. Қани, келинлар, оға-инилар, овулимизнинг ўғил-қизлари бундан буён ҳам ўқимишли бўлиб, ўз замонасининг пешқадам кишилари қаторидан жой олишсин!

Бу гап ҳаммага маъқул тушиб, шов-шув кўтарилди. Фақат Олтиной Сулаймонова жуда хижолат тортгандай, лабини тишлаб қизариб кетди. У, рюмкани лабига тегизди-да, яна қайтиб ўрнига қўйди. Гап, кулги билан алаҳсиб қолган одамлар унинг бу ҳолатини сезганлари ҳам йўқ.

— Опа дейман бир нимадан хижолат бўлиб ўтириб-сиз-а? — дедим мен.

— Узим, шунчаки, иним, — деди-да, Олтиной Сулаймонова икки-уч марта соатига қараб қўйди, бошқа индамади.

Кейин меҳмонлар эшикқа сайри ҳаво қилишга чиққанда қарасам, Олтиной Сулаймонова бир чеккада ёлғиз ўзи тепаликда чайқалган қўштеракка тикилиб, хаёл суриб турган экан, секин қадам босиб ёнига бордим.

Ботишга тараддулланиб кузги даланинг четиға чиқиб олган қип-қизил кун нурлари тепаликда турган теракларнинг чўққиларига бир тегиб, бир тегмай мавжланиб турган экан.

— Шўрлик тераклар баргини тўкяпти; баҳорда бу теракларни гуллаганда кўрсангиз! — дедим.

— Узим ҳам шунини ўйлаб турган эдим, — деб Олтиной Сулаймонова бошини силкиб хўрсиниб қўйди. — Ҳар бир жониворнинг баҳори ҳам, кузи ҳам бор.

Унинг ажин босган сўлғин юзига гамгин-ўйчан кўланка тушиб; ўткир қора кўзлари ўксигандай бўлди, теракларга дард-алам билан тикилиб қараб қолди. Шу пайтда кўлнини кўрган бу ўқимишли аёл, қани энди бир замонлар ўтиб кетган ўн саккиз ёшим қайтиб келсайди, деб кўнглидан ўтказган қизил рўмол, қирмизи юзини эслаган қадимги қирғиз аёлларига ўхшаб кетди.

Теракларга тикилиб у яна бир нарса айтгиси келди-ю, лекин ниятидан қайтди шекилли, индамай турди-да, бирдан қўлида ушлаб турган кўзойнагини тақиб олди.

— Москва поезди бу ердан соат ўн бирда ўтади шекилли? — деб сўради,

— Ҳа, опа, ўн бирда ўтади.

— Ундай бўлса, ҳозир йўлга чиқишим керак экан.

— Нега бирдан кетадиган бўлиб қолдингиз? Бир-икки кун тураман деб ваъда берган эдингиз-ку? Ҳали жавоб ҳам беришмас.

— Зарур ишларим бор. Ҳозир кетмасам бўлмайди.

Овулдошлари ҳаммаси ёпирилиб, кетмайсиз, хафа бўламиз, дейишларига қарамай, тайёр овқатга ҳам турмай Олтиной Сулаймонова узр сўради-да, охири йўлга чиқадиغان бўлди.

Кун ботиб, қош қорайганда, овулдошлари ўпкалагандай бўлиб уни машинага ўтқазиб жўнатиб юбориш-

ди. Мен Олтиной Сулаймоновани станцияга узатиб бордим.

Олтиной Сулаймонова нима важдан тўсатдан йўлга отланиб қолдийкин? Шундай улур айём кунда овулдошларини ҳам хафа қилиб қўйди. Яхши иш бўлмади. Икки-уч йўла сабабини сўрай деб оғиз жуфтладиму, лекин қаттиқ тегармикин деб қўрқдим. Ҳозирги ҳолатида саволимга бирон жавоб бермаслигига кўзим етиб турганди. Йўл бўйи Олтиной Сулаймонова бир оғиз ҳам гапирмади, қаттиқ ўйга ботиб, юзидан ғамгинлик аримади.

Станцияга келиб, поездга тушар олдида юрак ютиб ундан сўрадим:

— Опа, хафа кўринасиз, кўнглингизга қаттиқ тегадиган бирон гап ўтдимми?

— Йўғ-э! Кўнглингизга ундай гап келмасин! Қимдан хафа бўлардим? Ўзимдан хафа бўлсам бўлади. Фафлатда қолган экаман... Қайтанга мендан ҳар қанча домонгир бўлсанглар ҳам камлик қилади.

Шу билан Олтиной Сулаймонова Москвага жўнаб кетди. Мен шаҳарга қайтиб келгач, дастлабки кунларнинг бирида ўйламаган-кутмаган ерда Олтиной Сулаймоновадан хат олдим. Москвада мўлжалидан зиёроқ туриб қолишидан дарак бериб, хатида бундай деб ёзганди:

«Қадрдон иним, шошилнч зарур ишларим бўлса ҳам ҳаммасини йиғиштириб қўйиб, шу хатни ёзмасликка иложим бўлмади. Агар шу хатда ёзганларим сизни қизиқтирса, шу ҳикоятимни халойиққа етказиш устида ўйлаб-мулоҳаза қилиб кўрсангиз деб илтимос қиламан. Бу фақат бизнинг овулдошларимизга эмас, ҳаммага, айниқса ёшларга ибрат бўлар деб ўйлайман. Мен кўп хаёл кўчаларига кириб чиқдим, охири шу фикрга келдим. Бу — менинг шунча замонлардан буён юрагимда асраб келган сирим. Қанча кўп одам бу сирдан воқиф бўлса, ўзимни шунчалик бахтиёр деб биламан, виждон азобидан шунча кўпроқ халос бўламан. Мени уятга қўярми-канман деб хижолат ҳам бўлманг. Ҳеч нарсани яширмай, очик ёзинг...»

Бир неча кун шу хат таъсири остида юриб, охири қиссани Олтиной Сулаймонова тилидан ҳикоя қилишга қарор бердим.

...Бу воқеа 1924 йили юз берганди. Ҳа, худди ўша йили...

Ҳозирги колхозимиз ерлари у вақтларда ўтроқ камбағал-жатақчилар овули эди. У вақтларда ўн тўрт ёшли етим қиз бола эдим, амақимнинг қўлида турардим.

Ўша йили кўзда чорвадорлар тоққа қишлоғга кўчиб кетгандан кейин овулимизда аскар шинели кийган бир йигит пайдо бўлиб қолди. Шинели эсимда қолганининг важи шуки, у негадир қора мовутдан тикилган эди. Эл-юртдан овлоқдаги тоғ пинжигга кириб олган кичкина қирғиз овулида бу катта бир воқеа бўлди.

Олдин уни, ўзи командир экан, овулга ҳам катта бўлиб келибди, дейишди, кейин билишса, командир қаёқда дейсиз, очарчилик вақтида овулдан темир йўлга кетиб дәм-дараксиз бўлиб кетган Таштанбекнинг ўғли Дуйшэн деган йигит экан, уни овулга ўқитувчи қилиб юборишганмиш, мактаб очиб, бола ўқитар экан, дейишди.

«Мактаб», «ўқиш» деган сўзлар у замонларда энди эшитилиб келаётган гаплар эди, уларнинг маъносига тушунадиганлар ҳам камдан-кам эди.

Бу гап ростмикин, энди нима бўларкин, деб туришиганида бир маҳал, халойиқ овул ўртасидаги тепага йиғилсин, деган хабар келиб қолди.

Амақим: «Вой, тавба, бу тағин қанақа мажлис бўлдикин? Бўлар-бўлмасга одамларни ишдан қолдиришдан бошқани билишмайди»,—деб жаврашини қўймайди-ю, кейин ахийри элдан кам ерим бор эканми, дегандай, қирчанғи бўлса ҳамки, отига миниб, йиғинга жўнаб кетди, мен ҳам унинг кетидан қўшни болаларга эргашиб югуриб бордим.

Биз энтика-энтика ҳар гал йиғилиш бўладиган тепаликка етиб борганимизда, у ерда бир тўда отлиқ ва яёв одамлар ўртасида ҳалиги қора шинель кийган рангпар йигитча нутқ сўзлаб турган экан. Унинг гапларини яхшироқ эшитиш учун яқинроқ сурилиб борган эдик, пўстини йиртиқ бир чол уйқудан турган одамдай, тўсатдан тугилиб-тутилиб унинг гапини бўлди:

— Эй, болам, илгари бола ўқитишни муллаларга чиқарган эди, сенинг отангни биз биламиз. Ўзи ҳам бизга Ухшаган оёқяланг эди. Қани айт-чи, йигитча, сен ўзинг қаёқдан мулла бўлиб қолдинг?— деди.

Дуйшэн шу ондаёқ жавоб бериб:

— Отахон, мен мулла эмасман, мен комсомолман. Энди муллалар бола ўқитмайди, муаллимлар ўқитади. Мен аскарликда юриб хат-саводли бўлиб олганман, илгари ҳам оз-моз ўқигандим. Мен мана шунақа мулламан, билдингизми?— деди.

— Ҳа, мундоғ дегин..

— Барака топ!— деб унинг сўзини маъқуллашди.

— Ана шунақа, комсомол мени муаллимликка тайинлаб, болаларни ўқитасан деб юборди. Мактаб очиш учун бирон жой керак бўлади. Сизлар ёрдам берсангизлар анув тепадаги эски отхонани тузатиб, мактаб очсак деган ўйим бор. Қани, нима маслаҳат берасизлар?

Мушукдай шумшайиб бир кўзини юмиб эгарнинг қошини бим қучоқлаб ўтирган Сатимқул тажанг тирс этиб тупуриб қўйиб гап қотди:

— Э, қўйсанг-чи, ўқишингдан бизга нима фойда бор?

Дуйшэн нима дейишини билмай кўзлари липиллаб кетди.

— Рост, тўғри айтяпти,— деб бошқалар унинг гапини маъқуллашди.— Биз кетмон чопиб кун кўриб юрган деҳқонмиз, энди болаларимиз ўқиб амалдор бўлишармиди? Айланай, кўп бошимизни қотирма!

Ҳамма жим қолди. Дуйшэннинг ранги ўчиб, овози қалтиради:

— Сизлар нима, болаларингизнинг ўқишига қаршисизлар?— деб ўртага савол ташлади.

— Қарши бўлсак нима, зўрлик қиларминг? Унақа замонлар ўтиб кетган. Ҳозир эркимиз қўлимизда, озошликка чиққанмиз!— деди кимдир биров.

Дуйшэннинг ранги бўздай оқариб кетди. Шинелининг илгакларини узиб юбораёзгандай, чўнтагидан тўрт букланган қоғозни олиб шошилиб очди-да, ҳаммага кўрсатиб туриб зарда билан гап бошлади.

— Сизлар ҳали болаларни ўқитиш керак, деб ёзилган бу қоғозга қаршимисизлар, бунга Совет ҳукуматининг муҳри босилган-а! Сизларга ер-сув берган, сизларни озошликка чиқарган ким ўзи, биласизларми?! Қани, Совет ҳукуматининг қонунига ким қарши? Қани айтсин, ким?!

«Қани ким» деб азбаройи бақриб айтган гапи сукунатда ётган куз ҳавосини ўқдай ёриб ўтиб, акс-садоси қоя тошларга бориб урилгандай бўлди. Ҳамма ёқ сув қуйгандай жим, ҳамма бошини эгиб турарди.

— Бизлар ўзимиз киммиз камбағаллармиз,— деб

энди Дуйшэн мулоимлик билан, гап бошлади.— Бизни умр бўйи хўрлаб, оёқ ости қилиб келишди, жоҳилликда ўтди умримиз. Совет ҳукумати энди бизларга кўзи очилсин, хат-саводи чиқсин деяпти. Бунинг учун болаларни ўқитишимиз керак...

Дуйшэн жавоб кутгандай жим турган эди, ҳалиги, сен қаёқдан мулла бўлиб қолдинг, деб сўраган йиртиқ пўстинлик одам инсофга келгандай:

— Ҳа, майли, жуда бола ўқитгинг келиб қолган бўлса, ўқитавер, бизга нима...— деб қўйди.

— Лекин сизлардан илтимосим бор,— деди Дуйшэн,— менга ёрдам беринглар. Анув тепадаги бойдан қолган отхонани тузатсак дейман, кўприк солиш керак, мактабга ўтин керак бўлади...

— Шошмай тур, ҳой йнгит,— деб Сатимқул тажаңг яна тирс этиб бир тупурди— да, бирон нарсани нишонга олгандай, кўзларини қисиб туриб гап бошлади:

— Сен, йнгитча дейман, мактаб очаман, деб мунча катта кетмасанг? Устингга кийишга чопонинг йўқ, остингга минишга отинг, бир парча бўлса ҳам ҳайдаб қўйган еринг, қўрангга боғлаб қўйган биронта молинг йўқ— ку! Сен, нима, от ўғирлаб кун кўрмоқчимисан?..

— Бир куним ўтар. Ҳукумат менга мояна тўлайди.

— Боядан бери қаёқда эдинг, шундоқ демайсанми?— Сатимқул гапни ўринлатиб, ўзидан-ўзи рози бўлгандай, илжайиб эгар устида бир кеккайиб қўйди?— Гап бу ёқда экан, билдик энди. Ундоғ бўлса, йнгитча, билганингни қилиб, ҳукумат моюнаси билан болаларни ўқитавер, ҳукуматнинг хазинасида нима кўп, пул кўп. Бизни тинч қўй, ўз ташвишимиз ҳам бошимиздан ошиб ётибди...

Сатимқул шу гапларни айтди-ю, отнинг бошини буриб жўнаб қолди. Унинг орқасидан бошқалар ҳам тарқаб кетишди. Дуйшэн қоғозни қўлига ушлаганча, нима қилишини билмай анчагача туриб қолди.

Мен Дуйшэнга ачиниб кўзимни узмай қараб қолган эканман, ёнимда ўтиб бораётган амаким жеркиб:

— Ҳа, алвасти, сен нима қилиб юрибсан бу ерда, тур, уйга бор!— деган эди, болаларнинг орқасидан югуриб чопиб кетдим.— Буни қара, бу тирмизаклар ҳам йнғилишга суқуладиган одат чиқаришибди-я!

Эртасига бир гала қизлар сувга кетаётганимизда йўлда Дуйшэнни кўрдик. У кетмон, белкурак, болта кўтариб сувдан кечиб ўтиб кетди. Шу-шу ҳар куни азонда

қора шинель кийган Дуйшэн елғиз ўзи тепаликка, эгаси ташлаб кетган отхонага чиқиб, кечқурун алламаҳалда овулга қайтиб тушарди. Гоҳо орқасига каттакон бир боғ янтоқ ёки похол ортиб кетаётганини кўрардик. Уни узоқдан кўрганлар узангига оёқ тираб, қўлларини соябон қилиб:

— Ҳой, анави тепаликда похол орқалаб кетаётган Дуйшэн муаллим эмасми!—деб қизиқсиниб гаплашиб кетиширади.

— Ҳа, ўша!

— Вой, шўринг қурсин, муаллимлик ҳам осон эмас экан-ку...

— Бўлмаса-чи! Орқалаган юкини қара, бойнинг қароли ҳам мунча кўтармайди.

— Гапга келганда эҳ-ҳа, жуда чечан кўринади!

— Қўлида муҳр босилган қоғози бор-да: ҳамма гап шунда...

Бир кун адирдан тезак териб келаётганимизда, муаллим нима қилиб ўтирган экан деб мактаб томонга бурилдик. Бу сарой илгари бир бойнинг отхонаси эди. Қиш-қировда қулунлаган бияларни тойчоқлари билан шу ерда боқишарди. Совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин бой қаёққадир қочиб кетди-ю, шу билан отхонаси бўш қолди. Бу ерга ҳеч ким оёқ босмай қўйганидан атрофини ўт, тиканак босиб кетган эди. Энди қарасаки, тиканаклар илдизи билан суғуриб олиниб бир жойга уйиб қўйилибди, отхона ҳовлиси супуриб-сидирлибди. Ёмғир ювиб, қулаб тушган деворлари лой билан шува-либди, эшикнинг шалоғи чиқиб осилиб қолган ҳалқаси бир амаллаб эплаштириб яна қоқиб қўйилибди.

Бир оз дам олмоқчи бўлиб, бўйимиз тенг тезак қопларни ерга қўйиб тургандик, усти бошига лой чаплаган, енглари шимарилган Дуйшэн уйдан чиқиб келди-да, бизни кўриб, юзидаги терларини артиб:

— Ҳа, яхши қизлар, келинлар. Тезак териб юриб-сизларми? — деди.

Биз уялганимиздан чурқ этмай, бир-биримизга қараб, қоп тагида ўтирган еримиздан, ҳа, дегандай бош силкиб қўйдик. Дуйшэн уялганимизни сизди-да, бизга далда бергандай жилмайиб гап қотди:

— Қопларингиз ўзингиздан ҳам катта-я! Келганин-лар яхши бўпти қизлар, бу мактабни сизларга атаб очяпман. Мактабинглар ҳам тахт бўлиб қолди. Ҳозиргина бир бурчакка печкадай қилиб ўчоқ ҳам қуриб қўй-

дим, ана кўрдингларми, томдан мўриси ҳам чиқиб турибди! Энди қишга ўтин ғамласак бўлгани, ўтиндан ғам емасак ҳам бўлади, далада нима кўп — қуврай кўп. Ерга қалин похол тўшаймиз-да, ана ундан кейин ўқишимизни бошлаб юборамиз. Қалай, ўқишга ҳавасинглар борми, мактабга қатнаб турасизларми?

Дугоналарим орасида ёши каттаси мен эдим, шу сабабдан жавоб беришга ботиниб:

— Кеннойим юборса, қатнаб тураман, — дедим.

— Нега юбормас экан, уйга қамаб, устингдан қулф солиб қўярмиди? Исминг нима?

— Олтиной, — дедим, этагимнинг йиртигидан кўри-ниб турган гиззамни кафтим билан бекитиб.

— Олтиной — исминг ҳам ўзингга мос, чиройли экан. — У эркалатгандай жилмайиб қўйган эди, дилим ҳам илигандай бўлди. — Олтиной, эсли қиз кўринасан, бошқа болаларни ҳам ўзингга эргаштириб, мактабда ўқиймиз, деб олиб келгин, хўпми?

— Хўп, амаки.

— Мени оғай денглар. Мактабни кўрасизларми? Тортинмасдан кириб кўраверинглар.

— Йўқ, биз уйга кетамиз, — деб уялинқираб жавоб бердик.

— Майли бўлмаса, уй-уйингларга боринглар, бира-тўла ўқишга келганда кўрасизлар. Мен қоронғи туш-гунча бориб яна бир оз янтоқ ўриб кела қолай.

Душэн ўроқ, арқонларни олиб далага қараб кетди. У кетгандан кейин биз ҳам қопларимизни орқалаб овул томон жўнаб қолдик. Тўсатдан бошимга бир фикр келди:

— Ҳой, қизлар, — деб дугоналаримни тўхтатдим. — Келинлар, тезагимизни мактабга тўкиб кетамиз, ҳар қалай қишга яраб қолар.

— Уйга қуруқ борамизми? Ақлингни еганмисан!

— Бориб яна териб келамиз-да.

— Бе, кеч бўлиб қолди, уйда тоза сўкиш эшитамиз.

Шундай дейишди-да, ўртоқларим менга қарамасдан, қопларини кўтаришиб жўнаб қолишди.

Мен ўшанда нима важдан шундай қилганимга ҳали-ҳали тузуккина ақлим етмай юради. Қизлар ғапимга кирмаганларидан изза бўлиб орим келдими ёки гўдак-лик чоғимдан мен шўрлик бирон ширин сўз эшитмай бир умр дакки еб, кўз ёшим ҳам қуриб қолганиданми, кўрмаган, билмаган бир одам юрагимни илтиб: «Эс-

хушли қиз экансан», деб эркалатиб айтган икки оғиз ширин сўзи мени эритиб юбордим...

Қисматим, толем, ҳаётимнинг бутун аччиқ-чучуклари, азоб-уқубатлари мана шу бир қоп тезакдан бошланганини яхши биламан, бунга имоним комил. Бундай дейишимнинг боиси шуки, ўша кун бу қилмишимнинг охири нима бўлади, деб ўйлаб-нетиб ўтирмай, умримда биринчи марта юрак ютиб кўнглим тортган ишга таваккал қадам қўйдим. Уртоқларим мени ташлаб кетишгандан кейин югуриб Дуйшэннинг мактабига қайтиб бордим, қопдаги тезакни эшик тагига тўқдим-да, тезак териш учун ғизллаб яна адирга тушиб кетдим.

Каттақон бир ишни қойил қилиб қўйгандай, юрагим дукиллаб, севинчим ичимга сиғмай кетди. Куч-ғайратим жўш уриб, тўғри келган томонга чопқиллаб кетаверибман. Бахтиёрлигимдан қуёш ҳам хабардору, у ҳам қувончимга шерикдай, қушдай парвоз қилиб кетишимдан унинг кўнгли очилганини ўзим ҳам билардим. Нега деганда, ҳозиргина, савоб иш қилган эдим-да!

Қуёш тепалар устига яқин келиб қолган эди-ю, лекин, назаримда, нигоҳимга тўйиб олгиси келгандай, ҳали-вери ботгиси йўқ эди. Қуёш йўлимга поёндоз солиб, оёқларим остидаги куз тупроғини тўқ қизил, пушти ва оч қизил нур билан безаб турарди. Гир атрофимда капалакчалар лип-лип этиб оловдай ёнади. Минг ямоқ камзулимнинг кумуш ранг тугмаларида қуёш оловдай ёниб туради.

Ўзим ғизллаб чопиб кетяпману, ер, осмон, шамолга қараб: мени кўриб қўйинглар! Кўрдингизми, ғурурдан бошим осмонда! Мен энди мактабда ўқийман, бошқа болаларни ҳам ўзим билан ўқишга олиб бораман... — деб шодлигим ичимга сиғмай кетяпти.

Шу кўйи ўзимда йўқ, ўйноқлаб югуриб бораётган эдим, бир вақт тезак териш эсимга тушиб қолди. Қизиқ, ёз бўйи бу ерлардан пода аримас, ҳар қадамда тезак учрарди. Энди, аксига олиб, тезакдан ном-нишон ҳам кўринмаса-я, худди ер ютгандай! Ё ўзим қидирмадимми? Тезак ахтариб юраверибман, у зорманда қолғур ҳам онда-сонда бир кўриниб қолади денг. Қоронғи тушгунча қопим тўлмай қолса-я, деб юрагимни ваҳима босиб, шошилганимдан чий буталари орасида адашиб қолибман. Ўзим қўрқиб кетяпман. Бир амаллаб қопимни яримлаганимда кун ботиб, адирларга бир зумда, қоронғи тушди-қўйди.

Ҳеч маҳал ёлғиз ўзим бундай бемаҳалда юрмаган эдим. Сукунатга чўмган тепаларни зимистон тун буркаб олди. Бу ерда мени бир нарса ушлаб қоладигандай, қопни дарров елкамга ташлаб, овулга қараб чопдим. Азбаройи ваҳима босганидан, бақирим, йиғлашим ҳам ҳеч гап эмасди, лекин Дуйшэннинг ҳалиги гаплари эсимдан чиқмаган, у ожизлигимни кўриб яна мендан ҳафсаласи пир бўлмасин, деган хаёлга бордим-да ор-номус кучлилик қилди, кўзимни чирт юмиб, дамимни ичимга ютиб келавердим. Уқитувчи худди менга тикилиб қараб тургандай, ён-веримга қарашдан ҳам ҳайиқаман, ўзимни дадил тутиб боравердим.

Ҳамма ёғимдан тер қуйилиб, чанг босиб овулга етиб келдим, ҳансираганимча остона босиб уйга кирган эдим, ўчоқ ёнида ўтирган кеннойим менга қараб ўшқириб ўрнидан туриб кетди. Кеннойим ўзи бадфеъл, қўпол аёл эди.

— Қайси гўрда юрибсан? — деб дағдаға қилди мен томон ташланиб, жавоб қайтарганимча бўлмай қўлимдаги қопни юлиб олиб улоқтириб юборди:— Қоронғи тунгача санқиб-юриб терган тезагинг шуми?!

Қизлар келиб аллақачон чақимчилик қилиб қўйиншган бўлса керак, деб ўйладим.

— Худонинг балоси, итвачча! Мактабда киминг бор? Улигинг қола қолса бўлмасмиди шу мактабда! — Кеннойим қулогимни бураб ура кетди,— итвачча, етимча! Бўрининг боласи ўлганда ҳам ит бўлмайди! Одамларнинг болалари даладан уйга ташиса, сен уйдан далага ташийсан! Мактабингни бурнингдан чиқармасам... Қараб тур ҳали. Иккинчи оёқ босганингни кўрсам, илигингни синдираман. Ҳали шошма, сени... Қани мактабдан оғиз очиб кўр-чи!

Бақириб юбормасам гўргайди, деб нафасимни чиқармай ўзимни босиб турдим. Кейин ўчоққа хашак ташлаб кўк мушугимни силаб ўтиравердим, кўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетди... Мушугим ҳар гал йиғлаганимда келиб тиззамга ўтириб оларди. Кеннойимнинг калтагидан йиғлаганим йўқ, қарғиш-дўппослашларига-ю ўрганиб қолгандим: энди кеннойим мени ўлса ҳам мактабга юбормайди, деб шунга куйиб йиғладим...

Чамаси, шундан икки кун ўтгач, эрталаб овулда итлар ҳуриб, одам овозлари эшитилиб қолди. Билсак, Дуйшэн уйма-уй кириб болаларни ўқишга йиғиб юрган экан. У вақтларда овулимизда кўча қаёқда дейсиз,

гувала уйлар овулда яккам-дукаму, ҳар ким кўнглига ёққан жойга уй солиб ўтираверарди. Унчача болани эргаштириб, Дуйшэн ҳовлидан ҳовлига кириб юрган экан.

Бизнинг ҳовлимиз бир чеккада эди. Кеннойим иккаламиз ўғирда тариқ янчиб турган эдик, амаким ҳовлида ўрага кўмилган буғдойни олаётган эди, бозорга элтиб сотмоқчи бўлган экан. Кеннойим иккаламиз навбатма-навбат ўғир дастасини гоҳ кўтариб, гоҳ тушириб тариқ янчиб турибмизу, фурсат келганда Дуйшэнлар томонга кўз қиримни ташлаб оламан. Бизнинг ҳовлига кирмай бурилиб кетмасайди, деб қўрқаман. Кеннойим мени мактабга бермаслигига кўзим етиб турган бўлса ҳам нимадандир умидвор бўлиб, ҳеч бўлмаса муаллим бу ҳовлида туришимни билиб қўйсин, деб бетоқатлик билан кутаман: «Эй худо, кела қолса экан», деб худодан тилак тилаб-турибман.

— Салом, янга, ҳорманглар, мана бир гала бўлиб ҳол-аҳвол сўрагани келдик,— деб Дуйшэн ҳазил-ҳузул билан салом бериб, бир тўда болаларни орқасидан эргаштирганча ҳовлига кириб келди.

Кеннойим саломига истар-истамас алик олгандай бир нима деб минғирлаб қўйди-ю, лекин амаким ўрадан бошини кўтармади ҳам. Дуйшэн пинагини ҳам бузмай, ҳовлининг ўртасида ётган ғўлага савлат тўкиб бориб ўтирди, қўлига қалам-қоғоз олди.

— Бугун мактабни очмоқчимиз. Қизингиз неча ёшда?

Кеннойим жавоб қайтармай, зарда билан ўғир дастасини «гурс» этиб урди-да, яна айлантириб-айлантриб қўйди. Кеннойимнинг гапиргиси келмай энсаси қошиб турганлиги авзойидан сезилиб турарди.

Энди нима бўлар экан, деб ичмдан зил кетгандай бўлдим.

Дуйшэн менга қараб, кулиб қўйган эди, ҳув бир галадагидай кўнглим яйраб кетди.

— Олтиной, неча ёшга киргансан? — деб сўради. Мен қўрққанымдан индамадим.

— Ёши билан нима ишинг бор, нима, терговчимисан! — деди қўрслик билан кеннойим. Ўқишинг ўзингга буюрсин. Бунга ўқишни ким қўйибди, нонни «нанна» деб юрган эркатойлар ҳам ўқимасдан юришибди-ку! Бир галасини йиғиб олибсан-ку, ўшаларни олиб боравер мактабингга, биз билан ишинг бўлмасин.

Дуйшэн ирғиб ўрнидан турди-да, ранги ўчиб, қовоқлари селиниб:

— Бу гапни ўйлаб гапиряписизми? Хўш, етим худога нима ёмонлик қилибди? Ёки етимлар ўқимасин деган закон борми?

— Закон-паконинг билан ишим йўқ. Мен ўзим законман, менга закончилик қилма.

— Оғзингизга қараб гапиринг. Бу қиз сизга керак бўлмаса, бизга керак. Совет ҳукуматига керак! Бизга қарши чиқсангиз, закончилигимизни кўрсатиб ҳам қўямиз!

— Сен ўзинг кимсан, ким сени катта қилиб қўйди!— деб ўдағайлади кеннойим.— Бунга, едириб-ичириб юрган мен хўжайинлик қиламанми ёки саёқвачча дарбадар сенми?

Шу пайтда белигача яланғоч бўлиб олган амаким ўрадан кўринмаганда, билмадим бу даҳанаки жангнинг охири нима бўлардйкин? Амаким бу уйда эр киши, хўжайин борлигини унутиб, хотинининг ҳар нарсага бурнини суқишини ёқтирмасди. Шундай пайтларда хотинини ўлгудай тутиб урарди. Бу гал ҳам зардаси қайнаб кетди шекилли:

— Ҳой, хотин дейман!— деб жеркиб ташлади у, ўрадан чиқиб,— сен қачондан бери бу уйнинг бий-бекаси бўлиб қолдинг?! Кўп гапирма, ишингни қил! Айда, Таштанбекнинг ўғли, ади-бади айтишиб ўтирма, олиб кетавер қизни, ўқитасанми-чўқитасанми, билганингни қил. Айда, кўрадан туёгингни шиқиллатиб қол! Кет...

— Буни мактабда яйратиб қўйиб, ўғирни ким янчар экану, қозон-товоққа ким қарар экан,— деб кеннойим манжалақилик қила бошлаган эди, амаким бақириб:

— Юм оғзингни, гап битта!— деди.

Ҳар ёмоннинг бир яхшиси бор, деганларидай, биринчи марта мактабга боришим можароси шундай бўлган эди.

Шундан буён Дуйшэн ҳар куни эрталаб ҳовлимаҳовли юриб, бизни мактабга олиб кетар эди.

Биринчи куни мактабга борганимизда у бизни ерга тўшалган похол устида ўтқазиб, ҳар биримизга биттадан дафтар, биттадан қалам ва биттадан тахтача берди-да:

— Тахтачани тиззангизга қўйсангиз хат ёзиш осон бўлади,— деб тушунтирди.

Кейин деворга ёпиштирилган суратни кўрсатиб:

— Бу киши Ленин!— деди.

Лениннинг шу сурати бир умр эсимда қолди. Кейин бу суратни нимагадир ҳеч ерда учратмадим, ўзимча уни «Дуйшэн кўрсатган сурат», деб юраман. Ленин ўша суратида ҳалпиллаган ҳарбий кийимда, озғин, соқол-мўйлови ўсган эди. Ярадор қўлини бўйнига осиб олган, бостириб кийган кепкаси остидаги зийрак кўзлари билан сокин боқиб турарди. Бу майин, меҳрли кўзлар бизга: «Болакайлар, келажагимиз қандай порлоқ бўлишини билсангиз эди!» деб тургандай эди. Уша ҳайрли дақиқада, назаримда, у чиндан ҳам менинг келажагим тўғрисида хаёл суриб тургандай туюлганди.

Дуйшэн бу суратни кўпдан бери ёнида олиб юрган бўлса керак, росмана плакат қоғозга босилган экан, эскириб, четлари унда-мунда йиртилиб ҳам кетган... Мактабимизнинг тўрт деворида шу суратдан бошқа ҳеч нима йўқ эди.

— Болалар, мен сизларга ҳарф ёзишни, ўқиш ва ҳисобни ўргатаман,— деган эди ўшанда Дуйшэн,— Ўзим нимани билсам, сизларга ҳам шуларни ўргатаман.

Айтганидай, Дуйшэн билганларини аямасдан, сабртоқат билан бизга таълим бера бошлади. Ҳар биримизнинг ёнимизга келиб қалам ушлашни ўргатиб бўлгандан кейин, биз эшитмаган гапларни зўр иштиёқ билан тушунтириб, қулоғимизга қуйиб борди. Ҳозир ҳам ўйлаб туриб, ёзилган нарсани ўзи зўрға ҳижжалаб ўқийдиган бу чаласавод йигитнинг шундай буюк ишга бел боғлаганига ҳайрон қоламан, ахир унинг қўлида биронта дарслик, ҳатто оддий алифбе китоб ҳам йўқ эдида! Ота-бувалари, етти пушти хат-саводсиз ўтиб келган болаларни ўқитиш осон гап дейсизми! Дуйшэннинг на дарс программаси ва на методикадан хабари бор эди. Дунёда бундай нарсалар борлигини билмасди ҳам.

Дуйшэн бизни билганича, қўлидан келганича ўқитди, кўнглига нима келган бўлса шуни ўқитаверди. Унинг соф кўнглидан чиққан ғайрат-ташаббуси беҳуда кетмади, ўз самараларини берди, бунга имоним комил.

У қаҳрамонлик кўрсатди-ю, лекин бу қаҳрамонлигидан ўзи ҳам беҳабар эди. Ҳа, бу чин қаҳрамонлик эди, нега деганда, ўша кезларда овулидан бошқа жойни кўрмаган қирғиз болалари кўз олдида, агар ёриқ-тешиклардан қорли тоғ чўққилари кўриниб турадиган шу кул-

бани мактаб деб аташ мумкин бўлса, шу мактабда тўсатдан қулоқ эшитмаган, мисли кўрилмаган янги дунё намоян бўлди.

Ленин яшаб турган Москва шаҳри Авлиё Отадан катта, Тошкентдан ҳам бир неча марта катталигини, дунёда Талас водийсидай келадиغان улкан-улкан денгизлар борлигини, бу денгизларда тоғдай-тоғдай кемалар сузиб юришини биз ана ўшанда билган эдик. Билсак, бозорда сотиладиган лампа мойини ер остидан қазиб чиқаришар экан. Халқ бойиб, турмушимиз яхшиланганда мактабимиз деразалари катта-катта оқ уйда бўлиб, болалар парталарда ўтириб ўқийдиган бўлишига биз ўша вақтдаёқ ишонган эдик.

Унча-мунча ҳарф таълимимиздан кейин, «Ота», «Она»ни ёзишни билмасак ҳам биринчи ёзган сўзимиз «Ленин» бўлди. Бизнинг сиёсий алифбемиз: «бой», «батрак», «совет» деган сўзлар эди. Дуйшэн «революция» сўзини ёзишни бир йилдан кейин ўргатаман, деб ваъда қилди.

Дуйшэн, отаси темир йўлда ишлаб юрган кезлари, Михаил Семёнович деган бир кекса муаллимнинг қўлида икки қиш ўқигани, кейин армияга бориб, оқлар билан урушганларини ҳикоя қилганда, биз ҳам хаёлимизда у билан ёнма-ён туриб жанг қилгандай бўлардик. Ленин тўғрисида худди уни ўз кўзи билан кўргандай ҳаяжонланиб гапирарди. Унинг айтганларининг кўплари, албатта, буюк доҳий ҳақида халқ оғзида дoston бўлиб юрган ривоятлар эди. Бунга ҳозир ақлим етиб турибди, лекин булар ўша кезларда биз, Дуйшэн шогирдлари учун кундек равшан ҳақиқатлар эди.

Бир кун оқкўнгилик билан:

— Оға, Ленин билан қўл беришиб кўришганмисиз?— деб савол бергандик, муаллимимиз бир хил бўлиб бош чайқади-да:

— Йўқ, болалар, Ленин билан юз кўришиш насиб бўлган эмас менга,— деб бизнинг олдимизда хижолат бўлгандай хўрсиниб қўйди.

Ҳар ойнинг охирида Дуйшэн иш билан волостга пиёда жўнаб кетарди-ю, шу билан икки-уч кун деганда қайтиб келарди.

Шу кунларда биз уни жуда соғиниб қолардик. Бир туғишган акамни кутгандай кеннойимга сездирмай, тез-тез пастки йўлга қараб, муаллимнинг хуржун кўтарган қораси кўринармикин, юрагимни илитувчи табассумини

қачон кўраркинман, маърифатли сўзларини қачон эшитаркинман, деб йўлига интизор бўлиб кутардим.

Дуйшэннинг шогирдлари ичида энг каттаси мен эдим. Шунинг учун ҳам бошқалардан уқувим яхшироқ эди, лекин, назаримда, бошқа сабаби ҳам йўқ эмасди. Муаллимнинг ҳар бир сўзи, кўрсатган ҳар бир ҳарфи мен учун табаррук, муаллимга ихлосим зўр эди. Дуйшэннинг таълимини қулоғимга қўйиб олишдан ҳам муҳимроқ илинжим йўқ эди бу дунёда.

Дуйшэннинг берган дафтарини аяб-авайлаб, уни ер кўкка ишонмай, юрган йўлимда ўроқ учи билан ер чизиб, кўмир билан деворга, хивич билан қор устига ҳарф суратини солиб, сўз тўқиб юрардим. Назаримда, дунёда Дуйшэндан ўтар олим, ундан ўтар ақлли одам йўқ эди.

Шу орада қиш ҳам кириб қолди.

Биринчи қор тушгунча тепанинг этагида шилдираб оқиб турган ариқдан қўл ушлашиб кечиб ўтиб юрдик. Кейин ариқнинг суви оёқни кесиб юборадиган бўлиб, кичкина болаларнинг кўзидан тирқираб ёш ҳам чиқиб кетди. Энди болалар турнадай тизилиб туришарди. Дуйшэн уларни галма-галдан биттасини елқасига олиб, иккинчисини қўлида кўтариб ариқдан ўтказиб қўярди.

Шуларни ҳозир ўйлаб кетиб, кўрган кўзимга ҳам ишонгим келмай қолди. Одамлар ўша вақтда жоҳиллигиданми дейман ёки бўлмаса ақли калталиқ қилганми, ҳайтовур, Дуйшэндан кулишарди. Тоғда қишлаб, ҳар замон тегирмонга келган бойларни асти қўяверинг. Ўстларида почапўстин, бошларида сувсар телпак, остларида семиз отларини ўйнатиб, кечув ёнида бизга дуч келганларида Дуйшэнни калака қилганлари-қилган эди:

— Манави, биттасини қўлига, биттасини орқалаб олган жўжабирдай ким ўзи?— деб қамчиси билан туртиб ўтмай қўймасди биронтаси.

Бошқа бири:

— Аттанг, бунақа меҳнаткашлигини билганимда, кичик хотинликка олардим-ку — деб хахолаб кулиб, ҳамма ёғимизга лой сачратиб ўтиб кетишарди.

Ушанда хўрлигим келиб йиғлагудай бўлардим, ғазабим қайнаб, кучим етса отнинг тизгинидан ушлаб: «Муаллимимизнинг садақаси кетгур, уятсиз, аҳмоқлар!»— деб юзларига тик боқиб қичқиргим келарди.

Бироқ норасида қизнинг гапига ким ҳам қулоқ солар-

ди. Аччиқ-аччиқ кўз ёшларимни ичимга ютиб қолаверардим. Дуйшэн бўлса ҳеч нима кўрмаган, ҳеч нарса эшитмагандай, бу сассиқ гапларга парво ҳам қилмасди. Қайтанга, бирон қизиқ гап ўйлаб топиб, бизларни алаҳситиш пайдан бўларди.

Кўприк солишга ёғоч топиш учун Дуйшэн ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам бўлмади. Бир куни мактабдан қайтаётганимизда, болаларни ариқдан ўтказиб қўйдик-да, Дуйшэн иккаламиз ариқ бўйида қолдик. Сув кечишдан қутилиш учун тош ва чимдан ҳатламчи ясамоқчи бўлдик.

Ростини айтганда, овулдагиларнинг ўзлари инсоф қилишса, шу ерга иккита-учта тахта олиб келиб ташлаш-са, кўприк ҳам битарди-қўярди, лекин у замонларда ўқишнинг маъносига ақди етмаган халойиқ, Дуйшэнни анчайин бекорчи афанди деб билишарди. Чидасанг ўқит, бизни тинч қўй, дегандай, от кечган ерга кўприк солиб ўрганмаган одамлар, бизнинг мушкулимизни осон қилиш етти ухлаб тушларига ҳам келмабди-я! Лекин улар, таналарига бир ўйлаб кўришса бўларди: нима учун бошқалардан ортиқ бўлса борки, лекин кам ери бўлмаган, ақли ҳуши жойида бу навқирон йигитнинг шунча азобуқубат, хўрликларига қарамай, тиришиб-тирмашиб уларнинг болаларини ўқитиб, қўлидан келганича уларга илм бераётганининг важи нима эди?

Биз ўша куни ариққа ҳатламчи солаётганимизда биринчи қор тушган эди. Суяк-суяклардан ўтиб оёқ-қўлни қақшатган муздек сувда Дуйшэннинг оёқ яланг бўлиб олиб, катта-катта харсанг тошларни кўтариб юрганига ҳали-ҳали ақлим етмайди. Ариқнинг ўрта еридан зўрға қадам ташлаб борардик, сув оёғимни кесиб кетай дерди, бир вақт болдиримининг томири тортишиб, аламинга чидолмай қолдим, номус кучли, на бақиримизни биламан, на қаддимни ростлай оламан. Кўзим тиниб йиқилиб кетаётган эканман. Дуйшэн кўриб қолди, қўлидаги тошни иргитиб юбориб ёнимга югуриб келди, даст кўтариб, ариқдан олиб чиқди-да, ерда ётган шинелига қўйди. У гоҳ тиришиб, кўкариб қолган оёқларимни уқалар, гоҳ музлаб қолган қўлларимни кафтлари орасига олиб ишқалар, гоҳ оғзига яқин олиб бориб дами билан илттарди.

— Қўй, Олтиной, садағанг кетай, сен шу ерда исиниб ўтиравер,— деб Дуйшэн ялингандай бўлди,— мен ўзим ҳозир битказаман...

Ҳатламчини битиргандан кейин, Дуйшэн этигини ки-

йиб туриб, совуқдан ҳурпайган авзойимни кўриб мийнгида кулиб қўйди:

— Исидингми, ҳашарчи қиз? Шинелни ёпишиб ол, ҳа балли!— деди. Бир оздан кейин:— Ҳув ўшанда тезак қолдириб кетган сенмидинг, Олтиной?— деб савол берди.

— Ҳа,— дедим мен.

Дуйшэн ўзи билан ўзи гаплашгандай: «Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим» дегандай мийнгида кулиб қўйди.

Ҳали-ҳали эсимда, ўша онда икки юзим ёниб олов бўлиб кетди: бундан чиқди, бу арзимаган нарсани муаллимим билган ва эсида сақлаб юрган экан-да! Ўзимни бахтиёр ҳис қилдим, бошим осмонга етди.

Дуйшэн ҳам менинг хурсандлигимни сезди.

— Садағаси кетай, шу оппоқ қизни,— деди у мени эркалатиб,— қандай доно қизки... қани энди қўлимдан келса, сени катта шаҳарга юбориб ўқитсам. Улуғ мартабали одам бўлиб етишардинг-а!

Шундай деди-ю, Дуйшэн шартта бурилиб ариқ бўйига борди.

Тошлар устидан шалдираб оқиб турган кўм-кўк сув лабида икки қўли орқасида-ю, кўкрак кериб, тоғ устидан сузиб ўтаётган оқ булутларга чанқоқ кўзлари билан тикилиб, ўй суриб тургани ҳали-ҳали кўз олдимдан кетган эмас.

Нималарни ўйлади экан ўшанда? Хаёлида мени ростдан ҳам катта шаҳарга ўқишга юборган бўлсамкин! Мен бўлсам Дуйшэннинг шинелига ўралиб олиб: «Оҳ, қани энди Дуйшэн туғишган акам бўлса-ю, бўйнига осилиб, эркалаб қаттиқ-қаттиқ қучоқласам, кўзимни чирт юмиб дунёда бор ширин-ширин гапларни шивирлаб қулоғига айтсам! Эй, худойим, уни менга туғишган ака қила қолсанг нима бўпти!»— деб тилак тилаган эдим. Ўшанда муаллимимизни одамгарчилиги, яхши ниятлари учун, бизларнинг келажагимиз тўғрисида гамхўрлик қилганлиги учун ҳам унга меҳр қўйиб, иззат-ҳурматини бажо келтирган бўлсак керак. Бизлар гўдак болалар бўлсак ҳам, ўйинча, ўша вақтдаёқ ақлимиз етиб турарди шунақа нарсаларга.

Бўлмаса тиззадан сув кечиб, изғиринда нафасимиз бўғилиб, шунча узоқ жойга — тепаликка ҳар кун қатнаб тинка-мадоримизни қуритишга бизни ким мажбур қиларди, дейсиз? Мактабга ўз ихтиёримиз билан ҳавас қилиб борардик. Ўқишларингга борсаларинг-чи, деб бизни қистовга оладиган ҳеч ким йўқ эди. Бу музхона

саройда юз-кўзларимизни қиров босиб, оёқ-қўлларимиз совуқдан музлаб қолса ҳам, чидаб ўтирардик. Фақат печка ёнига бориб навбатма-навбат исиниб олардик, қолганларимиз ўз ўрнимизда Дуйшэннинг дарсларига қулоқ солиб, ўқиш билан машғул бўлардик.

Мана шундай қаҳратон қиш кунларидан бирида, энди ўйласам январь ойининг охирларида бўлса керак, Дуйшэн уйма-уй кириб, бизларни йиғди-да, мактабга бошлаб кетди. У индамай борар, қовоқлари бургут қанотидай уюлган, ранги ўчган, юзи бамисоли чўғда тобланган темирдай унниқиб кетган эди. Биз муаллимизни ҳеч қачон бундай ҳолатда кўрмаган эдик. Унинг авзойига қараб бизлар ҳам жим бордик: бирон кўнгилсиз ҳол юз берганини сезиб турардик.

Йўлда қор тепаликларига дуч келганимизда Дуйшэн доимо аввал ўзи йўл очар, унинг кетидан мен юрардим, кейин ҳамма болалар ўтиб олишарди. Бу гал ҳам тепага чиқаверишда кечаси қор уйилиб қолган экан, Дуйшэн йўл очгани олдинга ўтиб кетди. Баъзида одамнинг орқасидан ҳам унинг авзойини, кўнглидан нима гаплар ўтаётганини билса бўлади. Ушанда ҳам муаллимимиз бошига оғир мусибат тушганлиги сезилиб турарди, нега деганда, у бошини қуйи солиб зўрға оёқ судраб кетаётган эди. Кўз олдимда гоҳ қора, гоҳ оқ даҳшат солиб намоён бўлиб тургани ҳали-ҳали эсимда: бизлар фоздай тизилиб тепаликка чиқиб кетаётганимизда, қора шинель остидан Дуйшэннинг букчайган қадди кўзга ташланди, ундан юқорида оппоқ қор тепаликлари туя ўрқачларидай кўриниб турар, шамол ҳар гал ҳамла қилганда уларнинг учини учириб кетарди, ундан ҳам баландроқда — сутдай оппоқ осмонда бир қора булут қора доғдай кўзга чалинарди.

Мактабга етиб келганимизда Дуйшэн печкага олов ҳам ёқмади.

— Урнинглардан туринглар, — деб буюрди.

Ҳаммамиз ўрнимиздан турдик.

— Телпагингларни олинглар, — деди.

Бизлар ҳаммамиз итоатгўйлик билан телпагимизни қўлимизга олдик, ўзи ҳам аскарликдан кийиб келган қулоқчинини бошидан юлиб олди. Нима бўлаётганига ақлимиз етмай туравердик. Кейин муаллимимиз совуқдан бўғилган узуқ-узуқ овоз билан гап бошлади:

— Ленин отамиз оламдан ўтди, ҳозир бутун дунёда одамлар мотамда. Сизлар ҳам жой-жойларингиздан

қўзғалмай, мана бу суратга қараб туриңлар. Бу кун бир умр хотирингизда сақланиб қолсин.

Мактабимизнинг ичи худди сув селгандек жимжит бўлиб қолди. Эшик-тешикдан шамолнинг увиллаши, шамол учириб келган қорнинг шитирлаб похол устига тушиши ҳам эшитилиб турарди.

Тиним билмаган шаҳарлар жимиб, еру кўкни ларзага келтириб турган заводлар сукутга кетганда, гумбурлаб дала-даштарни янгротиб турган поездлар етган жойида Тўхтаб, бутун дунё мотам либосига бурканиб олганда — мана шу мотам соатида халқнинг бир бўлагининг бир зарраси бўлмиш биз, Дуйшэннинг шогирдлари мактабимизда, ҳеч ким кўрмаган, ҳеч ким билмаган бу муздай саройда муаллимимиз билан ёнмаён ғамгин қиёфада саф тортиб турардик. Ленин учун ҳаммадан кўпроқ куйиб-пишган, энг яқин кишиларидай видолашдик. Ленин бобомиз бўлса ярадор қўли боғлоқлик, бояги-боягидай ҳалпиллаган ҳарбий кийимда деворга осиклиқ жойидан бизларга жилмайиб қараб турарди. У ҳамон ўша очик чиройи билан бизга қараб: «Келажагингиз қандай гўзал, қандай порлоқ бўлишини билсангиз эди!» дегандай бўларди. Уша сокин дақиқада, назаримда, дарҳақиқат у менинг келажагимни ўйлаб тургандай кўриниб кетди кўзимга.

Кейин Дуйшэн кўз ёшларини артиб, бизга бир кўз югуртириб чиқди-да:

— Мен бугун волостга жўнаб кетаман. Партияга кираман. Уч кундан кейин қайтиб келаман,— деди.

Уша уч кун, назаримда, табиатнинг энг аччиқ энг қайғули кунлари бўлди. Дунёдан ўтган улуғ зотнинг ўрни-тўлмай, табиат армон таронасини бўронга, ўксик-ўксик ўшқирган шамолга бериб, дарди аламини қаҳратон совуққа бериб, қоя ва харсанг тошларга келиб ўзини урди, тинчини тополмай қолди... Қайғу-ҳасрат, надомат, талпинишдан ўзини тутолмай, дод фарёд ичида ерпарчин бўлаверди...

Овулимизга жимлик чўкди, пастлаб тушган булутлар орасида ғира-шира қораси кўриниб турган тоғтошлар остида жимиб қолди. Қурум босган мўрилардан узун-узун тутун чиқиб турарди, одамлар уйдан кўчага чиқмай қўйишди. Атрофда бўрилар ҳам увиллаб қолишди. Қутуриб, катта йўлда куппа-кундуз кунлари ҳам ҳурадиган бўлиб қолишди, кечалари овулга яқин

келиб, тишлаб тортқилайдиган ҳеч нима тополмай, тонг отгунча увиллаб изғиб юришарди.

Муаллимимиздан негадир хавотир олиб, устида исикроқ тўни ҳам йўқ, юпқа шинелда бу совуқда қандай етиб келар экан, деб юрагимни ҳовучлаб юрдим. Дуйшэн келадиган кунни кўнглим ғаш бўлаверди, ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Дам-бадам эшикка чиқиб, қораси кўринармикин деб кўзим тўрт бўлиб турдим; жимжит, қорли далада одамзод боласидан асар ҳам кўринмади. Нима бўлдийкин, келмай қолиш одати йўқ эди-ку!

«Вой, худойим-ей, кечга қолмай эртароқ кела қолсачи! Бўйгинангдан айланай, оғам! Бемаҳалда қаёқларда юрганикин!» — деб ичимда койиб ҳам олдим.

Бироқ, унсиз нидомга қирдан жавоб бўлмагандан кейин, кейнойимга билдирмай йиғлаб ҳам олдим.

Ҳадеганда, эшикка югуриб туришим кеннойимнинг жонига тегиб кетгандан кейин:

— Ҳой, шум оёқ, эшикни тинч қўясанми-йўқми? Гум бўлиб ўтирсанг-чи ўрнингда, ипингни йигир! Болаларни ҳам тоза музлатдинг, яшшамагур! — деб дағдаға қилиб мени эшикка чиқармай ўтирғизиб қўйди.

Қош қорайиб қолди, муаллимнинг келган-келмаганидан беҳабар ўтирардим. Типирчилаб юрагим ўйнаб кетаверди. Ҳар замонда, Дуйшэн етиб келган бўлса керак, деб ўзимни овутиб қўяман. Айтган кунда келмай қолиш одати йўқ эди-ку, дейман ўзимга-ўзим. Гоҳ тоби қочиб қолган бўлса-я, мадори кетиб зўрға қадам ташлаб келаётгандир, бўронга қолиб адашиб кетса нима қиламан, дейман. Ип йиғирмоқчи бўламану, қўлим титраб ип ҳадеб узилгани-узилган, буни кўрган кеннойимнинг жазаваси тутиб:

— Сенга нима бало бўлди?! Еғоч бўлиб қолганми дейман қўлинг? — деб менга хўмрайиб ғажиб ташламоқдан бери бўлиб ўтирди. Кейин сабри чидамай қолди шекилли: — Қора қонинг оғзингдан келгур! Тур ўрнингдан, Сайқал бувининг қопини обориб бер, — деди.

Суюнганимдан ўрнимдан ирғиб туриб кетибман. Дуйшэн ўша Сайқал бувининг уйида турарди-да. Сайқал буви билан Қартангбой отанинг менга узоқроқ қариндошлиги бор эди. Илгари уларниқига борганимда, вақт-вақти билан тунаб ҳам қолардим. Кеннойимнинг эсига шу нарса келдими ё худонинг менга раҳми кел-

дими, ишқилиб, қопни қўлимга ушлаб турганимда кен-нойим яна:

— Жуда жонимга тегиб кетдинг, бор ўшоққа! Хўп дейишса, Сайқалникида ётиб қола қол, йўқол кўзимдан... — деб қўшиб қўйди.

Югуриб ҳовлига чиқдим, шамол жазаваси тутган шамандай бўкирарди: ўқчигандай бўларди-да, кейин тўсатдан кишига ҳамла қилиб, ловиллаб ёниб турган юзларимга қор тикандай келиб санчиларди. Қопни қўлтигимга қисиб олиб, эндигина кўриниш берган от туёқлари изидан овулнинг нариги учига қараб физиллаб чопиб кетдим. Ўзим бўлсам: «Келганмикин, муаллим келганмикин?» деб яккаш шуни ўйлайман.

Ҳаллослаб югуриб етиб бордим, қарасам, йўқ. Эшик олдида нафасим оғзимга тиқилиб тош қотиб қолганимни кўриб Сайқал буви қўрқиб кетди:

— Сенга нима бўлди? Намунча югурмасанг, тинчликми ўзи?

— Ҳа, ўзим. Мана, қопингизни олиб келувдим. Ётиб қолсам майлими?

— Ҳа, болам қола қол, чироғим... Оббо, жинни қиз-э! Юрагимни ҳам қинидан чиқаза ёздинг-а! Ўзинг ҳам куздан бери қорангни кўрсатмай қўйдинг. Кел, ўтга яқин келиб ўтир, исиниб ол.

— Қозонга гўшт ташла, кампир, қизимни меҳмон қил. Дуйшэннинг ҳам келадиган вақти бўлиб қолди. — Дераза ёнида эски кийиз этикни ямаб ўтирган Қартангбойнинг овози чиқди. — Аллақачон келиши керак эди, ҳа, майли, қоронғи тушгунча келиб қолар. Уйга қайтарда отнинг қадами ҳам илдамлашиб қолади.

Ҳадемай деразалар қоронғиланиб, тун ҳам кириб келди. Юрагим пойлоқчилик қилиб тургандай, ҳар гал итлар вовиллаганда ё қулоғимга одам товуши чалинганда бир сесканиб тушардим. Лекин Дуйшэндан дарак йўқ. Яхшиямки, Сайқал буви бир маҳалгача ундан-бундан гапириб, вақт ўтганини ҳам билмай қолдик. Ана келар, мана келар, деб кутиб ўтираверибмиз, қарасак ярим кечадан ошиб кетибди, кута-кута чарчагандан кейин Қартангбой ота:

— Қўй энди, кампир, жойингни сол, ётамиз. Бугун келмайди энди. Кеч бўлиб қолди. Бошлиқларнинг нимаси кўп, иши кўп бўлади, бирон иш билан ушланиб қолган бўлса керак, бўлмаса аллақачон уйда бўларди, — деди-да, ечиниб ўрнига ётишга тайёрланди. Менга печ-

канинг орқасига, бир бурчакка жой солиб босишти. Кўзимга ҳеч уйқу келмади, чолнинг йутаги қўзғаб, у ёнидан бу ёнига ағдарилиб, шивирлаб дуо ўқиб ётди-да бир маҳал тинчини йўқотган одамдай.

— Отиннамнинг ҳоли нима кечди экан? Текинга биров бир тутам хашак бермайди, емни бўлса пулга ҳам топиб бўлмайди, — деб минғирлаб қўйди.

Қартангбой ота бир оздан кейин уҳлаб қолди-ю, лекин шамолнинг увиллаши кишини тинч қўймади. Шамол худди томда пайпаслаб юргандай ғудур панжалари билан уйнинг тепасини ағдар-тўнтар қилар, ойнани тимдаларди. Ҳовлида шамол деворга келиб ўзини ураётгани барала эшитилиб турарди.

Чолнинг сўзлари менга тасалли бермади. Назаримда, Дуйшэн ҳозир етиб келадигандай, сурати хаёлимдан кўтарилмай, кўз олдимда тураверди, ёлғиз ўзи қир-далада аҳволи нима кечдийкин, деб юрагимни ваҳима босаверди... Шу аҳволда кўзим юмилиб кетган бўлса керак, бир маҳал юрагим ҳовлиқиб кетди-ю, бошимни ёстикдан кўтардим. Совуқ, хунук улаган товуш янграб қаерлардадир ҳавода тарқалиб кетди. Бўри овози... битта эмас, бир галага ўхшайди. Бўрилар тўрт томондан ушлаб, жадаллик билан яқинлашиб келаверди. Жўр бўлишиб ер-кўкни бузиб галалашиб, ушлаши гоҳ узоқлашиб, гоҳ яқинлашиб турар, шамолда қир-далага тарқаларди, ахийри овул четига етиб келишгандай бўлди.

— Бўрон чақирисяпти, ер ютгурлар! — деди кампир шивирлаб.

Чол жимгина қулоқ солиб турди-да, ўрнидан ирғиб турди.

— Йўқ, кампир буларнинг ушлаши бежиз эмас! Бировни қувиб келисяпти. Одамними, бирон йилқиними, бир нимани ўраб олишган. Эшитяпсанми? Худо сақласин, яна бизнинг Дуйшэн бўлмасин! Ахир, у ҳеч нимани писанд қилмайдиган тентак-ку!

Қартангбой қоронғида тўнини ахтариб ҳовлиқиб қолди.

— Чироғингни ёқ, кампир чироғингни ёқсанг-чи! Худо хайрингни берсин, тезроқ бўл!

Титраб-қақшаб биз ҳам кампир билан бирга шошиб ўрнимиздан турдик, кампир чироқни топиб уйни ёритгунча бўриларнинг қутуриб ушлаши тўсатдан тўхтаб, жим бўлишди-қолишди.

— Йиқитишди, гўрсўхталар! — деб чол бақириб

Борди-ла, қўлига таёқ олиб ўзини эшикка қараб от-
ган эди, шу чоқ итларнинг вовиллаган овози эшитилди.
Қимдир қор ғажирлатиб дераза ёнидан ўтди, тоқат-
сизлик билан эшикни тақ-тақ ура бошлади.

Уй ичига муздек булут ёпирилиб кирди. Булут тар-
қалганда қарасак, Дуйшэн турибди. Юзида қони йўқ,
оппоқ оқариб кетган, энтикиб, гандираклаб остоқадан
ўтиб, деворга келиб суяниб қолди. Азбаройи ҳолдан
кетгандан:

— Милтиқ! — деди зўрға.

Бизлар гапини англамагандай анграйиб турардик.
Кўз олдимни қоронғилик босиб, чол-кампирнинг:

— Қора қўй, оқ қўй садақа бошингдан! Баҳовид-
дин авлиё сени ўз паноҳида асрабди! Сенмидинг, бў-
там?— деган гаплари қулоғимга кирганини биламан.

— Милтиқ қани, милтиқ, ота — деб Дуйшэн яна
эшик томонга отилган эди.

— Милтиқ йўқ, нима бўлди, қаёққа борасан? —
деб чолу кампир Дуйшэннинг бўйнига осилишди.

— Сўйил борми?

— Сўйилни нима қиласан, ҳеч қаёққа бормайсан,
эсинг жойидами, болам? Ким билан тенглашмоқчисан,
бизга ҳам раҳминг келсин, — деб икковлари ялиниб-ёл-
воришди.

Бирданига бутун авзойим шалайим бўлгандай се-
кин бориб ўрнимга ётиб олдим.

— Улгуролмадим, ҳовлига етиб келувдим ҳамки,
босиб олишди, — деб оғир хўрсиниб қамчисини бур-
чакка ирғитди Дуйшэн. — От йўлда келаётгандаёқ ма-
дори қуриган эди, бўрилар қувиб қолишди, овулга зўр-
ға-чопиб келди-ю, гуп этиб йиқилди, ўша замони ҳам-
маси келиб устига ёпирилишди.

— Худо сени ўзи бир асрабди! От кетса садқан
садаға, от йиқилмаганда сени ҳам омон қўйишмасди.
Авлиё Баҳовиддин қўллабди сени, охири бахайр бўл-
син. Энди ечиниб ўтга яқинроқ кел. Кел этигингни тор-
тиб қўяй, — деб Қартангбой ота суюнганидан Дуйшэнни
қўярга жой тополмай қолди.

— Ҳой, кампир, ниманг бор ейдиган, исит, бир ху-
до асрабда ўзингни, болам.

Улар оловга яқин бориб ўтиришди. Шундан кейин
Қартангбой енгил тортиб хўрсиниб қўйди:

— Ҳа, майли, пешонамда ёзилгани бўпти. Узинг
ҳам мунча кеч йўлга чиқмасанг?

— Волкомда мажлис чўзилиб кетувди, ота. Партияга кирдим.

— Бу ишинг яхши бўпти. Шундоғ экан, эртага эрталаб кела қолсанг бўлмасмиди? Ахир сени биров елкангдан итариб кет, демагандир?

— Болаларга бугун келаман деб ваъда берувдим,— деб жавоб қилди Дуйшэн,— эртага эрталаб ўқишимизни бошлаймиз.

— Оббо, тентаг-э! Яна болаларим дейди-я!— деб Қартангбойнинг жаҳли чиқиб бир сапчиб тушди:— Тавба, болаларга ваъда берувдим дейди-я! Шу мишиқиларни деб, худо кўрсатмасин, бирон фалокатга учрасанг, унда нима бўларди? Ўзинг нима деяпсан, бир ўйлаб кўрсанг-чи?

— Буни мен муқаддас бурчим деб биламан, отахон. Бу-ку майлику-я, ҳар гал пиёда бориб, пиёда келардим, бу сафар шайтон мени йўлдан оздириб, ёлғиз отингиздан ажратиб, бўриларга хомталаш қилиб берганимни айтмайсизми...

— Бош-кўзингдан садақа, болам! Шу қирчанғи отни ҳам гапириб ўтирибсанми, — деб Қартангбой киноя аралаш гапириб қўйди.— бир умр пешонамга от битган эмас, бу ёғи ҳам бир гап бўлар, Совет ҳукуматининг садағаси кетай, яна отлик бўлиб қоларман...

— Шундоғ десангиз-чи чолим, — деди Сайқал камдир йиғламсираган овоз билан, — от сендан айлансин... Овқатингни иссиғида ича қол, болам...

Жимлик чўкди. Бир оздан кейин Қартангбой хаёл суриб тезак чўғни титкилаб ўтириб:

— Қараб турсам, ўзинг эс-ҳушли йигитсан. Бу гўдак болаларни ўқитаман, деб ўзингни минг азобга дучор қиляпсан. Шундан бошқа тузукроқ иш қуриб қолганми сенга? Ўзингни бунча хор қилмасанг, ундан кўра, биронтасига чўпонликка ёллансанг ҳам, устинг бут, қорнинг тўқ бўларди-ку, ахир...

— Ота, жигарчилик қилиб менга юрагингиз ачиниб турибди, биламан. Агар шу ёш болалар ҳам сизга ўхшаб, ўқишнинг нима керағи бор, ўқиб нима бўлардик деб туришса, унда Совет ҳукуматининг иши юришмай қолади-ку. Ўзингиз Совет ҳукуматининг садағаси кетай, умри узоқ бўлсин деяпсиз-ку! Шу ваддан бола ўқитишни ўзимга хорлик деб билмайман. Қани энди, қўлимдан келса, болаларга кўпроқ билим беролсам, армоним қолмас эди. Ахир Ленин ҳам айтган-ку...

— Ҳа, айтганча... — деб Қартангбой Дуйшэннинг гапини бўлди-ю, бир оз жим тургач деди:

— Сен-ку, жонингни жабборга бериб юрибсан. Қани, кўз ёшинг билан Ленинни тирилтириб ололсанг эди! Қани энди дунёда шунақа куч топилса эди! Е бўл-маса сен, бошқа одамларда дард қолмаган, деб ўйла-япсанми? Ахир, юрак-бағримиз тутоқиб кетяпти-ку! Нойложмиз-да! Дини бошқа бўлса ҳам, сиёсатга тўғри келадими-йўқми, унга атаб кунига беш вақт дуо ўқиб юрибман. Баъзида, Дуйшэн болам қанчалик қайғу-риб кўз ёши қилсак ҳам, бари бир, фойдаси йўқлиги-га ақлим етиб туради. Мен кекса бошимга шундай деб қўйдим: Ленин халқ орасига сингиб қолди. Дуйшэн, энди қондан қонга, отадан болага ўтиб, адабий барҳаёт бўлиб қолади...

— Тилингиздан айланай, отахон, ҳақ гапни айтдин-гиз. У ўзи дунёдан ўтди-ю, лекин бизлар ҳаётни Ленин андазаси билан ўлчаймиз.

Уларнинг гапини эшитиб ётиб, мен анчадан кейин секин-аста ўзимга келгандай бўлдим. Аввал ҳаммаси тушдай кўринди, Дуйшэннинг эсон-омон қайтганига анчагача кўнглим ишонмай ётди. Бир маҳалда юрагим қувончга тўлиб-тошгандан нафасим бўғзимга сиғмай қолибди, азбаройи суюнганимдан ўпкам тўлиб кўз ёш-ларим дув-дув тўкилиб, йиғлаб юбордим. Билмадим, дунёда ҳеч ким менчалик хурсанд бўлганмикин! Шу дамда чол-кампирнинг кулбаси ҳам, бўрондай бўкира-ётган тун ҳам, овулнинг бир бурчагида Қартангбой-нинг ёлғиз отини тортқилаб хомталаш қилаётган бир гала бўрилар ҳам ҳеч нима кўринмай қолди! Қалб, ид-рок, бутун вужудим нур сингари бепоён, бениҳоя ажой-иб бахт дарёсига фарқ бўлганди. Йиғим эшитилмасин деб бошимни кўрпага буркаб, оғзимни қаттиқ юмиб олдим, лекин Дуйшэн:

— Бу йиғлаётган ким бўлди? — деб сўраб қолди.

— Ҳа, Олтиной, боя қўрқиб кетувди, шунга йиғла-япти, — деди Сайқал буви.

— Олтиной? Нима қилиб юрибди бу ерда?

Дуйшэн ўрнидан ирғиб турди, тепамга келиб тизза-лаб ўтирди-да, елкамга қўлини тегизиб: И-е, Олтиной, нима бўлди сенга, нега йиғлаяпсан? — деб сўради.

Мен бўлсам йиғимни тиёлмай, юзимни деворга ўги-риб, баттар ҳўнграб йиғлаб юбордим.

— Ҳа, оппоқ қиз, нимадан қўрқдинг? Тентак қиз!
Қап-катта бўлиб-а.., Қани.. менга бир қара-чи!

Дуйшэннинг бўйнидан қаттиқ қучоқлаб олдим, кўз
ёшларим билан ювилган, олов бўлиб ёниб турган юзла-
римни унинг елкасига қўйганимча ўзимни тутолмай
ширин-ширин йиғлайвердим! Суюнганимдан ичимдан
қалтироқ турди.

— Вой, вой, юраги тушиб қолганим дейман. Қампир,
бунга бир дам солиб қўйсанг-чи, кел тезроқ қимирла-
санг-чи, — деб Қартангбой ҳам наमतдан турди.

Ҳаммалари бесаранжон бўлиб қолди.

Сайқал буви аллақандай дуоларни ўқиб, гоҳ юзим-
га сув пуркаб, гоҳ елкаларимни қоқиб юрибди-ю, яна
ўзи менга қўшилишиб йиғлайди. Ушанда юрагим қу-
вончга тўлиб-тошганидан ўрнидан жилиб қолганини
билишса эди, бунни таърифлашга ҳолим йўқ эди, рост-
ни айтганда, ожизлик ҳам қилардим.

Тинчиб, кўзим уйқуга кетгунча, Дуйшэн қизиб кет-
ган пешонамни совуқ қўли билан силаб ёнимда ўтирди.

* * *

...Қиш доvon ошди. Баҳор ели етиб келганда тоғ қўй-
нида оқ қор, кўк муз силжиб ўзига йўл очиб катта-
катта тошларни юмалатиб юборганда, баҳор таронаси-
ни ўйлаб тошқин сувлар тоғ елкаларидан шилдираб
оқиб тушди.

Эҳтимол, бу менинг илк ёшлик баҳорим бўлгандир.
Баҳор кўрки кўзимга ҳар йилгидан бошқачароқ туюлди
шекилли, бизнинг мактабимиз ўрнашган тепадан кўрин-
ган ажойиб баҳор манзараси мени ўзига мафтун қилар-
ди. Ер худди қулоч ёйиб ўзини тўхтатолмай тоғдан
қуёш нурига фарқ бўлган, енгил, суюққина тутун қоп-
лаган кўкмир бепоён дала-қирларга физиллаб югу-
риб бораётгандай бўлар, аллақерлардан ҳавони лар-
зага келтириб кишнаган чўзиқ йилқи овози эшитилиб
турар, осмонда кумуш булутлар оралаб кишга завқ
бериб ўтаётган турналар еру кўкка баҳордан дарак
бериб узоқ сафарга чорлагандай саф тортиб ўтишарди.

Баҳор келиши билан бизларга ҳам жон кирди.
Уйин-кулгимиз кўпайиб, мактабдан овулга бир-бирла-
мизни қувалашиб, қийқиришиб борардик. Кеннойим-
нинг бунга ғаши келиб, ҳар гал бл қарғаб олмаса
кўнгли ўрнига тушмасди:

— Ҳей, таъвия, мунча шаталоқ отмасанг? Сўлақмондай бўйинг бир жойга етиб қолибди-ю, юришингни қара, ё қари қизликни бўйнингга олмоқчимисан? Сен тенги қизлар алтақачон эрга чиқиб, қайнаналик-қайнаталлик бўлиб олишди, сен бўлсанг... Ҳув, топган матоҳинг бошингда қолсин! Мактабинг билан қўшмозор бўлгур! Ҳали шошмай тур, адабингни бермасам сени...

Кеннойимнинг дўқлари ҳам менга унча кор қилмасди, унинг қарғишларини эшитавериб эгим ўлиб қолганди. Ичи қоралигидан қари қиз дерди, бўлмаса бўйим ўзи шу йил баҳорда сал чўзилганини демаса, ўзим бояги-бояги, Дуйшэн айтмоқчи, сочи пахмоқ малла қизман-ку... Дуйшэннинг гапига жаҳлам ҳам чиқмасди. «Сочим-ку пахмоқку-я,— деб ўйлардим ўзимча,— лекин малла эмасман. Бўйим етсин бир чиройли қиз бўлайки, одамларнинг ҳаваси келсин! Дуйшэн менга: кўзларинг юлдуздай ёниб туради, истаранг иссиқ, Олтиной» — деб айтиб юради-ку!

Бир куни мактабдан келсам ҳовлимизда икки бегона от боғлоқлик турибди. Эгар-жабдуғига қараганда, эгалари тоғдан тушинган. Илгари ҳам бозор-ўчардан қайтишда ҳовлимизга кириб ўтишарди.

Кеннойимнинг қандайдир беўхшов хахолаб кулгани остонага етмасимданоқ қулоғимга чалинди:

— Жиян бола, кўпам пишиқлик қилаверма, камиб қолмайсан. Кеннойимнинг қадрини жазманинг кўлингга текканда биласан! Ҳали замон ўзинг ҳам кўрарсан! Хи-хи-хи!

Ҳаммалари гур этиб кулиб юборишди, мен остонада пайдо бўлганимни кўриб, жим бўлиб қолишди. Тўрда наMAT устига ёзилган дастурхон ёнида юзлари қип-қизил, семиз бир одам ўтирган экан. У катта сувсар телпаги остидан менга ялт этиб қараб, томоғини қириб йўталгандай бўлди.

— Э, келинг, оппоқ қиз, кела қолинг оппоғим! — қарасам, кеннойим жилмайиб, жуда ширин сўз бўлиб қолибди. Амаким ҳам наMATнинг бир чеккасида яна биров билан ўтирибди. «Туз, кўзир» деб қарта ўйнаб, ароқ ичиб, овқат еб ўтиришибди. Икковларининг ҳам кайфи бору, қарта урганда тебраниб каллаларини қимирлатишади.

Кўк мушугим дастурхонга яқин келган эди, юзи қизил одам уни мушти билан бир урди, мушук бечора

жон аччиғида миёвлаб, бир бурчакка бориб жим бўлиб қолди. Еган мушти жонидан ўтиб кетди-да! Қандай қилиб чиқиб кетишимни билмай турганимда, кеннойим менга асқатди:

— Айланай болам, овқатинг қозонда, олиб ея қол,— деди.

Уйдан ташқари чиқиб кетдим, лекин кеннойимнинг тилёгламалигини кўриб, кўнглим гаш бўлиб қолди. Беихтиёр ҳушёр тортдим.

Чамаси, икки соатлардан кейин меҳмонлар отларига миниб, тоққа жўнаб кетишди. Кеннойим яна бояғидай: «Шумшук, тирик етимча»,— деб қарғай бошлаган эди, ҳа, бояғи мастлигида айтган гаплари экан-да, деб кўнглим ўрнига тушди.

Шу воқеадан бир оз ўтгач, бизникига бир иш билан Сайқал буви кириб келди. Ҳовлида юрганимда унинг: «Вой, бу нимаси! Уволига қолишдан қўрқмайсанми?»— деб кўнгли бузилиб гапирганини эшитиб қолдим.

Кеннойим билан Сайқал буви иккаласи қаттиқ айтишиб қолишди, бир маҳал Сайқал буви қизариб-бўзариб уйдан чиқиб кетди. Кампир ҳам раҳми келиб, ҳам ўқрайиб менга қаради-ю, индамай чиқиб кетди.

Кўнглим ғалати бўлиб қолди. Нега менга ўқрайиб қарадийкин, нима ёмонлик қилувдим?

Эртаси куни мактабга борсам, Дуйшэннинг авзойи бузук кўринди, сирини бой бермасликка ҳаракат қилмоқчи бўлади-ю, лекин нимадандир хафа. Яна разм солиб турсам, мен томонга қарамаслик пайдан бўлади. Дарсдан кейин биз ҳаммамиз гала-гала бўлиб мактабдан чиққан эдик, Дуйшэн мени чақириб қолди:

— Тўхта, Олтиной,— деб ёнимга келди-да, кўзимга тикилиб туриб қўлини елкамга қўйди.— Уйингга борма, Олтиной, гапимга тушундингми?— деди. Юрагим шув этиб кетди. Кеннойимнинг кўнглидаги ниятини энди тушундим.

— Жавобини мен ўзим бераман,— деди Дуйшэн,— ҳозирча бизникида турасан, кўзимдан узоққа кетмагин, хўпми?

Рангим ўчиб кетган бўлса керак, Дуйшэн нягимдан кўтариб, кўзимга тик боқди:

— Қўрқма, Олтиной!— деди, у одатича кулиб қўйиб,— мен ёнингга бўлганимда ҳеч кимдан қўрқма. Ўқишингдан қолма, ҳеч нимани хаёлингга келтирма!.. Қўрқоқлигингни ўзим ҳам биламанку-я...— деб эсига

бир нарса тушгандай хахолаб кулиб юборди.— Сенга анчадан буён бир нарсани айтмоқчи бўлиб юрувдим. Эсингдами, ҳў ўшанда Қартангбой ота, азонда туриб олиб қаёққадир чиқиб кетган эди. Бир вақт қарасам, сенга дам солдираман деб, биласанми кимни — фолбинни, ҳалиги Жайнақнинг кампирини бошлаб келибди.— Нимага олиб келдингиз, десам:— бир дам солиб қўйсин, Олтинойнинг юраги қўрққанидан жойидан кўчиб қолибди дейди.— Э, бу алвастини жўнатинг, бунга берадиган қўй қани биз камбағалда. Ёлғиз отни бўлса бўрилар еб кетди, деб қувиб юбордим. Сен ухлаб ётган эдинг, кавушини қўлига бериб чиқариб юборувдим, мени оппоқ соқолим билан уятга қолдирдинг, деб Қартангбой ота бир ҳафтагача мен билан гаплашмай юрди. Нимасини айтасан, кампир икковлари меҳрибон, ажойиб одамлар. Юр энди, Олтиной, уйга кетамиз,— деб Дуйшэн мени ўзи билан олиб кетди.

Муаллимимни бекорга хафа қилмаслик учун ўзимни ҳар қанча қўлга олишга ҳаракат қилсам ҳам, ҳадеб мени ваҳима босаверди. Кеннойим келиб ура-ура олдига солиб олиб кетса, ким нима дея оларди? Кейин кўнгилларига келган ишни қилишаверади, овулда ким уларнинг қўлини тутарди? Кечаси мижжа қоқмай, бир фалокат бошланади, деб ваҳима қилиб чиқдим.

Қай ҳолатда ётиб-турганимни Дуйшэн, албатта, биларди. Юрак чигалимни ёзиб, кўнглимни кўтариш учун эртаси кунни мактабга иккита терак кўчат олиб келди. Уқиш тамом бўлгандан кейин, Дуйшэн қўлимдан ушлаб, бир чеккага олиб бориб:

— Ҳозир иккаламиз бир иш қиламиз,— дейди,— менга сирли жилмайиб қўйди.— Мана бу теракларни сенга атаб олиб келдим. Иккаламиз экамиз, булар катта бўлиб, бақувват тортгунча, сен ҳам вояга етиб, ажойиб одам бўлиб, гулдай очиласан. Қалби пок, зеҳни ўткир қизсан, назаримда, ўқисанг мартабанг баланд бўлади. Бунга имоним комил, мени айтди деярсан, пешонанг ҳам нишона бериб турибди. Ҳозир новдадай, шу терак кўчатларидай навқиронсан. Кел, Олтиной, шу кўчатларни ўз қўлимиз билан ўтқазайлик! Бахтинг ўқишдан очилсин, чақнаган кўзингдан айланай...

Бўйим тенги ёш-ёш кўк тераклар экан. Мактабимиздан сал нарироқда экиб қўйган эдик, тоғ этагидан эсган шабада эндигина ёзилган япроқчаларни силаб жон киргизгандай бўлди. Япроқчалар зириллаб, теракчалар тебраниб қўйди.

— Мана кўрдингми? Бир чиройлики!— деди Дуйшэн орқасига тисарилиб бориб,— энди ҳув катта булоқдан ариқ очиб келамиз. Ҳали кўрасан, бирам сарвақомат бўлиб вояга етишсинки! Шу тепаликда оғаниндай ёнма-ён қад кўтариб туришади. Утган-кетганларнинг кўзига ташланиб, ҳамманинг баҳрини очади. У вақтга бориб замон ҳам бошқача бўлиб кетади. Олтиной, бошимиз омон бўлса, у яхши кунлар ҳам насиб бўлар...

Суюнганимдан кўнглим шодликка тўлиб, нима дейишга гап ҳам топа олмай Дуйшэнга тикилиб тураверибман. Унинг рангпар юзлари, чўзиқ қора кўзлари қандай сулув, ўзи пок қалб эгаси эканлигини илгари билмай юргандай, терак ўтқазганда лоё бўлган бармоқ бўғинлари, узун-узун забардаст қўллари қўққисдан тегиб кетганда кишининг юраги ҳузур қилишини сезмай юрган эканман. Ҳозир юрагимни ҳаяжонга солган аллақандай сезги уйғониб: «Дуйшэн оғай, сиздай бола туққан онага раҳмат... сизни бағримга босиб ўпгим келиб турибди!» деб юборишимга сал қолди, юрагим дов бермади, ўйларимдан ўзим уялиб кетдим. Лекин ҳали-ҳали афсусланиб юраман. Бироқ, ўшанда тепамизда кўм-кўк осмон, тўрт томонимиз кўкаламзор адиру, ҳар биримиз ўз ўй-хаёлларимиз билан банд эдик. Бошимга тушган хавф-хатарни шу бахтли онда бутунлай унутиб юборгандим. Эртанги куним нима бўлишини ҳам, икки кун бўпти-ю, кеннойим мени излаб келмаганини ҳам ўйламай қўйган эдим. Мени эсларидан чиқариб қўйишдимикин ёки ўз ихтиёрига қўйиб қўяйлик дейишдими? Кейин билсам, Дуйшэн кўнглимдан ўтиб турган ҳамма гапларни билиб юрган экан, овулга етиб келганимизда:

— Кўп ҳам қайғураверма, Олтиной, бир иложли топармиз. Индинга волостга бориб сенинг тўғрингда гаплашиб келаман. Балки ёрдам беришар, сени ўқишга юбортириш ниятим бор. Борасанми ўқишга?— деди.

— Сиз нима десангиз, муаллим, ўша маъқул,— деб жавоб бердим. Шаҳар дегани қапақа бўлишини кўз олдимга келтира олмасам ҳам, Дуйшэннинг гапларини эшитгач, кўнглимда шаҳарга бориб ўқиш орзуси туғилди.

Гоҳ суюниб, гоҳ бегона юртда ҳолим нима кечаркин, деб ваҳима босиб, хуллас, шу гап миямда айланиб юраверди.

Эртаси кунни мактабда ўтирганимда ҳам шаҳарга бориб қолсам кимникида тураман, қани энди, савобликка биронта одам бошпана берса, ўтинини ёрарман, сувини ташиб берарман, кир-чирини юварман, ахир қараб турмай, қўлимдан келганча рози қиларман, деб хаёл суриб ўтирувдим, тўсатдан мактабимизнинг орқасида от туёқларининг дупур-дупури эшнтилиб қолди. Тўсатдан шитоб билан отликлар пайдо бўлиб, ҳозир мактабимизни янчиб вайрон қиладигандай туюлди. Муаллимимизнинг гапи қулоғимизга кирмай, ҳаммамиз ҳанг-манг бўлиб тош қотиб қолдик. Бу ҳолатимизни пайқаган Дуйшэн шошиб:

— Болалар, кўнглингизни бўлмай ўқишингизга қаранглар,— деди.

Лекин эшик шартта очилди, қарасак, остонада ачиқ истеҳзо аралаш кулимсираб кеннойим турибди. Дуйшэн эшик олдида борди-да, босиқ овоз билан.

— Хўш, хизмат?— деб сўради.

— Хизматимизнинг сенга дахли йўқ, қизимни узатмоқчи бўлиб юрибман. Ҳой бепадар!— деб кеннойим мен томонга отилганди, Дуйшэн йўлини тўсди.

— Булар мактаб қизлари. Узатадиган қиз йўқ бу ерда!— деди дадил ва салобат билан.

— Нима? Бор-йўқлигини ҳозир кўрсатиб қўямиз. Ҳой, жиян бола, қани келинлар. Сочидан судраб чиқинглар, бу юзи қорани!

Кеннойим отликлардан бирига қўли билан ишора қилган эди, анави кунги сувсар телпак кийган, юзи қипқизил, семиз одамга кўзим тушди. Унинг кетидан қўлларига узун-узун таёқ унлаган яна икки одам отдан тушиб келишди.

Дуйшэн эшик олдида турганча ўрнидан қўзғалмади.

— Сен, ҳей дайди ит, бировларнинг қизига ўз хотинингдай хўжайинлик қилмоқчимисан дейман? Нарн тур!

Шундай деди-ю, сувсар телпакли худди айинқдай ташланиб Дуйшэнга дағдаға қилди.

Дуйшэн эшик кесақисига қаттиқ ёпишиб олиб:

— Сизларнинг бу ерга қадам қўйишга ҳақингиз йўқ, бу мактаб!— деди.

— Айтмадимми? Буларнинг бир балоси бор. Уни ўзи аллақачон йўлдан уриб олган. Бу қанжиқни текингинага тузоғига илинтириб олган!— деб кеннойим чийиллаб юборди.

— Мактабинг билан нима ишим бор!— деб ҳалиги семиз одам бўқриб қамчисини кўтарган эди, Дуйшэн унинг қорнига оёғи билан бир тепди, семиз одам гуп этиб ерга йиқилди. Шу заҳоти сўйил ушлаб турганлар Дуйшэннинг устига отилишди. Қўрқиб ранги қув ўчган болалар дод-войлашиб югуриб ёнимга келишди. Муштлашиш, сўйил зарбидан мактаб эшигининг тит-пити чиқиб кетди. Менга ёпишиб олган болаларни ҳам ўзим билан судраб муштлашаётганлар томонга отилиб бордим.

— Қўйиб юборинглар, муаллимимизни урманглар! Мана керак бўлсам, мени олиб кетинглар!— деган эдим, Дуйшэн менга бир қараб қўйди. Юзлари қип-қизил қонга бўялган, даҳшат ва ғазабдан кўзларидан ўт чақнаб турарди. Ердан бир парча тахтани қўлига олди-да, у билан ҳамла қила туриб:

— Қочинглар, болалар, овулга қочинглар! Қоч, Олтиной!— деб бақирди. Азбаройи зўр бериб бақирганидан овози бўғилиб қолди.

Дуйшэннинг қўлини синдиришди. У қўлини кўкрагига босиб, орқасига тисарилди, ана улар бўлса қон ҳидлаб қутурган буқадай:

— Ур! Бошига сол! Улдир!— деб сўйил билан уни яна роса дўппослашди.

Дарғазаб кеннойим билан сувсар телпақли бир сапчиб ёнимга келишди. Сочимни бўйнимга ўраб, ҳовлига судраб чиқишди. Бор кучим билан уларнинг қўлидан суғурилиб чиқишга уриниб турганимда, кўзим бир зумда йиғлашдан ҳам қўрқиб донг қотиб қолган болаларга, девор тагида қора қонига беланиб ётган Дуйшэнга тушди.

— Муаллим! Айланай, оға! Войдод, ўлдиринди-ку булар,— деб бақириб унга интилдим...

Қаёқда дейсиз! Дуйшэн бир ҳолатда... Юз-кўзлари, кийимларидан соғ жойи қолмаган. Аблахларнинг калтак зарбидан худди маст одамдай, гандираклаб зўрға сёқ устида турар, ликиллаб қолган бошини тик тутишга ҳаракат қиларди, ана улар бўлса тинмай дўппослашарди. Мени ерга йиқитиб, икки қўлимни чилвир билан орқамга боғлашди. Худди шу пайтда Дуйшэн ерда судралиб қолди.

— Оға! — деб қичқирган эдим, оғзимни қўл билан ёпиб, ўзимни эгар устига ташлашди.

Сувсар телпақли одам отга миниб олган экан, қўли ва кўкраги билан мени маҳкам босиб олди. Дуйшэнни ур-

калтак қилган анави иккови ҳам отга миниб, ҳаммалари жўнаб қолишди. Кеннойим отнинг ёнида югургилаб.

— Хўп таъзиригини едингми, жувонмарг бўлгур! Жазманинг ҳам асфаласофилинга кетди...— деб бошимга муштлаб кетаётганда, бир маҳал орқадан қулоғимга:

— Олтин-н-ой!— деган юрак-бағирни эзадлаган даҳшатли овоз эшитилди.

Осилиб ётган бошимни зўрга кўтариб қарасам, қопқора қонга беланиб чала ўлик қиланган Дуйшэн соғ қўлига каттакон бир тош олиб орқамиздан югуриб келяпти. Унинг орқасидан бутун синф болалари увво солиб оғайлаб, бақириб келишяпти.

— Тўхта, ҳой итлар! Тўхта дейман! Қўйворинглар уни, қўйворинглар деяпман. Олтиной!— деб сандирак-лаб югуриб бизга яқин келиб қолди.

Зўравонлар от бошини тортишди, иккаласи Дуйшэннинг атрофида от айлантириб қолишганди, у синган қўлим халақит бермасин деган хаёлда еңгини тишлаб отлиқларни пойлаб тош отди, лекин отган тоши тегмади. Анави иккови Дуйшэнни баттадан сўйил билан урганди, у лойга йиқилиб тушди. Кўз олдим қоронғилашиб, дод солиб йиғлашаётган болаларнинг ерда ётган муаллимлари ёнига югуришга келиб, даҳшат тўла кўзларини унга тикиб тўхтаб қолишганини кўриб қолдим, холос.

Мени қандай, қаёққа олиб кетишганини билмайман. Кўзимни очсам, ўтовда ётибман.

Қоронғи тушиб кеч кирар экан, ўтов туйнугидан осмондаги ҳеч нарсадан беҳабар юлдузларнинг чарақлаши кўзга чалиниб, узоқ-узоқлардан ариқнинг шувуллаб оқиши, пода-пода қўй ҳайдаб кетаётган қўйчивонларнинг овозлари эшитилиб турарди. Учоқ бошида қийшайган ёғочдай, қовоқлари солиқ, унниқиб қопқорайиб кетган бир хотин ўтирибди. Тўрга қарасам, оҳ, қани энди кўзимнинг ўқи бўлса-ю...

— Ҳей, хотин, турғуз ўрнидан анувни!— деб амр қилди юзи қизил семиз одам. Қора хотин ёнимга келиб, ёғочдай дағал қўллари билан елкамдан силкитиб қўйди.

— Тўқолингни бир амаллаб кўндир, бўлмаса, бари бир, ўз билганимни қиламан!..

Шундай деди-ю, анави одам нусха ўтовдан чиқиб кетди. Қора хотин бўлса ўрнидан қўзғалмади ҳам, оғзидан гап ҳам чиқмади. Соқовмидийкин! Унинг кул

сингари бўзарган совуқ кўзларида ҳеч қандай жон йўқ. Кучук болалигидан миясига урилавериб кўкмия бўлиб қолган итнинг термилган кўзларига ўхшайди. Ер устиданми, қоронғи гўрга тушиб кетганманми, ўлак-тирклигимни билмай ўтиравердим. Сойда оққан сув мунгли шариллаб ҳолимга ачингандай, тошдан тошга урилиб бетоқат бўлаётгандай...

Минг лаънат сендай ичи қора доғули кеннойига! Илойим, уволимга қолгин, қарғишим бошинга етсин. Тўкилган кўз ёшларим, танимдан оққан қонларим сел бўлиб сени ўз қаърига тортсайди! Шу кеча мени ўн беш ёшимда қизлигимдан жудо қилдилар... Мени зўрлаб хотин қилган шу ҳайвоннинг болаларидан ҳам ёш эканман...

Икки кун ўтиб, учинчи тунда бу кунимдан ўлганим яхши, майли, ўлигим чўл-биёбонларда қола қолсин, қувлаб етмиса ўқитувчим Дуйшэн сингари жоним борича олишиб ўлганим яхши, деган ўй билан қочмоқчи бўлдим.

Ўтов ичи қоп-қоронғи, секин юриб бориб эшикни топдим, қўлим билан пийпаслаб қарасам, эшикни жун арқон билан танғиб-боғлаб қўйишибди, ҳадеганда қоронғида арқон тугунларини ечиб эшикни очиш осон эмас. Шундан кейин ўтов керагасини кўтариб, остидан сурғулиб бирон илож қилиб чиқиб кетмоқчи бўлдим, бөр кучимни ишга солиб уринсам ҳам, бутун ҳаракатим бекор кетди — ўтовни ташқаридан ҳам арқон билан ерга тортиб қаттиқ боғлаб қўйишган экан, қўзғатиб бўлмади.

Бирон ўткир нарса топиб эшик ипларини қирқишдан бошқа илож қолмади. Қоронғида пийпаслаб-пийпаслаб билакдек ёғоч қозиқдан бошқа ҳеч нарса топмадим. Жон аччиғида шу қозиқ билан ўтов тагини ковлай бошладим. Миямда фақат биргина фикр айланиб юради — ё бу ердан қочиб қўтуламан ёки бўлмаса бу кунимдан ўлганим яхши, анавининг хурраги, пишиллашини эшитмасам бўлгани, илойим йўлим осон бўлсин, ажалим еткан бўлса, майли, бу қафасдан қутилиб, муаллим Дуйшэндай ўз эрким учун жоним бўғзимдан чиққунча олишиб ўла қолай!

Тўқол нима деган одам бўлди! Бир умр ёруғ дунёни кўрмаган шўрли тўққол... ҳам жисми, ҳам қалби қул иккинчи хотиндан ҳам ёмон хўрликка гирифтор бўлган одам зоти борми бу дунёда!..

Жоним борича ерни тирнаб қазий бердим. Кераганинг тагидан икки қўл сиғадиган тешик очилганда тронг отиб, назаримда, овул уйғонганга ўхшади. Эшикда итлар вовиллаб, одамларнинг овози эшитилиб қолди. Бир оздан кейин йилқилар дупурлаб, қўйлар йўталишиб ўтди-да, ўтовнинг ёнига кимдир келиб, арқонларни ечиб, ўтов тепасидан кигизларни тушира бошлади. Қарасам, индамас «кундошим» қора хотин. Демак, кўч-кўч бўлаёткан экан. Бугун азонда бу ердан қўзғалиб, доvon ошиб бошқа қўнишга кўчиб кетмоқчи бўлиб гаплашаётганлари кеча қулоғимга бир чалингандай бўлганди. Шўрим қуриб, қочишим яна бешбаттар қийин бўлар экан-да...

Кераганинг остини ковлаган жойимдан ҳеч қимирламай ерга қараб ўтиравердим. Яширлаб ҳам нима қилардим... Барибир, ўтов таги ковланганини қора ҳоғин кўрди-ку, кўрса ҳам, ҳеч эътибор бермай, индамай ўз ишини қилаверди. Бу дунёсининг унга ҳеч даҳли йўғу, ҳаётнинг ғавғоси унинг ҳис-туйғуларига асло тақилмайдигандай, ўзи билан ўзи овора, тўрда бошини кўрпага буркаб айиққа ўхшаб ётган хўжайинини, ҳой туринг кўчиб кетяпмиз, деб уйғотишни ҳам ўзига лозим кўрмади.

Ўтовнинг ҳамма кигизлари йиғиштириб олинган эди, яп-яланғоч бўлди-қолди, мен бўлсам ҳамон қафасга тушган қушдай ўтирибман, сойнинг нārёғда одамлар туяларга юк ортиб, тўс-тўполон бўлишиб кўчиш тарадудини кўришяпти. Бир маҳал сойдан учта отлиқ чиқиб келиб, ҳалигилардан ниманидир сўроқлашди-да, биз томонга йўл олишди. Аввалага булар кўч кўчиргани келишган бўлса керак деб ўйлаб ўтирдим. Кейин разм солиб қараб кўзимга ҳам ишонмай қолдим — Дуйшэн билан ёқасига қазил таққан икки милиционер тўғри бизнинг ўтовга қараб келишяпти.

Ўрнамдан турай десам ҳолим йўқ, бақирай десам овозим... Бир суюниб кетдимки, хайрият, муаллимим тирик экан! Лекин, э-воҳ! Юрагим жароҳатланган, номусим поймол этилган... Жоним ҳалқумимга келиб тикилиб қолгандай, қулоғим битиб, аъзойи баданим бўшашиб кетди...

Юз-кўзлари бият билан боғланган, чап қўлини бўйнига осиб олган Дуйшэн отдан сакраб тушиб, эшикни оёғи билан бир итарди, шиддат билан ўтовга кярди-да, юзи қизил одамнинг устидаги кўрпасини юлиб олиб ирғитиб ташлади.

— Тур ўрнингдан!— деди ғазаб билан.

У бошини кўтариб, кўзини бир ишқалади. Дуйшэнга ташланмоқчи бўлган эди, милиционерларнинг ўқталган тўппончаларини кўриб жим бўла қолди. Дуйшэн чап қўли билан ёқасидан тортиб, ўзига яқин келтирди, кўзига тик боқиб, ғазабдан лабларининг қони қочиб:

— Тур, аблаҳ! Қани, юр, кўнглинг тусаган ерингга олиб бориб қўямиз!— деди. У итоаткорлик билан ўрнингдан қўзғалди. Дуйшэн уни яна бир ёқасидан тортиб кўзига тик боқди-да, титроқ товуш билан:

— Сен уни гиёҳдай оёқ ости қилдим, расвойи олам қилдим, деб хаёл қилгандирсан? Билиб қўй, лаънати, у замонлар ўтиб кетган, ҳозир замон бизники, шу билан энди сенинг кунинг битади,— деди. Унинг этигини ялангоёқ кийдириб, икки қўлини орқасига боғлашди, милиционерлар уни отга ўнгараб, бири етаклаб, бири ҳайдаб олиб кетишди. Мен Дуйшэннинг отига миндим, у ёнимда пиёда кетди.

Баз йўлга тушганимизда орқамиздан юрак-бағирни эзадиган даҳшатли бақирган овоз эшитилди. Қора хотин орқамиздан югуриб келарди. У ақлдан озган мажнундай югуриб эрининг ёнига келиб, сувсар телпагини тош билан уриб туширди, юзига кул сочиб юборди:

— Қонимни сувдай ичдинг, қонхўр! Бошимга не-не-кунларни солмадинг, жувон ўлгур! Менинг қўлимдан энди ўлигинг қутулмаса, тиригинг қутулмайди!— деб бақириб ўкирганини эшитганда, юрак бағрим эзилиб кетди.

Қирқ йилдан бери оғиз очмай, эрининг кўзига тик қаролмай юрган бу ғарибнинг юрагида йиғилиб қолган дард-аламлари бугун ҳамма тўғонларни чилпарчин қилиб селдек ўпириб чиққандай бўлди. Унинг чиқириқ овози баланд-баланд дара қояларига бориб урилиб, акс садодай янгради. Гоҳ у, гоҳ бу томонга югуриб ўтиб, кўм-кўк томирлари ўйнаб кетган ориқ, косовдай қўллари билан сўқадай бошини қаерга яширишни билмай типирчилаб қолган эрининг устига гўнг, қум сочиб, кесак отиб, қўлига нима илинса, шу билан уриб, унга лаънатлар ёғдирди:

— Юрган йўлингда ўт унмасин, илоҳим, ўлигинг кўмилмай далада қолиб кетсин, суягинг қайтиб келмасин, қарға-қузғунлар кўзингни ўйсин, қорангни иккинчи кўрмай, ўл, ўл ҳаром ўл!— дедию, жинни бўлган одамдай бақириб-ўкириб, шамолда тўзғиб кетган сочларидан қочгандай кўзи тушган томонга югуриб кетди.

Шу воқеа устига етиб келган қўни-қўшнилари от чоптириб унинг орқасидан қувиб кетишди.

Емон туш кўриб босинқираб чиққан одамдай бошимнинг ғувиллаши тўхтамади. Кўз олдимни қоронғи парда босиб, эс-хушимни йиғолмай, дилим ғаш, ўзим хуноб келавердим. Дуйшэн сал олдинда отни етаклаб кетяпти. У бинт боғланган бошини қуйи солиб, жимгина хаёл суриб борарди.

Анча юрганимиздан кейин касофат дара кўринмай кетди. Милиционерлар илгарилаб кетиб кўринмай қолишганди; Дуйшэн отни тўхтатди-да, дард-аламли кўзлари билан биринчи марта менга тик қаради.

— Олтиной, кечир мени, сени бу кулфатлардан сақлай олмадим, кечир мени,— деди. Қўлларимдан ушлаб, қаттиқ бир хўрсиниб олди.— Сен кечирганинг билан, Олтиной, бари бир ўзимдан бир умр домонгир бўлиб юраман.

Хўнграб йиғлаб отнинг ёлнга юзимни қўйиб олдим. Кўнглимни йиғи билан бўшатиб олгунимча Дуйшэн ёнимда нафасини ҳам чиқармай сочимдан силаб турди.

— Қўй, Олтиной, беҳудага жонингга жабр қилма,— деди у бир вақт.— Гапимга қулоқ сол, Олтиной ўтган кўни волостда бўлганимда ўқишинг тўғрисида гаплашиб келдим. Шаҳарга юбориб ўқитамиз, дейишди. Эшитяпсанми? Юр энди кетдик.

Адир оралаб шилдираб оқиб турган тиниқ сувга етганимизда Дуйшэн меҳрибонлик билан менга қараб:

— Отдан тушиб ювиниб олсанг-чи!— деди. Кейин чўнтагидан совун олиб менга узатди.— Мен нарироқ бориб отга ўт едириб турай, ечиниб сувга тушиб ювиниб ол. Ҳаммасини унут қил, зинҳор хаёлингга келтирма энди. Чўмилиб ол. Олтиной, енгил тортасан, хўпми?

Хўп дегандай бош ирғадим. Дуйшэн нари кетиб, кўринмай қолган эди, ечиндим, сескана-сескана сувга тушдим. Оқ, кўк, яшил, қизил тошлар сув тагидан менга кўз ташлаб қараб туришарди. Кўм-кўк, тошқин сув тўлқини тўпигимга келиб урилиб нималарнидир вижирлаб гап очди. Ҳовучлаб сув олиб кўкракларимга сепдим. Бадамимдан муздай сув оқиб тушганини кўриб шунча кундан буён биринчи дафъа беихтиёр кулиб юбордим: Яйраб-яйраб кулдим! Яна анчагача устимга сув қуйиб турдим-да, кейин сувнинг чуқур жойига ўзимни ташладим. Сув оқими бир зумда мени яна саёз жойига олиб

чиқиб қўйди, мен бўлсам яна ўрнимдан туриб, ҳадеб ўзимни қайнаб кўпикланиб турган оқимга отаман.

— Сувжон, шу кунларнинг ҳамма шалтоқ, ифлосларини ювиб кет! Мени ўзингдай ҳалол ва мусаффо қил!— деб шивирлаб, ўзимдан-ўзим куламану, лекин нимадан кулганимни ўзим ҳам билмайман...

Оҳ, қани энди одамзоднинг босган излари бир умр ўчмасайди! Дуйшэн билан иккаламиз тоғдан тушиб келган сўқмоқ йўлни тополсам, сажда қилиб, муаллимнинг босган изларини ўпардим. Бу сўқмоқ мен учун ҳамма йўллардан ҳам азиз. Менга янги ҳаёт бағишлаган, янги умид-орзулар ҳадыя қилган, ёруғ дунёга чиқарган ўша кун, ўша сўқмоқ, ўша йўл хайрли бўлсин...
[Ўша қуёшга минг бор раҳмат, ўша замон тупроғига офарин...

Икки кундан кейин Дуйшэн мени станцияга олиб борди.

Бу воқеадан кейин овулда қолишга кўнглим ҳам бўлмади. Янги ҳаётга янги жойда қадам қўйиш керак эди. Бу қарорим овулдагиларга ҳам маъқул бўлди. Сайқал бувим билан Қартангбой отам мени кузатиб боришди, улар кўзларида ёш, йўлимга аташган тугун, халталарни кўтариб, болалардай елиб-югуриб юришарди. Мен билан хайр-хўшлашгани бошқа қўшниларибиз ҳам, тажанг Сатимқул ҳам етиб келди. У:

— Хайр, энди болам, худо семи ўз паноҳида сақласин, ой бориб, омон қайт! Ўзингни дадил тут, Дуйшэннинг йўригидан чиқмасанг, барака топасан. Бизларнинг ҳам унча-мунчага ақлимиз етадиган бўлиб қолди, деб оқ йўл тилаб қолди.

Мактабимиз болалари бричка араванинг орқасидан анча ергача югуришиб келиб, узоқ вақт қўл силкиб хайрлашиб туришди. Мени бир нечта етим болаларга қўшиб, Тошкентга, болалар уйига жўнатишди. Станцияда бизни чарм журтка кийган бир рус аёли кутиб олди.

Станцияга кечга яқин етиб келдик. О, айланай сендан, кўклам майса, теракзор станциям! Юрагимнинг ярмини бир умр ўша ерда қолдириб кетган бўлсам керак...

Бир оздан кейин поезд ҳам етиб келди. Бизнинг айрилишимизни билгандек, мўралаб қараб турган сарвқомат тераклар кечки шамолда тебраниб, бир-бирига алланималарни шивирлаб, оҳ тортиб, ҳасрат қилгандай бўляшди. Дуйшэн ҳар қанча сабр-қансатли бўлса

ҳам, бу гал ўзини босиб туришга уриниб, сир бой бермасликка ҳаракат қилса ҳам, юрак дардини яшира олмади: унинг кўнглидан нималар ўтаётганини, барибир, ўзим ҳам билиб тургандим. Менинг томоғимга ҳам оловдай бир нарса келиб тиқилиб қолди. Дуйшэн тикилганича кўзини мендан узолмай, юз-кўзларим, тугмаларимгача силаб тураверди.

— Сени бир умр ёнимдан силжитмасдимку-я, Олтиной,— деди у.— Лекин, нима қилай, сени ўқишдан қолдиришга ҳақим йўқ-да. Ўзим ҳам унча саводли эмасманки... Нима бўлганда ҳам, ўқишга кетганинг маъқул? Ўқиб яхши ўқитувчи бўласан, мактабимиз эсингга тушган кезлари ҳали роса куларсан ҳам... Майли, илойим тилаган тилагимга етказсин...

Шу орада дарани янғратиб узоқдан паровоз овози эшитилди, поезд чироқлари ҳам кўрнниб қолди. Станциядаги одамлар юкларини кўтариб қимирлаб қолишди.

— Ана, ҳозир энди жўнаб кетасан!— деди титроқ овоз билан Дуйшэн, қўлимни қаттиқ сиқиб.— Бахтли бўл, Олтиной, ўзингга эҳтиёт бўл, ишқилиб ўқиш пайдан бўл...

Бирон жавобга ҳам тилим бормади, кўз ёшларим бўғиб қўйганди.

— Йиғлама, Олтиной,— деб Дуйшэн кўз ёшларимни артиб қўйди-да, тўсатдан бир гап эсига келиб:— Анави биз эккан теракчаларни, Олтиной, мен ўзим парвариш қиламан. Омон бўлсанг, катта одам бўлиб келганингда, бўй чўзиб чиройли бўлганини кўрарсан ҳали.

Шу пайт поезд ҳам етиб келди, шарақ-шуруқ қилиб вагонлар бир-бирига урилиб тўхтади.

— Қани энди, хайрлашайлик, бери кел, манглайингдан бир ўпай!— Дуйшэн мени қаттиқ қучоқлаб пешонамдан ўпди.— Эсон-омон бўл, оқ йўл сенга, бахтинг очилсин, чироғим! Ҳеч нимадан қўрқма, дадил қадам бос!

Бир сакраб вагон зинапоясига чиқдим-да, орқамга қайрилиб қарадим. Синган қўлини бўйнига осиб олган Дуйшэннинг билинар-билинемас кўз ёши аралаш менга термилиб қараб қолгани ҳеч кўз олдимдан кетмайди. Кейин менга қараб талпинган эди, шу онда поезд ўрнидан кўзгалиб жўнади.

— Хайр, Олтиной! Хайр, чироғим!— деб қичқирди у.

— Хайр, муаллим, хайр, азиз устозим!

Дуйшэн вагон билан ёнма-ён югуриб бораверди, кейин орқада қолди, бир вақт ўзини яна зарб билан олдинга ташлаб:

— Олтин-ой!— деб бақриб юборди. Менга муҳим бир гапни айтолмай қолганига ўксиниб бақирди. Юрагининг энг теран еридан чиққан бу нидо ҳали-ҳали қулоғимдан кетган эмас...

Поезд туннелдан чиқиб, тўғри йўлга тушиб олди, тобора тезлашиб Қозоғистон қир-далаларидан мени янги ҳаёт сари олиб кетди.

Хайр муаллимим, хайр, биринчи мактабим, хайр, болалик чоғим, хайр, ер остида кўзи очилмай қолган тиниқ булоқ сингари, пинҳон соф муҳаббатим...

Ҳа, Дуйшэн орзу қилиб бизларга тасвирлаб берган катта шаҳарда, деразалари катта-катта мактабларда ўқидим. Рабфакни битирганимдан кейин, мени Москвага институтга юборишди. Шу узоқ ўқиш йиллари ҳар гал бошимга мушкул иш тушиб, умидсизлик мени енгмоқчи бўлиб ҳамла қилганида, энг қийин дақиқаларда Дуйшэнни кўз олдимга келтирардим, унинг тайинлаб айтган гаплари менга мадад бериб келди, мени олга ундар, тисарилишимга қўймасди. Одамларнинг бир ўқиб миясига қуйиб олган нарсалари менга жуда зўр машаққатлар билан насиб бўларди. Нега деганда, менга ҳамма дарсларни бошидан бошлашга тўғри келди.

Рабфакда ўқиб юрган чоғимда муаллимимга мактуб юбориб, унда ошкора муҳаббат изҳор қилдим, сизни кутишга аҳд қилганман, деб хабар қилдим. Лекин, афсуеки, хатимга жавоб ололмадим. Шу-шу хат ёзиб туришимиз ҳам тўхтаб қолди. Назаримда у ўқишимга халақит бермаслик учун мендан ҳам, ўз ҳузур-ҳаловатидан ҳам воз кечди шекилли. Балки, бу қилган иши тўғридир... Эҳтимол, бошқа сабаби бордир?.. Ўшанда озмунча қон ютмадим, бошимга не-не хаёллар келмади...

Биринчи диссертациямни Москвада ёқладим. Мен учун бу катта жиддий ютуқ эди. Ана ўша йиллари ўзим ўқиш билан овора бўлиб кетиб, овулга боришга ҳеч илож тополмадим. Шу ўртада уруш бошланиб қолди. Кеч куракда Москвадан Фрунзегга эвакуация қилиниб кетаётганимизда ўша муаллимим мени биринчи марта ўқишга жўнатган станцияда поезддан тушиб қолдим. Бахтимга, овулимиз ёнидан совхозга ўтиб кетадиган бир арава ҳам учраб қолди.

О, жондан азиз Ватаним, сен билан оғир жангу жадал кунларида учрашиш насиб бўлди. Юртимнинг обод бўлганини кўриб, қувондим. Янги-янги овуллар пайдо бўлибди, янги-янги кўчалар очилибди, янги кўприклар бино бўлибди... Лекин уруш дилни сиёҳ қилиб турибди-да.

Овулга яқинлашган сари юрагим қинига сиғмай, типирчилай берди.

Узоқдан янги-янги нотаниш кўчалар, уй ва боғларга кўз ташлаб келяпман. Уша мактабимиз турган тепаликка кўзим тушди-ю, юрагим шув этиб кетди — тепаликда икки азим терак ёнма-ён қад кўтариб, шамолда чайқалиб туришибди. Шу онда бутун умрим бўйи «муаллим» деб атаб келган одамимнинг ўз номини биринчи марта тилга олдим:

— Дуйшэн!— деб шивирлаб қўйдим.— Дуйшэн, қилган ҳамма яхшиликларинг учун раҳмат! Эсингдан чиқармабсан, демак ўйлаб юрибсан... Офарин, сендек сadoқатли зотга!

Аравакаш бола кўз ёшларимни кўриб:

— Нима бўлди сизга, опа!— деб ташвишланиб сўради.

— Ҳа, ҳеч нима! Бу колхозда бирон кишини танийсанми?

— Бўлмаса-чи? Ҳаммалари ўз одамларимиз.

— Дуйшэнни биласанми, муаллим бор эди-ку?

— Дуйшэн дейсизми? У армияга кетган-ку. Ўзим уни шу аравада военкоматга обориб қўйгандим.

Овулга бурилишда боладан, аравангни тўхтат, деб илтимос қилдим, аравадан тушдим. Ерга тушиб ўйлаиб туриб қолдим. Шу оғир кунларда таниш қидириб, мени танийсизми, мен фалончи бўламан, деб уйма-уй юришни ўзимга эп кўрмадим. Дуйшэн бўлса армияда экан. Иннайкейин, кеннойим билан амаким бор жойга қадам босмаганим бўлсин, деб онт ичгандим. Одамзоднинг кўп гуноҳларини кечириш мумкин, лекин бунақанги ёвузликни ҳеч ким ҳам кечирмас, амаким билан кеннойимга қорамни кўрсатиш ниятим ҳам йўқ эди. Йўлдан бурилиб тепаликка—қўштерак ёнига қараб кетдим.

Эҳ, тераклар, жон тераклар! Қанча-қанча сувлар оқиб ўтдию, у маҳалда сизлар кўм-кўк кўчат эдингиз. Мана, энди сизларни эккан, вояга етказган одамнинг ҳамма орзу-истаклари, айтган гаплари рўёбга чиқди. Нега маъюс кўринасиз, шовуллаб нимадан қайғурасиз? Е қиш

яқинлашиб қолди, изғирин шамоллар япроқларимизни тўкиб юборади деб, шунинг ташвишини қиялпсизми? Ё бўлмаса халқнинг ғам-ғуссаси, қайғу-алами шох-шаббаларингизни зирқиратяптими?

Ҳа, ҳали изғирин қиш ҳам келади, бебош бўронлар ҳам бўлади, лекин баҳор ҳам келади...

Кузги япроқларнинг шовуллашига узоқ вақт қулоқ солиб турдим. Тераклар ёнидан ўтган ариқларни кимдир яқинда тозалаб қўйибди: ерда оёқ, кетмон излари бор. Ариқ тўла лиммо-лим тиниқ сув, узилиб тушган сап-сарик терак барглари сув юзида қалқиб турибди.

Тепаликдан мактабнинг бўялган тулука томи кўришиб турарди, илгариги мактабимиздан ному нишон ҳам қолмабди.

Тепаликдан тушиб, йўлда учраган бричка аравада станцияга қараб кетдим.

* * *

Уруш тугаб, ғалаба кунлари ҳам етиб келди.

Халқ озмунча қора кунларни бошидан кечирдимми? Болалар мактабга оталарининг полевой сумкаларини кўтаришиб югуриб кетишарди. Эркаклар қайтиб яна меҳнатга киришиб кетдилар, бева қолган хотинлар кўз ёши тўка-тўка охири тақдирга тан беришди; қариндош-уруғ, ака-укаларини, эрларини умид билан зориқиб кутганлар ҳам кўп бўлди. Ахир, ҳамма бирдан қайтмади-да.

Дуйшэннинг ҳоли нима кечганини билолмай доғда юрдим. Овулимиздан шаҳарга келиб-кешиб юрганлар, Дуйшэн бедарак бўлиб кетди, сельсоветга шундай қоғоз келганмиш дейишди.

— Ким билсин, балки ўлгандир,— деб тусмол ҳам қилишди.— Бедарак кетганига, ахир, озмунча вақт бўлди-ми... дейишди.

«Демак, муаллимим қайтиб келмас экан-да, деб баъзи-баъзида хаёлимдан ўтказиб қўярдим. Уша станцияда хайрлашганимиздан буён дийдор кўришиш пайсиб бўлмабди-я...»

Ҳар замон-ҳар замон ўтмишимни хотирлабману, юрагим ғам-ғуссага тўлиб-тошай деб қолганини пайқамай юраверган эканман.

Қирқ олтинчи йили кеч кузакда Томск университетига илмий командировкага жўнаб кетдим.

Сибирь ерларига биринчи марта қадам қўйишим эди. Уша қиш олди кезларида Сибирнинг қаҳри келгану ўзи ғамгин кўринарди. Асрларни-кўрган ўрмонлари деразадан қоп-қора девордай туюлади. Ўрмонлар оралиғидаги сайхон жойларда мўрисида оқ тутун бурқираб турган, томлари қора қишлоқчалар кўзга ташланиб туради. Муз қотган далаларга биринчи қор тушгану, ҳавода қарғалар тўп-тўп бўлиб қағиллаб парвоз қилиб юришибди. Осмоннинг қовоғи солиқ.

Поездда вақтим чоғ кетяпман. Купемиздаги ҳамроҳларимиздан бири фронтдан келган қўлтиқтаёқли инвалид йигит ҳарбий ҳаётдан қизиқ-қизиқ воқеалар ва латифалар айтиб кулдиргани-кулдирган. Ажойиб-ғаройиб гапларга шундай устаки, беозор аскиялари ҳам худди чиндай бўлиб кўринади, вагондагиларнинг ҳаммаси уни яхши кўриб қолишди.

Новосибирскдан ўтганимизда поездимиз қандайдир разъездда бир минутча ушланиб қолди. Мен дераза ёнида ҳалиги йигитнинг шўхлигига қараб кулиб тургандим.

Поезд ўрнидан қўзғалиб, жадаллашди, станциядаги якка уй дераза олдидан сузиб ўтгандай бўлди, стрелкачига кўзим тушганда деразадан шартта орқамга тисарилдиму, шу заҳоти яна ойнага ёпишиб олдим. Уни, Дуйшэнни кўриб қолдим! У будка ёнида қўлида байроқча тутиб турган эди. Нима бўлганини ўзим ҳам билмайман.

— Тўхтатинг!— деб бутун вагонни бошимга кўтариб бақирдим, нима қилишимни билмай ўзимни вагон эшиги томон оддим, шу лаҳзада кўзим стоп-кранга тушди, шартта пломбасини узиб олдим.

Вагонлар бир-бирига урилиб, поезд бирдан тормозланди, яна шундай шиддат билан орқасига тисарилди. Полкалардаги юклар гумбураб ағанаб тушди, идиш-товоқлар шақирлаб кетди, болалар билан хотинларнинг йиғиси эшитилди. Кимдир ваҳимадан овози бўғилиб:

— Поезд одамни босиб кетибди!— деб бақириб юборди.

Мен бўлсам вагон зинапоясидан сакрадим, назаримда жаҳаннамга ағанаб тушгандай бўлдим, кўзимга ҳеч нарса кўринмай қолди, эқл-ҳушини йўқотган одамдай стрелкачининг будкасига — Дуйшэннинг ёнига югурдим.

Орқамдан кондукторнинг ҳуштаги эшитилди. Вагонлардан одамлар сакраб тушиб, улар ҳам орқамдан югуришди.

Бир нафасда поезднинг у бошига бориб етдим. Дуйшэн ҳам менга қараб чопиб келяпти.

— Муаллим, жоним Дуйшэн!— деб бақирдим, ўзимни унинг бағрига отдим.

Стрелкачи менга қараб ҳайрон бўлиб тўхтаб қолди. Дуйшэннинг худди ўзгинаси, юз-кўзлари қуйиб қўйгандай, лекин илгарги мўйлов қуйиб юриш одати йўқ эди, ўзи ҳам анча кексайиб қолибди.

— Сизга нима бўлди, синглим, нима гап?— деб меҳрибонлик билан сўради. у қозоқ тилида.— Янглишдингиз шекилли. Стрелкачи Жонгазин бўламан, отим Бейнов.

— Бейнов?

Аламим зўридан, уялганимдан додлаб юборишимга сал қолди, зўрға ўзимни босиб олдим, ер ёрилмади-ю ерга кирмадим. Нима номаъқулчилик қилиб қўйдим? Ўзимни қўлларим билан беркитиб, бошимни ҳам қилдим. Бу кунимдан кўра ер юта қолса бўлмасмиди мени! Стрелкачидан узр сўраб, халқдан кечирим сўрашим керак эди, мен бўлсам худди тош қотгандай, дамим ичимга тушиб тураверибман. Югуриб келган йўловчилар ҳам нима сабабдандир жим туришарди. Ўзим бўлсам, ҳозир бақириб роса сўкишади мен бетамизни, деб кутиб турибман. Лекин ҳеч ким миқ ҳам этмади. Мана шу мудҳиш жимликдан қандайдир бир хотин:

— Бечора шўринг қурғурнинг кўзига эри, ё укасига ўхшаб кўринганда!— деди. Одамларга жон кирди.

— Мунча ваҳима қилмаса,— деб биров тўнғиллаб қўйди.

— Мунча ҳовлиқмасангиз, ахир, бу касофат урушда не-не куллар бошимизга тушмаяпти дейсиз...— деб шартта кесиб гап қайтарди бир аёл.

Стрелкачи қўлларимни юзимдан олиб:

— Қани юринг вагонингизга олиб бориб қўяй, совуқда қолдингиз,— деди. Шундай деб қўлимдан ушлаб олди. Бир томонимдан яна бир офицер ушлади.

— Юринг, гражданка, ҳечқиси йўқ, хафа бўлмаг,— деди.

Одамлар йўл беришди, мени худди дафн маросимидагидай икки қўлтиғимдан ушлаб боришди. Бизлар секин қадам ташлаб олдинда борамиз, қолган ҳамма ки-

шилар кетимиздан боришарди. У ёқ-бу ёқдан югуриб келаётган йўловчилар ҳам бизга қўшилишиб боришарди. Қимдир тивит рўмолини елкамга ташлади. Купедаги қўлтиқтаёқли ҳамроҳимиз ён томонда оқсоқланиб борарди. У сал олдинга ўтиб юзимга бир қараб олди. Хушчақчақ, меҳрибон ва довжурак бу шўх йнгит нима учундир бош яланг, назаримда, кўзларидан милтиллаб ёш оқиб кетяпти. Буни кўриб менинг ҳам кўзим ёшланди. Поезд бўйлаб оҳиста қадам ташлаб боряпмиз, телеграф симёочларининг ҳуштак чалиб гувиллашлари қулоғимга худди марсиядай эшитиларди. «Йўқ, энди уни кўриш менга насиб бўлмайди».

Вагонимиз ёнида бизни поезд бошлиғи тўхтатди. У бармоғини менга бигиз қилиб, бир нималар деб бақирар, суд жавобгарлиги, штраф ҳақида нималарнидир жаҳл билан гапирарди. Мен бўлсам бу гапларга эътибор ҳам бермадим, шу пайтда дунёни сув олиб кетса тўпиғимга ҳам чиқмасди. У протоколини қўлимга тутқазиб; қўл қўйдириб олмоқчи бўлди. Мен бўлсам қалам олишга ҳам мадорим йўқ. Шу пайтда халиги ҳамроҳимиз унинг қўлидан қоғозни юлиб олиб, қўлтиқтаёқлаб тумшуғининг тагига бориб юзига бақирди:

— Тинч қўйсанг-чи, уни! Мен қўл қўяман, стоп-кранни узган мен бўламан, жавобини ўзим бераман...

Кеч қолган поезд Сибирь еридан, қадимги рус ўлкасидан ғизиллаб боради. Тун қоронғисида қўшнимнинг гитарасидан мунгли куй садолари янграйди.

* * *

Йиллар кетидан йиллар келди. Турмуш ўз йўлидан қолмай, порлоқ келажак ва унинг катта ва кичик ғамташвишлари бир умр даъватини бас қилмади. Ешим бир жойга бориб қолганда эрга чиқдим. Умр йўлдошим тузук, бамаъни одам, болаларимиз бор, онламиниз аҳил, апоқ-чапоқмиз. Ўзим фалсафа фанлари докториман. Тез-тез сафарда бўламан. Жуда кўп мамлакатларда бўлдим... Уша-ўша овулимизга бормагандим. Бунинг ўзига яраша анча-мунча сабаблари бор эди, албатта, лекин ўзимни оппоқ қилиб кўрсатиш ниятим йўқ. Овулим билан борди-келдим узилиб қолганлиги яхши эмас, бунда ўзимни гуноҳкор деб биламан. Лекин пешоёнамга ёзилгани шу эканми...

Мен ўтмишимни унутиб юборганим йўқ, унутиб юборишга қурбим ҳам келмасди. Йўқ, ундан қандайдир узоқлашиб қолдим, холос.

Тоғларда шундай чашмалар бўладики, янги йўл очилса, бу чашмаларга элтадиган сўқмоқ йўллар эсдан чиқиб кетади, сувсаганда йўлдан бурилиб борадиган йўловчилар тобора камаяди, шу билан бу чашмаларни ялпиз ёки наъматак босиб кетади. Кейин бора-бора йўловчилар кўзига кўринмай ҳам қолади. Бундай чашмалар онда-сонда биронтанинг эсида қолиб жазирама иссиқ кунларда ташнасини қондириш учун йўлдан бурилиб чашма бошига борса борар. Йўловчи келади-ю, ўт босиб кетган чашмани қидириб топади. Гипёҳларни авайлаб очади-ю, ҳайратидан «оҳ!» деб юборади: аллақачонлардан буён ҳеч ким лойқалатмаган, муздек булоқ сувининг тиниқлиги ва чуқурлигини кўриб ҳайратда қолади, -булоқда у ўзини ҳам, қуёшни ҳам, осмонни ҳам, тоғ-тошларни ҳам кўради... Кўради-ю, шундай жойларни билмаслик гуноҳ, ёр-биродарларни ҳам бундан хабардор қилиш керак, деб кўнгилдан ўтказиб қўяди. Шундай деб ўйлайди-ю, янаги сафаргача ўзи ҳам эсидан чиқариб қўяди.

Баъзан ҳаётда ҳам шундай бўларкан, шунинг учун ҳам бунинг оти ҳаёт бўлса керак...

Бундай чашмалар яқинда овулимизга бориб келганимдан кейин эсимга тушиб қолди.

Сиз ўшанда мени, нима вайдан бирданига Куркуредан кетиб қолдйкин деб ҳайрон бўлгандирсиз? Ҳозир сизга ёрилиб айтган дардларимни ўшанда одамларга айтсам бўлмасмиди? Йўқ, ўшанда кўнглим жуда бузилиб, номус кучлилиқ қилди, ўзимдан-ўзим уялиб кетдим, шу вайдан дарҳол жўнаб кета қолдим. Мундоғ юрагимга қулоқ солиб кўрсам, Дуйшэн билан дийдор кўришгулик ҳолим йўқ, кўзига тик боқиб қаролмасдим. Ўзимни босиб, юрак тўлқинимни тинчиттишим керак эди, фикр-ўйларимни бир жойга тўплаб, фақат овулдошларимга эмас, яна бошқа кўпдан-кўп дўстларимга айтмоқчи бўлган гапларимни яхшилаб ўйлаб бир қарорга келишим зарур эди.

Ўзимни гуноҳкор ҳис қилганимнинг яна бир боиси шуки, бу иззат-икромлар менга эмас, бошқа бир зотга аталиши керак эди, янги мактаб очиш маросимида мен эмас, бошқа бир зотни тўрға ўтқазиниш лозим эди. Бунга ҳаммадан аввал фақат биринчи муаллимимиз, овули-

мизнинг биринчи коммунисти қария Дуйшэннинг ҳақи бор эди. Ҳолбуки, бунинг акси бўлди. Биз ҳаммамиз тўкин дастурхонда меҳмон бўлиб ўтирдигу, бу бебаҳо одам шу улуғ айём куни ҳам почтачилигини қўймай, бир замонлар шу мактабда ўқиб одам бўлган талабаларнинг юборган табрик телеграммаларини мактабнинг очилиш вақтига етказиш ташвишида юрди.

Бу иттифоқо содир бўлган воқеа эмас. Бундай ҳодисаларни мен ўзим кўп кўрганман. Шунинг учун ҳам мен ўз-ўзимга савол бераман: оддий кишиларни Ленин сингари астойдил иззат-ҳурмат қилиш одатимизни, ажабо, қачон тарк қилиб қўйдик?.. Худога шукур, ҳозир бу нарсалар ҳақида риёкорлик, тилёғламалик қилмай, рўйирост гапирадиган бўлиб қолдик. Бу жиҳатдан ҳам Ленинга янада яқинроқ бўлиб олганимиздан ўзимизни минг бор бахтиёр ҳис қиламиз.

— Ҳозир замонасида Дуйшэннинг қандай муаллимлик қилганидан ёшлар беҳабар. Катталардан кўплари дунёдан ўтган. Дуйшэннинг шогирдларидан кўплари урушда ҳалок бўлиб кетишди, улар чинакам совет жангчилари эдилар.

Муаллимим Дуйшэннинг қиссасини ёшларга етказишни ўз бурчим деб билардим. Менинг ўрнимда ҳар қандай киши бўлганда ҳам шундай қиларди, бу турган гап. Лекин, афсуски, овулдан узилиб қолгандим! Дуйшэндан ҳам хабар тополмай, бора-бора унинг сиймоси хотирамда сокин музейхоналарда сақланадиган азиз ёдгорликдай бўлиб қолди.

Ҳали муаллимим ҳузурига бориб, гуноҳимни бўйнимга олиб, ундан кечирим сўрашим бор. Ёлвориб, уэр сўрайман.

Москвадан қайтиб келганимдан кейин Куркурега бориш ниятим бор; одамларга янги интернат-мактабга «Дуйшэн мактаби» деб ном қўйишни таклиб қилмоқчиман. Интернат-мактабга ҳозир почтачилик қилиб юрган шу оддий колхозчининг номини қўйсак дейман. Сиз ҳам, овулдош дўстим, менинг бу таклифимни қувватларсиз, деб умид қиламан. Уйлайман, илтимосимни ерда қолдирмасиз.

Москвада ҳозир тун, соат бир. Меҳмонхона балконида чиқиб, осмондаги юлдузлардай чарақлаб турган бепоён Москва чироқларини томоша қилиб овулимга борсам, муаллимим билан кўришиб, оппоқ соқолларидан ўнсам, деб хаёл суриб турибман.

Деразаларни ланг очиб қўйдим. Уйга роҳатижон ҳаво оқиб кирди. Еришиб бораётган кўкиш тонг нурида бошлаб қўйган этюд ва хомаки суратларимни кўздан кечириб турибман. Бундай суратларим кўп, бир неча марта ҳаммасини янгидан бошлаган пайтларим кўп бўлган. Лекин яхлит бир сурат ҳақида фикр айтишга ҳали эрта. Энг муҳим нарсани ҳали топганимча йўқ. Тонг сукунатида хаёл суриб қадам ташлаб юрибман, ҳеч ўйимнинг охирига етолмайман. Ҳар гал ҳам шу кайфиятда ўтади. Ҳар гал, суратим ҳали хаёл пардасидан чиқмаган, деб ўзимни қаттиқ ишонтираман.

Шундай бўлса ҳам, ҳали алвонга тушмаган суратим устидан сизлар билан гаплашиш ниятим бор. Маслаҳатлашмоқчиман. Бу суратим овулимизнинг биринчи устози, биринчи коммунист қария Дуйшэнга бағишланади, буни албатта билиб турибсиз.

Лекин мураккаб ҳаёт, муқаддас курашни, турли-туман тақдир ва инсонлик ҳисларини бўёқлар билан ифода қилиш қўлимдан келармикин, шу томонини ҳали ўзимча тасаввур қилолмай юрибман. Бу лиммо-лим тўла косани чайқатмай, бир қатрасини ҳам зое кетказмай сиз замондошларимга етказишнинг иложи қандай бўларкин? Ниятимни сизга етказиш билан бирга, уни ҳаммамизнинг ижодимизга айлантириш учун нима қилсам бўларкин?

Бу суратни чизмасликка иложим йўқ, лекин шунча ўй-хаёллар, андиша-ю, андуҳлар мени қамраб олганки! Баъзан ўйлаб ўтириб, бу ниятимни бунёдга чиқариш қўлимдан келмас, деган умидсизлик мени енггандай бўлади. Баъзан бўлса қаёқдан ҳам тақдир қўлимга рассом қаламинини тутқазди, деб яна бир ҳаяжонга тушаман. Қандай азоб, қандай надомат кунларга қолдим ўзим! Баъзан билакларимга қон тўлиб, ўзимни шу қадар бақувват ҳис қиламанки, тоғни талқон қилиш ҳам ҳеч гап бўлмай қолади менга. Шундай кезларда: разм сол, ўрган, сарасини саракка чиқар, деб хаёл суриб кетаман.

Дуйшэн билан Олтиной қўштерагини суратга сол, ахир, сен бу тераклар қиссасини билмасанг ҳам, ёшлигингда сенга озмунча ҳузур бағишлаганми! Офтобда уన్నిқиб кетган яланг оёқ боланинг суратини сол. У бо-

ла баландга чиқиб терак шоҳига ўтириб, узоқ-узоқларга завқ билан кўз ташлаб турибди.

Еки-бир сурат солиб, унга «Биринчи муаллим» деб ном қўй. Бунда Дуйшэн болаларни қўлига кўтариб сувдан ўтказиб турган бўлсину, қип-қизил почапўстин кийган, семиз-семиз ўйноқи от минган анави тўпос одамлар хўрлашиб, уни майна қўлишаётган бўлсин...

Ё бўлмаса муаллимнинг Олтинойни шаҳарга кузатиб турганини тасвирла. Охирги марта юрагидан нидо чиқариб хайрлашгани эсингдами? Шу лаҳзани шундай ажойиб суратга тортгинки, суратинг Олтинойнинг қулоғи тагидан ҳали ҳам кетмаган Дуйшэн нидоси сингари ҳар бир кишининг юрагидан акс-садо топсин.

Ўзимга-ўзим шундай дейман. Ўзимга-ўзим анча гапларни маъқуллаймаю, лекин ҳаммаси ҳам рўёбга чиқавермайди-да... Суратим қандай чиқишига ҳозир ҳам кўзим етмайди, лекин бир нарсага қаттиқ аҳд қилганман: изланаман.

1962 йил.

БУТАКУЗ

I

Булоқдан эндигина ярим челак сув олган ҳам эдимки, дашт бўйлаб кучли қийқириқ янгради:

— Ҳе-эй-эй! Академик, тумшугингга туширама-ан! Мен қулоғимни динг қилиб, тошдай қотиб турардим. Аслида исмим Камол; бу ерда Академик деб лақаб қўйишган эди. Ҳа, ўйлаганимдай бўлиб чиқди. Нариги томондан тракторнинг «тёр-р» этган овози эшитилмасди. Тумшугимга туширмоқчи бўлган одам ўша, Абубакир. У яна дағдаға солиб роса сўкадиган бўлдида, ҳатто мушт кўтаришдан ҳам қайтмайдиганлардан у. Сув етказиб беришга улгура олмаяпман, тракторлар иккита, мен бўлсам якка ўзим. Шунга қарамай, манови якка от-аравада уларга сув ҳам, ёнилғи ҳам, мой ҳам, яна бошқа бало-баттарларни етказиб беришим керак. Тракторлар бўлса бу атрофда яккаю ягона ҳисобланган булоқдан тобора узоқлашиб борарди. Улар ёнилғи цистерналари сақланадиган бирдан-бир шийпонимиздан борган сайин олислашиб кетмоқда. Шийпонни яқинроққа кўчиришга уриниб кўрдик, аммо қаёқда дейсиз, у ҳам сув билан боғлиқда. Абубакирга ўхшаганлар бўлса бунни тушунишни истамайди: «Тумшугингга соламан! — деб бақиргани-бақирган. — Менинг бу ерда оғзидан сўлаги оқиб юрган ландавур студентни деб бекорга вақт ўтказишга тоқатим йўқ» — дейди.

Мен эса у ўйлагандек студент ҳам эмасман. Ҳатто институтга киришни хаёлимга ҳам келтирмаганман. Мактабни тугатишим биланоқ шу ерга — Анорхой даштига келган эдим. Бизни бу томонга юбораётганларида мажлисда ҳаммамизни, шу жумладан мени ҳам: «Кўриқ ерларни забт этувчи донгдорлар, янги ўлкаларни кашф этувчи қўрқмас ташаббускорлар!» деб аташган эди. Дастлаб шунақа эдик, энди-чи?.. Айтишга ҳам уяласан киши: «Академик». Бу лақабни менга Абубакир қўйган. Бунга ўзим айбдорман. Кўнглимдагини яшира олмайман, худди ёш боладек ўз-ўзимга гапириб, хаёлларда берилиб кетаман, кейин одамлар мендан кулиб юришади. Лекин улар бунинг учун мен эмас, мендан кўпроқ тарих ўқитувчимиз, ўлкашунос Олдиёров айбдор эканини билсалар эди... Шу ўқитувчимизнинг гапига кириб, энди роса таъзимини еяпман...

Шу аснода, бочкани тўлдирмасданоқ сойлик бўйлаб йўлга тушдим. Аслини айтганда, бу ерларда сира йўл бўлмаган. Бу ёлғизоёқ йўлни ҳам аравада қатнайвериб, ўзим очганман.

Қоратир, кенг дала этагида трактор турибди. Унинг кабинаси устида Абубакир ўтирибди. У ҳавода муштини ўйнатиб, ҳамон мени сўкар, гўрдан олиб гўрга тикарди.

Мен отга қамчи босдим. Бочкада сув чайқалиб елкамга сачрар, аммо мен буни писанд қилмай, отни баттар қамчилар эдим. Абубакир ҳозир таъзимини берса керак. Бу ерга юборишларини ўзим илтимос қилганиман. Ҳеч ким мени мажбур этгани йўқ. Бошқа йигит-қизлар Қозоғистонга, газеталарда ёзилаётган ҳақиқий кўриқ ерларга кетишган. Мен бўлсам бир ўзим Анорхой даштига келибман. Бу ерда шу йил баҳорда биринчи марта иш бошладилар. Шунда ҳам атиги иккита трактор билан ишга киришилди. Утган йили агроном Сорокин — у бу ерда ҳаммамизнинг бошлиғимиз ҳисобланади — бир ерга баҳор иш арпа экиб, синаб кўрган экан. Айтишларига қараганда, ҳосил ёмон бўлмабди. Агар иш шу зайлда давом этса, эҳтимол Анорхой даштида емхашак масаласини ҳал қилиш мумкин бўлиб қолар.

Бирдқ ҳозирча эҳтиёткорлик билан иш кўриш керак. Анорхой саратонда қақраб кетади: ҳатто тиканлар ҳам турган жойида қовжираб қолади. Эрта кузда молларини шу ерга қишлоғга ҳайдаб келган колхозлар эса, ҳали экиш-тикишни бошламай «қани кўрайлик-чи, бошқалар нима қиларкин», деб кутиб турадилар. Бунинг усти-

га, биз бу ерда озмиз, бор-йўғи: икки тракторчи, икки прицепчи, ошпаз аёл, сув ташувчи, яъни мен ва агроном Сорокин. Қўриқ ерларни забт этувчилар армияси мана шулардан иборат. Қим билсин, эҳтимол бизнинг ҳақимизда ҳеч нарса билмас, биз ҳам оламда нималар бўлаётганидан беҳабармиз. Гоҳо Сорокинга бирор янгилик топиб келарди. У отда яқин атрофдаги чўпонлар ҳузурига бориб, рация орқали бошқалар билан жанжаллашиб, қилинган ишлардан ҳисоб берар эди.

Гап бундай экану мен бўлсам қўриқ ерларни, чексиз даштларни кўраман деб юрибман! Дарвоқе, бунинг ҳаммасига тарих ўқитувчимиз Олдиёров сабабчи бўлди-я. Шу одам бизга Анорхой даштини бошлаб таърифлаган эди: «Асрлар бўйи қўл урилмай, Қўрдай ён бағирларидан тортиб то Балхашнинг қамишзорларигача чўзилиб кетган Анорхой дашти эрману шувоқзорлар билан безаниб, савлат тўкиб ястаниб ётибди. Афсоналарга қараганда, қадим замонларда уюр-уюр йилқилар Анорхой тепаликларига адашиб, дом-дараксиз йўқолиб кетган. Сўнг ёввойилашиб кетган отлар тўдалашиб узоқ вақтлар дайдиб юришар экан. Анорхой — ўтмишнинг тилсиз гувоҳи, даҳшатли жанглар майдони, кўчманчи саҳройи қабилаларнинг макони. Бизнинг замонамизда эса Анорхой даштларни бой ва сахий чорвадорлик ўлкасига айлантирилиши керак!..» ва ҳоказо, шунга ўхшаш сўзлар.

Уша кезларда Анорхойни картадан кўриш қандай завқли эди: у кафтдайгина жойни эгаллаб ётарди. Энди-чи? Эрта тонгдан кечгача бу лаънати аравани у ёқдан-бу ёққа тарақлатиб ҳайдаганим-ҳайдаган. Кечқурун ҳолдан тойиб, юз машаққат билан отни аранг аравадан чиқараман-да, олдига той-той қилиб боғланиб, машинада келтирилган пичандан ташлаб қўяман. Сўнг ошпазимиз Алдей нима берса ҳам еб оламан-да, ўтовга кириб мукка тушганимча тошдай қотиб ухлаб қоламан.

Дарҳақиқат, Анорхой эрман-шувоқзорлар билан безаниб, савлат тўкиб ётарди. Қани энди, вақт бўлса-ю, бу чексиз даштларни соатлаб кезиб, унинг гўзаллигидан баҳраманд бўлсанг.

Ҳаммаси ҳам майли-ю, аммо бир нарсага ҳайронман: Абубакирга менинг нимама ёқмай қолди, у мени нега бунчалик ёмон кўради? Агар бу ерда мени нималар кутаётганини илгаридан билсайдим... Мен ҳар қандай табиий қийинчиликларга чидашга тайёрман. Ахир,

бу ерга меҳмонга келганим йўқ-ку. Бироқ, негадир, бирга яшаб, бирга ишлашимиз лозим бўлган одамлар ҳақида сира ўйламаган эканман, ҳамма ерда ҳам одам—одамку деганман-да.

Мен бу ерга машинада икки кунда етиб келдим. Мана бу тўрт гилдиракли аравани ҳам мен билан бирга олиб келишди. Уша пайтда унинг дастидан шунчалик азоб-уқубатда қолишимни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим.

Ахир мен бу ерга прицепчи бўламан, деб келган эдим-ку. Бир баҳор тракторда ишлаб, уни ўрганиб олиб, тракторчи бўлиб қоламан деган орзуда эдим. Районда ҳам менга худди шундай дейишган. Мана шу орзу мени Анорхойга бошлаб келган. Бу ерга келиб қарасам, прицепчилар етарли экан, мени сув ташишга қўйишди. Бошдаёқ бу ишни рад этиб, уйга қайтиб кетишим мумкин эди. Нега десангиз, мен ҳозиргача араванинг шотисини ҳам, бўйинтуруқни ҳам ушлаб кўрмаган эдим. Умуман шу кунга қадар ҳеч қаерда ишлаганим ҳам йўқ эди. Фақат шанбаликлардагина, қанд заводида онамга кўмаклашардим. Отам фронтда ҳалок бўлган экан. Мен уни эслай олмайман. Шунинг учун ҳам мустақил ҳаёт бошлашга қарор қилган эдим... Нима бўлса ҳам иссиғида қайтиб кетишим керак эди-я. Лекин уялдим. Бу ерга келиш олдидан мажлисда қанча дув-дув гап бўлди, ахир. Онам ҳам рози бўла қолмади; у менинг врач бўлишимни орзу қиларди. Аммо мен ўз фикримда қатъий туриб олдим, сизга ёрдам бераман, деб кўндирдим. Чўлга боришга қатъий бел боғлаб, тезроқ йўлга чиқишга ошиқардим. Энди дарров қайтиб борсам одамларнинг юзига қандай қарайман? Хуллас, аравада сув ташишга тўғри келди. Аммо бошимга тушган кулфатларнинг боиси бу эмас.

Бу ёққа келаётганимда йўл-йўлакай, машина устида тик турганимча чор атрофга суқланиб боқардим, мана, қадимий афсонавий Анорхой дашти! Машина яси тепаликларда, эндигина яшил тусга кириб келаётган дашт юзида аранг кўзга чалиниб турган йўл бўйлаб елдек учиб борарди. Ерлар қор намидан буғланиб ётарди. Нам ҳавода бултурги томирлардан эндигина ниш уриб чиқаётган Анорхой ёвшонларининг аччиқ ҳиди димоққа урилиб турарди.

Қаршидан эсаётган шамол кенг даштликдан табнатнинг бир олам шовқинини ва соф баҳор нафасини олиб

келарди. Биз уфқ сари елиб борардик, у эса олис-олисларда, майса билан қопланган тепаликлар остида орқасига тисарилиб, Анорхой даштининг кўз илғамас кенгликлари сари имлаётгандек, тобора узоқлашиб кетмоқда эди. Шунда мен гўё ўзимни ўтмиш замонларнинг садаларини эшитаётгандай сездим. Ер гўё минг-минг туёқлар остида ларзага келиб гувиллайди. Саҳройи кўчманчиларнинг сон-саноқсиз отлиқ аскарлари Ҳайза ва байроқларини кўтариб океан тўлқинлари сингари даҳшатли ҳайқириқ, галла-говур билан елиб югуришарди. Кўз ўнгимда даҳшатли жанг манзараси намоен бўларди. Темир жаранглаб, одамлар қий-чув кўтаришар, отлар бир-бирларини тишлаб, тегишарди. Менинг ўзим ҳам, қаердадир, маша шу қайноқ жанг ичида юрардим гўё... Аммо жанг суронлари тиниб, баҳор фасли кириши билан Анорхой даштида оқ ўтовлар ёйилиб кетар, қишлоқ устида тезак тутунлари осмонга ўрмалар, чор атрофда қўтон-қўтон қўйлар, йилқи подалари ўтлаб юрар, туя қарвонлари қўнғироқларини жаранглатиб қаёқдандир келиб, қаёққадир йўл олар эди...

Паровознинг узоқ-узоқларга таралган чўзиқ овози мени ҳушимга келтирди. Ёлини ҳилпиратиб, думини ёйиб, елдек учиб бораётган пойгачи от каби, вагонлар устига тутун буруқсатиб паровоз ўтиб борарди. У узоқдан менга худди шундай туюлди. Поезд борган сари кичрайиб, қора чизиқдай бўлиб қолди ва ниҳоят кўздан ғойиб бўлди.

Биз даштда жойлашган якка-ёлғиз разъезд ёнидаги темир йўлини кесиб ўтиб, яна йўлимизда давом этдик...

* * *

Манзилга етиб келган дастлабки кунларда ўзимни осмондан тушиб қолгандай ҳис қилдим. Йўлда ҳаёлимни банд этган манзаралар ҳамон кўз ўнгимдан кетмасди. Дала шийпонининг яқинидаги тепалик устида қадимий ёдгорлик — хотин кишининг ҳайкали турарди. Кул ранг, қўпол йўнилган бу гранит парчаси неча асрлар мобайнида ерга чуқур ботиб, қўриқчи сингари, йироқларга боқиб турарди. Унинг ёмғир ва шамол таъсиридан лат еб, бир оз қийшайган ўнг кўзи, қорачиғи оқиб, пучайиб қолгандай, қовоқлари остидан хўмрайиб туриши кишини ваҳимага соларди. Мен уни

га узоқ вақт синчиклаб қараб турдим, сўнг ўтовга келиб, Сорокидан сўрадим:

— Ўртоқ агроном, сизнингча бу ерга манови ҳайкални ўрнатган ким?

Сорокин қаёққадир кетишга отланаётган эди.

— Қалмоқлар ўрнатган бўлса керак,— деди у. Отга мина туриб ва жўнаб кетди.

Қошки, у вақтларда мени бундай жавоблар қаноатлантира олса! Ҳали яхши танишиб улгурмаган бўлсам ҳам тракторчи ва прицепчиларга мурожаат қилдим:

— Йўқ, бу тўғри эмас. Қалмоқлар бу ерга ўн еттинчи асрда келишган. Бу қабр устидаги ҳайкал бўлса ўн иккинчи асрга мансуб. Афтидан, бу хотин ҳайкални мўғуллар ғарбга қилган буюк ҳужум даврида ўрнатишган. Биз қирғизлар ҳам улар билан бирга Енисей соҳилларидан бу ёққа — Тяньшань ўлкаларига келиб қолганмиз. Бизгача бу ерда қипчоқ қабилалари, уларга қадар эса малла сочли, тиниқ кўзли одамлар яшаган.

Тарихни яна ҳам чуқурроқ қовлаштирдим-у, аммо трактор ёнида турган комбинезонли йигит сўзимни бўлди. Бу Абубакир эди.

— Ҳой, тирранча!— деб қовоқ остидан менга газабли ўкрайди у.— Жуда олим кўринасан. Қани бу ёққа кел, ўтовдан шприц билан тавотни олиб чиқ.

Мен бўлсам унга шприц билан солидолни олиб келибман

— Эҳ, академик!— деди у менсимаган бир оҳангда тишини қисиб ва қизариб кетган кўзлари билан еб қўйгудек бўлиб.— Биз саводсизларга лекция ўқишни биласану, отни туядан ажратолмайсан.

Шу-шу «Академик» бўлиб қолдим. Мана мен ҳозир ўз аравам билан Абубакирга яқинлашмоқдаман, унинг жағи ҳамон тинмасди. У шудгор ичидан лойга ботиб мен томон югуриб келаётир.

— Бунча тошбақага ўхшаб судралмасанг! Яна қанча куттирмоқчисан?! Бўғиб ташлайман сен итваччани, она сути оғзидан кетмаган битта академик камайса камайибди-да.

Мен тракторга хомушгина яқинлашдим. Ўзимни оқлаш учун нима ҳам дея олардим? Ахир, трактор менинг айбим билан тўхтаб қолган. Хайриятки, прицепчи аёл — Қалипа менинг ёнимни олди:

— Кел энди, ўзингни бос, Абубакир! Бақириш-чақиришдан нима фойда? Уни қара, бечоранинг рангида-ранг

қолмабди. Шўрлик жуда қийналиб кетибди,— деди-да, қалтираб турган қўлларимдан челақни олиб, радиаторга сув қуя бошлади.— Бусиз ҳам жонини жабборга бериб ишляпти-ку. Кўряпсанми, қора терга ботиб кетибди...

— Менга нима!— жеркиб ташлади Абубакир.— Уйда ўтириб китобини ўқийверсин эди!

— Майли, бас қил, энди!— Тинчитишга уринарди Қалипа.— Мунча баджаҳл бўлмасанг! Яхши эмас!

— Агар киши бунақаларнинг ҳаммасини кечира-верса ўзини балога қўйиши ҳам ҳеч гап эмас. Планинг бажарилишини сендан эмас, мендан сўрайдилар. Бу хумпар олим жонимни халқумимга келтираётгани билан кимнинг иши бор, ахир!

Менинг олимлигим мунча дастак бўлиб қолди. Нега ҳам ўқиган эканман, қаёқдан ҳам тарихчи Олдиёровни эслай қолдим.

Мен бу ердан тезроқ қайтиб кетишга шошилдим. Ахир саҳронинг у бурчи ҳам бизга ўхшаганларга мунтазир бўлиб турибди-ку. У ерда тракторчи Садабек ишлайди. У ёши анчага бориб қолган, жиддий киши, жаҳли чиқса ҳам бақириб-чақиравермайди.

Орқамдан трактор моторининг овози эшитилди. Абубакирнинг тракторига жон кириб юриб кетди. Мен сал енгил тортиб, намиққан фуфайкада жушжикиб турардим. Бу Абубакир мунча баджаҳл, мунча заҳар экан-а? Ҳали қари ҳам эмас, ўттиздан сал ошган. Тўғри, юзи анча хунук, ёноқ суяқлари бўртиб чиққан, қўллари арслон панжасидай бақувват, аммо ўзи анча хушқомат, кўзлари бўлса важоҳатли, соғуқ, сал нарсага қонга тўлади. Жони бўғзига келади. Бундай пайтларда эҳтиёт бўлмасанг, сени гажиб ташлайди.

Яқинда бир воқеа бўлди. Оқшомдан ёмғир бошланиб, тун бўйи савалаб чиқди. Ивиб кетган кигиз устидан бир маромда чақиллаб оқиб тушаётган томчилар қандайдир мунгли оҳангда, кишига ниманидир шивирлагандай туюларди. Ёмғир эрта билан ҳам тинмади. Биз ўтовда ўтиравериб бекорчиликдан зерикиб кетдик. Агроном Сорокин қаергадир кетган эди — шундай кунда ҳам унинг иши бошидан ошиб-тошиб ётади. Чорвачилик учун ҳам жавобгар-да. Шу сабабли у бирор дақиқа тиним билмас, эртаю кеч умри эгарда ўтарди.

Ёмғир бир оз пасайганда Садабекнинг кичик укаси — прицепчи Эсиркеп менинг отимга минди-да, чўпонлар олдига жўнади. Алдей билан Қалипа бўлса

челакларни кўтариб, булоқ бошига сувга кетишди. Утовда биз уч киши — Абубакир, Садабек ва мен қолдик.

Таъбимиз хира, ҳар биримиз ўз ишимиз билан банд эдик. Абубакир оёқларини узатиб ёнбошлаганича папирос чекарди. Садабек ўчоқ олдидаги тўқим устига ўтириб, бигиз ва мумланган пишиқ ип билан эски этигини ямарди. Мен бурчакка тикилиб олиб китоб ўқирдим.

Утовнинг ичи зах. Ивиган наमतдан қўй ҳиди келар, тепадан аҳён-аҳёнда чой сиёқли сув томчилар эди. Ташқарида эса ҳалқоб сув юзига шовуллаб ёмғир ёғарди.

Абубакир зерикиб эснади, қўлларини қирсиллатиб керишди, у ёқ бу ёққа қарамай, қовоғини осганча қўлидаги папирос қолдиғини улоқтирганди, кигизнинг бир чеккасига бориб тушди. Намат тутаб, жизганак ҳиди чиқа бошлади. Садабек папирос қолдиғини олди-да, кулга ташлади.

— Эҳтиёт бўлиш керак,— деди у чарм орасидан тупкланган мумли ипни ўтказаркан,— нима, жойингдан қўзғалолмайсанми?

— Ҳа, нима бўпти,— деб жаҳл билан бошини кўтарди Абубакир.

— Намат ёниб кетай деди.

— Оббо, матойингнинг қара-ю,— менсимай тиржайди Абубакир.— Илма-тешик этигингнинг ямаяпсанми, ямайвер, бошқаси билан ишинг бўлмасин!

— Гап бойликда эмас. Бу ерда сен бир ўзингмас, ўз уйингда ҳам эмассан.

— Ўз уйинда эмаслигини биламан! Уйинда бўлсам сен билан гаплашиб ҳам ўтирмас эдим. Тушундингми, маймун башара. Худонинг қаҳрига учрамасам сургун қилингандай, сени сенинг хотинингга ўхшаш аҳмоқлар яшайдиган Анорхойга келиб қолармидим.

Садабек мумланган ипни куч билан силтаб тортиди. Бигиз унинг қўлидан отилиб чиқиб орқасига тушди. У Абубакирга нафрат билан узоқ тикилиб турди, сўнг бир қўлида этик, бир қўлида тараиғ тортилган ипни ушлаганича, ғазаб билан олдинга интилди.

— Майли, сенингча, мен аҳмоқман, бу ерга ҳаммамизни боқиш учун мен билан бирга келган хотиним ҳам аҳмоқ бўлсин!— Оғир нафас олиб гапирарди у.— Бошқа ҳамма анорхойликлар ҳам, сенингча, сургун қилинган кишиларми? Нима, уларни бу ерга сен ҳайдаб келганмисан? Қани, жавоб бер, эси паст!— деб бақир-

ди у ва ўнг қўли билан нағалли этининг қўнжидан ушлаганча ўридан ирғиб турди.

Абубакир бир чеккада ётган ключга ўзини отди, калласини елкалари орасига олиб уришга ҳозирланиб турди.

Мен қўрқиб кетдим. Вазият жуда қалтис эди. Улар бир-бирини ўлдириб қўйиши ҳам ҳеч гап эмасди.

— Қўй, Абубакир!— дедим югуриб бориб.— Уни урма! Қўй, Садабек, шу билан тенглашиб ўғирма!— деб, оёқлари остида ўралашиб саросимада ялиниб-ёлвордим.

Садабек мени бир чеккага итариб юборди. Улар жангга ҳозирланган арслондек, ўтов ичида гир айланишарди. Бирдан бир-бирига ташланиб қолишди, Абубакирнинг қўлидаги ключ Садабекнинг боши устида ялтиллади. Аммо Садабек шу заҳоти чап бериб, иккала қўли билан ключни ушлаб қолди. Абубакир кучли эди. У ўз рақибини ерга йиқитиб остига босиб олди, иккаласи хириллашиб, сўкишиб, юмалашганча олишиб кетишди. Мен югуриб бориб Абубакирнинг қўлидан чиқиб кетган ключга бутун гавдам билан ташландим, ниҳоят, уни олганимча ўтовдан чиқиб қочдим...

— Алдей! Қалипа!— сув олиб қайтаётган аёлларга қараб қичқира бошладим.— Тезроқ, тезроқ, улар уришишяпти, бир-бирини ўлдириб қўяди.

Аёллар челақларини ташлаб, мен томон югуришди. Биз ўтовга етиб келганимизда Садабек билан Абубакир ҳамон ерда ағанашиб ётишарди. Уст-бошлари йиртилган, юз-кўзлари қонга бўялган. Зўрға ажратиб қўйдик. Алдей эрини судраб эшикка олиб чиқиб кетмоқчи бўлди. Лекин Абубакир бир зарб билан Қалипанинг қучоғидан чиқиб кетди.

Ҳа, маймоқ ит, сеними, ҳали тўхтаб тур!.. Сен мурдор ҳали оёғим остига йиқилиб тавба қиласан, ўшанда Абубакирнинг кимлигини билиб оласан!

Паст бўйли, қотмадан келган Алдей унга яқин келиб, юзига тик боқиб гапира бошлади.

— Қани, тегиб кўр-чи! Кўзларингни ўйиб олайки, ўзингни ўзинг танитай қолгин!

Садабек бамайлихотир хотинининг қўлидан ушлад:

— Қўй, Алдей садқайн гап кетсин у...

Мен бу орада ташқарига чиқиб, тўполонда отиб юборилган гайка ключини қидириб топдим-да, ўтовдан нарироқ бориб, уни тош ҳайкал ёнига кўмиб қўйдим. Ўзим бўлсам, ўтирдим-у, бирдан йиғлаб юбордим. Паст, бўғиқ йиғидан бутун вужудимни қалтироқ бос-

ган. Мени ҳеч ким кўрмас эди, ўзим ҳам қандай ҳолатга тушиб қолганимни билмас эдим. Фақат ўша тош ҳайкалгина, гўё дардимни тинглаётгандай, бўм-бўш қолган кўз чаноғи билан менга хўмрайиб боқиб турарди. Атрофда туман билан қопланган нам, сокин ва ҳорғин чўл ястаниб ётарди. Унинг кўҳна ва чуқур сукунатини бирон шарпа бузмасди, ёлғиз менгина кўз ёшларимни артар, ҳамон пиқиллаб йиғлаб ўтирардим, мен бу ерда узоқ, жуда узоқ вақт, то қош қорайгунча ўтирдим.

Ёвшонлар билан безанган чўлда ана шу зайлда яшайман... Куч-қувватим борича меҳнат қиламан. Лекин шунга қарамай, ҳамон ишим ўнгидан келмайди. Мана, ҳозир Абубакирдан яна яхшигина дакки едим. Оқибат нима бўлади — ўзим ҳам билмайман. Аммо умидсизликка тушиш ҳам ярамайди. То йиқилгунча ўз ўрнингда маҳкам турмоғинг керак.

— Қани, Серко, қимирла! Илдамроқ! Иккимиз ҳам тетик бўлайлик, ишдан қолмайлик...

II

Эртаси кунни одатдагидан барвақтроқ, тонготарда турдим. Кеча ўтовда ётиб ўзимча шундай аҳд қилган эдим: бор кучимни ишга солиб шундай ишлайинки, бирон киши койишигина эмас, ҳатто таъна ҳам қила олмасин. Ўзимнинг бошқалардан кам эмаслигимни бир кўрсатиб қўяй.

Даставвал ёнилгини келтириб, бакларга ўзим қуйиб чиқдим. Сўнгра, иш бошлагунга қадар тракторларнинг радиаторларини сувга тўлдириб қўяй деб, аравам билан булоқ томон жўнадим, ундан кейин нонушта қилиб олишга улгуриш ва бирор дақиқани ҳам зое кетказмай яна сув ташиш керак. Ҳозирча иш мен ўйлагандек бо- раётганди.

Бу орада ғира-шира, оқимтир туман қопланган уфқ ортидан аста-секин қуёш бош кўтара бошлади. У гўё чексиз чўзилиб кетган Анорхой даштларига назар ташлашдан чўчиб, анча вақтгача ўрнидан қўзғалмай турди. Сўнг яна бир қараганимда қиё боқиб, жамолини кўз-кўз қилаётгандай кўринди. Қуёш тиг ўраётган пайтдаги дашт манзарасидан гўзалроқ нарса бўлмаса керак! Гўё улкан ложувард денгиз ўз қирғоқларидан кўтарилиб чиққану, шу бўйича мовий тўлқинлари музлаб қолган-

дай, унда-мунда қуйқа тортиб қолган қисмлар тўқ кўк ва сарғиш тусда жилваланади.

О, Анорхой, о, бепоён дашт! Нега сукут сақлайсан, нималар ҳақида хаёл сурасан? Асрлар бўйи нималарни сир сақлаб келяпсан, келажакда сени нималар кутяпти?

Мен бор йўғи бир сувчиман, лекин бунга ўқсинмайман. Ҳали мана шу ерларга ҳам, машиналарга ҳам ўзим ҳукмрон бўламан. Ахир иккита тракторимиз, бу ерда қилинаётган ишларнинг ҳаммаси — ишнинг бошланиши, холос. Мен, тадқиқотчиларнинг Анорхой даштида катта ер ости дарёлари бор, деган фикрини аллақарерда ўқиган эдим. Эҳтимол, бу ҳали тахминдир, аммо, нима бўлса ҳам, ишончим комилки, кишилар бу ерларга сув келтирадилар. Анорхойда кўм-кўк боғ-роғлар шивирлашиб, соя-салқин ариқлардан сувлар шарқираб оқади, дашт шамоли майин эсиб олтин буғдойзорлар ҳосилини кўз-кўз қилади. Бу ерда шаҳару қишлоқлар бунёдга келади. Бизнинг авлодларимиз бу чўлни фахр билан Анорхой бўстони деб атайдилар. Яна бир неча йиллардан сўнг бу ерларга менга ўхшаш бирор ўспирин йигит келганда, эҳтимол, унга сув ташувчи арава билан чўл бўйлаб кун бўйи санқиб юришга ва қандайдир бир бадфеъл ўзбошимчанинг сўкишларини эшитишга тўғри келмас.

Лекин ҳар ҳолда, мен унга ҳасад қилмайман, чунки мен бу ерга биринчи бўлиб келганларданман!..

Аравани тўхтатиб қўйиб, эрталабки Анорхой кенгликларини томоша қилдим. Мана шу дамда ўзимни ер юзидаги энг бахтиёр, энг кучли, ҳатто энг гўзал одам деб ҳис қиламан. Ҳа, Анорхой ерлари саноат ўлкасига айланади!..

Ниҳоят, уфқ ортидан заррин нурларини сочиб, баркашдай қуёш кўтарилди.

Куннинг бошланиши ёмон эмас. Моторлар ҳам ишлаб турибди. Сувни пешма-пеш ташиб келтиришга ҳам улгурияпман. Аммо ҳали кечга узоқ...

Сувга қатнаб юрганимда бир вақт булоқ бошида қўй-қўзиларнинг кичик бир қўтонини учратиб қолдим. Уларни бу ерга бир қизча ҳайдаб келган экан. У қўйларни булоққа яқинлаштирамай, ариқчада суғормоқда эди. Қаёқдан келиб қолди у! Эҳтимол, биздан этакроқдаги қўш тепалик ортидан, сойлик томонидан келгандир. Чўпонлар ўша ёқда ўрнашган эди. Қизнинг чеҳраси менга танишдай туюлди. Мен қайси бир журналда

худди шу қизга ўхшаш, кокили пешонасига тушиб турган ёшгина хитой қизининг суратини кўрган эдим. Балки шунинг учун мен уни қаердадир учратгандай бўлаётгандирман.

Биз бир-биримизга жимгина қарадик. Менинг кутилмаганда бу ерда пайдо бўлиб қолганим унга қанчалик ғайри табий туюлган бўлса, унинг бу ерга келиб қолиши ҳам менга шундай кўринди. Бироқ ҳеч нарса бўлмагандай аравадан сакраб тушдим-да, ишбилармон кишилардай, булоқдан сув олиб бочкани тўлдирди бошладим.

Шу маҳал қўйлар ҳам сув ичиб бўлишди, қиз уларни бир чеккага ҳайдай бошлади. Ёнимдан ўтиб кета туриб:

— Бу булоқнинг оти нима?— деб сўради.

Мен ҳозир сув олганимда лойқаланиб қолган, нурсиз жилваланиб турган булоқ кўзига термилганимча ўйланиб қолдим. Дарвоқе, яккаю ягона булогимизнинг бирон номи бўлса керак, ахир? Мен ҳамон ўйланиб турарканман, бу орада сув тиниб, юзи равшаниланиб, туби қуюқ кўк тусга кирди.

— Бўтакўз!— дедим қизга қайрилиб.

— Бўтакўз булоғи?— пешана сочини бир силкитиб табассум қилди қизча.— Жуда гўзал экан оти! У ҳақиқатан ҳам бўталоқнинг кўзига ўхшайди, ўйчан кўринади.

Биз гапга киришиб кетдик. Қиз бизнинг томонлардан экан. У, ҳатто ўқитувчим Олдиёровни ҳам таниркан. О, бу кимсасиз чўлда нотаниш қиз оғзидан севимли ўқитувчимнинг номини эшитиш қандай яхши! Эҳтимол, у ҳам Анорхойга ана шу муаллимнинг гапи билан келгандир. Қиз ўтган йили мактабни, бизникини эмас, бошқа мактабни тамомлаб, ҳозир сақмончи— қўйларнинг қўзилаш даврида чўпон ёрдамчиси бўлиб ишлаётган экан.

— Қўрамиздаги қудуқнинг суви шўр,— деди қиз.— Мен бу ерда булоқ борлигини эшитгандим. Узимнинг ҳам оқин сувларни кўргим келиб кетди, қўзиларим ҳам зилол сув қанақа бўлишини билншини дедим! Қўзиларни боқиб, катта қилиб чўпонга топшираман, кейин университетга ўқишга кетаман...

— Вақт-соати етса мен ҳам ўқимоқчиман,— дедим.— Бироқ мен механизация мактабига кираман. Мени аслида бу ерга тракторда ишлаш учун юборишган эди,

мен эса, шунчаки, вақтинча...— бочкани кўрсатдим унга.— Вақтинча ёрдамлашяпман... Сув ташигани бошқа бировни юборишлари керак.

Мен бу гапни чакки айтиб қўйдим, оғзимдан чиқиб кетганини ўзим ҳам сезмай қолдим. Уялганимдан аъзойи баданимдан иситма чиқиб кетди, аммо яна шу ондаёқ музлаб кетдим— узоқдан Абубакирнинг ёқимли овози эшитилди:

— Ҳэ-э-эй академик, жағингга тушираман!

— Оббо, кўп гапириб юборибман-ку!

— Нима бўлди?— ҳайрон бўлиб сўради қизча.

— Ҳеч нима. Шундай, сувни олиб бориш керак,— дедим қизариб.

Қизча қўзиларини келган йўли билан ҳайдаб кетди. Абубакир шудгорнинг узоқ чеккасида, трактор кабинасидан туриб муштини ҳавода силкитганича, томоғини йиртиб бақирарди.

— Кетяпман-ку, ахир, кетяпман! Овозингни ўчирсангчи! Одам деган бегона қиз олдида шунчалик ҳам бақирадимиз?— дедим ғазаб билан ва отни чоптириб кетдим.

Бочкадаги сув шалоп-шулуп чайқалиб, сачраб, бошимдан оёғимгача шалаббо қилди. Тўкилса тўкилаверсин, менга деса бир томчиси ҳам қолмасин! Мен бундай хўрликка ортиқ чидаёлмайман!

Абубакир кабинадан сакраб тушди-да, яна ўтган сафаргидай менга ташланди. Мен жиловни тортиб, отни таққа тўхтатдим-да:

— Агар сен шунақа бақираверадиган бўлсанг, ишни ташлайману кетаман,— дедим жаҳл билан.

У кутилмаганда бу гапдан довдираб қолди, лекин ҳуштак чалиб юборди-да, етти пуштим қолмай сўка бошлади.

— Сен лапашанг академиксиз ҳам Анорхой бор эди, бундан кейин ҳам ўт тушкур бу чўл қуриб кетмайди! Йўқол бу ердан тезроқ! Энди сен қолган эдинг менга тил тегизмаган, иштонсиз студент!

Мен аравадан сакраб тушиб, қамчини трактор орқасига улоқтириб юбордим-да, одимлаб кетдим.

— Тўхта, Камол! Ундай қилма! Қаёққа борасан, тўхта!— деб орқамдан қичқирди Қалипа.

Бу гап мени баттар қизиштирди, қадамимни яна тезлаштирдим.

— Тўхтатма уни, қўявер, қуриб кетсин!— Абубакир-

нинг овози эшитилди орқамдан.— Усиз ҳам эвини қилармиз!

— Сен одам эмассан, ваҳший ҳайвонсан, нима қилиб қўйдинг!— дашном берарди унга Қалипа.

Уларнинг аллавақтгача жанжаллашгани қулоғимга чалиниб турди.

Тобора олдинга интилиб, қадамимни тезлаштирдим. Қаерга боршим — аҳамиятсиз. Атрофда тирик жон йўқ, тўрт томоним қуп-қуруқ дала. Булоқни, дала шийпонини орқада қолдириб, тош ҳайкал турган тепаликни ҳам босиб ўтдим. Дарғазаб бўлиб тиржайиб турган тош кампир бўм-бўш қолган қоп-қора ва нурсиз кўзлари билан мени кузатиб, узоқ асрлар давомида ерга қандай ботиб турган бўлса, ҳозир ҳам шу тахлитда бақрайиб турарди.

Мен ҳеч нарсани ўйламай кетиб борардим. Фақат биргина истагим бор эди, у ҳам бўлса — кетиш, иложи борича бу ердан тезроқ кетиш. Бу лаънати Анорхой даштини елкаминг чуқури кўрсин.

Кўз ўнгимда ҳувиллаб ётган қуруқ чўл. Барча паст-баландликлар, қиру сойлар, чор атрофдаги ҳамма нарса бир-бирига ўхшарди. Бу жонсиз, бир-бирига ўхшаш манзарани ким яратди экан? Нега таҳқирланган, хўрланган мен бу аччиқ шувоқзор, шўр босиб ётган бепоён кенгликларни кезиб чиқишим керак экан? Қаёққа назар ташлама — қуп-қуруқ, жонсиз биёбон, яйдоқ дала. Бу ерда одамзод учун нима бор? Унинг яшаши учун бошқа жой қуриганми? Эрталабки ўй-хаёлларим энди менга жуда кулгили бўлиб туюлди.

Мен ўзимнинг ожизлигимни, бошпанасизлигимни ва тушкин аҳволдалигимни бутун вужудим билан ҳис этиб: «Мана сенга ёвшонзор гўзал даштлару, мана сенга Анорхой ўлкаси!» деб ўз-ўзимдан кулардим.

Тепамда осмони фалак, теварак-атрофим чексиз дашт, ўзим эса гўё бу ерга аллақаердан келиб қолганману эгнимдаги қавилган фуфайка, оёғимдаги кирза этик ва ранги ўчиб кетган шапкада муштдай одамга ўхшаб кўринардим.

Шу ҳолатда йўлсиз кетавардим. «Бирор ерда темир йўл изига чиқиб қоларман,— деб ўйлардим ўзимча,— сўнг бирон разъездда юк вагонларига осилиб оларман. Одамлар олдига бораман...»

Ортимда туёқларнинг дукур-дукури-ю, отларнинг пишқириғи эшитилганда ҳам ҳатто қайрилиб қарама-

дим. Бу Сорокин. Ундан бошқа одам бўлиши мумкин эмас. Ҳозир ҳойнаҳой койиб беради, сўнгра ялинади, майли, нима бўлса бўлар! Лекин орқамга қайтмайман, қайтишни хаёлимга ҳам келтирмайман.

— Тўхта!— хитоб қилди паст овоз билан Сорокин.

Мен тўхтадим. Сорокин терга ботган отида менга яқинлашди. Малла қошлари остидаги кўм-кўк, ўткир кўзлари билан менга жимгина тикилиб турди-да, сумкасига қўл солиб ундан бир қизил қоғоз олди — бу даштга келган кунимоқ, зўр ифтихор билан унга топширган комсомол йўлланма эди.

— Ма, буни қолдириб кетиш мумкин эмас,— у йўлланмани хотиржамлик билан менга узатди.

Мен унинг боқишида на таъна, на дашномдан асар кўрмадим, у мени айбламасди ҳам, ачинмасди ҳам. Бу қараш — мушкул ишларни бажариб, ҳар қандай тасодифий қийинчиликларга кўниб қолган одамнинг жиддий нигоҳи эди. Сорокин кафти билан ҳорғин, соқол босган юзларини артиб оларкан:

— Агар разъездга бормоқчи бўлсанг, ҳув анави сойлик томон ўнгроқда қараб юр,— деб кўрсатди у менга ва отини буриб, секингина орқасига қайтиб кетди.

Мен ҳайрон бўлиб, унинг орқасидан қараб қолдим. Нима учун у мени уришмади, нега бу ерда қолишга ундамади? Нега у бошини қуйи солган, от устида мунчалик ҳорғин ўтирибди? Оиласи — хотин, бола-чақалари аллақаёқларда, узоқда. Ўзи бўлса бу ерда йил — ўн икки ой чўлни кезиб юргани-юрган. У қанақа одам ўзи, бўм-бўш Анорхойнинг нимаси қизиқтираркин уни?

Нима сабабданлигини ўзим ҳам билмайман-у, бироқ унинг орқасидан аста-секин эргашиб боравердим.

Кечқурун биз ҳаммамиз ўтовда тўпланишдик. Ҳеч ким чурқ этмасди. Уртага сукунат чўккан, фақат гулхандаги ўтинларгина чарс-чарс ёнарди. Бунинг ҳаммасига айбдор мен эдим. Ҳамон ҳеч ким оғиз очмади. Лекин Сорокининг хафақон ва жиддий чеҳрасида унинг нимадир демоқчи эканлиги сезилиб турарди.

— Хўш, энди нима қиламиз?— деди Сорокин ниҳоят ҳеч кимга қарамай.

— Нима бўпти, Анорхойни сел босибдими?— деди Лбубакир заҳарханда қилиб.

Шундан сўнг Садабек оҳиста ўрнидан туриб, жимгина ўтовдан чиқиб кетди. У Абубакир билан бўлган муштлашишдан сўнг у билан гаплашмас, афтидан, ҳо-

зир ҳам гапга аралашмоқчи эмас эди. Унинг укаси, принцепчи Эсиркеп ҳам ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, аммо фикридан қайтиб, яна жойига ўтирди.

Абубакир у билан ҳам чиқиша олмасди. Бир кун илтимосимга кўра Эсиркеп мени Садабекнинг тракторига бириктирилган плугга ўтказди-да, ўзи сув ташийдиган аравага чиқди. Бироқ у сувни бир оз кечиктириб келтирган экан, Абубакир унга ҳам дўқ урибди. Аммо Эсиркеп ўзини ҳақоратлашга йўл қўймабди. У ҳам беллашадиганлардан. Ахир у мендан уч ёш катта.

Абубакирнинг гапига ҳеч ким жавоб бермасди.

— Бу ерда ўйлаб ўтиришнинг нима ҳожати бор,— қўшимча қилди у,— ишни ким тўхтатган бўлса ўша жавоб бераверсин.

— Гап ким ҳақу ким ноҳақ эканлигида эмас!— жавоб қилди Сорокин унга қарамай.— Бу ерда бир ёш йигитнинг тақдири ҳал бўляпти, у энди нима қилиши керак?

— Тақдир эмиш!— ғижинди Абубакир.— Бунақа академикларнинг тақдири аллақачон ҳал бўлган, булар бир пулга қиммат, қўлидан иш келмайди!— менсимай қўл силтади у.— Хўш, ўзинг ўйлаб кўр-чи, Сорокин, булар нимага ярайди? Биз ўз кучимиз билан ғалла етиштирганимизда улар ўн йиллаб ўқиб юришди. Уларни биз боқдик, кийинтирдик, хўш, нима натижа чиқди, мактабда буларга нимани ўргатишди? Машинани билишмаса, отга бўйинча солишни эплай олмаса, ҳатто айилни ҳам дурустгина тортолмаса... Нега энди мен унинг учун тер тўкишим керак экан. Унинг олимлигини бошимга ураманми, тош ҳайкалларнинг сирини билса билибди-да, нима бўпти? Қўлидан бирон иш келмаса. Бас, шундай экан, ўзгаларни ҳам ишдан қолдирмай, туёғини шиқиллатиб жўнаб қолсин! Сен ҳам, Сорокин менга ёпишаверма, мен ёлғиз ўзим сменачисиз ишлаяпман, ҳеч кимдан тап тортадиган жойим йўқ! Агар ортиқча кўринаётган бўлсам — эртагаёқ бу ердан ғойиб бўлишим мумкин. Аммо тилимни тиймайман: мен бунақа академикларни бир тийинга олмайман!..

— Бас қил!— деди Сорокин, ҳамон Абубакирнинг юзига қарамай, унинг сўзини чўрт кесиб.— Бунини биз сенсиз ҳам биламиз. Гап бунда эмас. Қани айт-чи, Камол, ўзинг нима демоқчисан?

Мен ҳадеганда жавоб қайтаролмадим. Абубакирнинг гапларини тинглаб ўтириб, унинг сўзларида ҳам

жон борлигини англадим. Аммо бу сўзларнинг ҳаммаси гайирлик ва адоват билан айтилган эди. Нега? Ахир мен қўлсиз-оёқсизманми, ёки Абубакир қилган ишни ҳеч қачон қила олмайдиган, ўтакетган ландаурманми? Ёки саводлигим менга халал бераптими? Мен буни тушуна олмасдим. Бироқ, шундай бўлса ҳам, Сорокиннинг саволига иложи борича бамайлихотир жавоб беришга уриндим.

— Мен бу ерга прицепчи бўлиб ишлаш учун келганман. Менга мана шуниси аҳамиятли. Эгар-жабдуқни бўлса удалай оламан. Буни ҳамма билади, ҳатто Абубакирнинг ўзи ҳам билади. Бундан кейин ҳам худди шундай ишлайверишим мумкин эди. Аммо сув ташишни хоҳламайман. Хоҳламайман вассалом!

— Бизда бошқа иш йўқ,— деди Сорокин.

— Десмак, кетишим керак экан-да!— таъкидладим.

Қалипа менга қаради-да, ғамгин хўрсиниб қўйди:

— Камол, мен ўз ўрнимни сенга бериб, сенинг араванга сув ташийверардим-у, аммо сен бунга кўнмайсан-да...

Бу кутилмаган гап бўлди. Қалипа ўзининг раҳмдиллигиданми, ёки Абубакирнинг бақириб, сўкинган пайтларида хижолат тортиб ҳар вақт нима биландир унинг қўполлигини юмшатишга ва билинтирмасликка ҳаракат қилганиданми, ҳайтовур, шу сўзларни айтишга журъат этганди. Мен ҳам ўйлаб-нетиб ўтирмай қизиқ устида:

— Кўнаман!— деб юбордим.

Ўтов сув сепгандай жим бўлиб қолди. Гулхандаги ўтиннинг чирс-чирс этиб ёнаётганигина эшитиларди. Ҳамма ҳайрон бўлиб менга қаради. Балки мени, эси ҳушини йиғиб олиб, сўзидан қайтар деб ўйлаётгандирлар? Шундай бўлиб чиқдики, мени кўролмайдиган ва менга ҳеч қандай яхшилиқни раво кўрмайдиган киши чангалга ўзимни ўзим тутиб бердим. Лекин бошқа ҳеч нарса демадим. Айтилган сўз — отилган ўқ. Сорокин менга яна бир синовчан назар ташлади-да:

— Шу гапинг гапми?— деб сўради.

— Ҳа!

— Менга барибир!— деди Абубакир ва гулханга тупурди.— Аммо олдиндан айтиб қўяй:— сал гап бўлса, калланга тушираман!— унинг менсимай истеҳзо ва адоват билан ўқрайган кўзлари қоронғида совуқ чақнади.

— «Сал гап бўлса» деганинг нимаси? Нега элдан бурун дўқ қиляпсан?— деди ҳозиргача ўзини тутиб

ўтирган Эсиркеп ортиқ чидай олмай.— Эплаб кетади, бу шунчалик мушкул ишми, донишмандлигингни қара-ю! У менинг плугимда ишлаган.

— Сендан ҳеч ким сўраётгани йўқ, бировнинг ишига аралашма. Ҳали кўрамиз. Тракторга ҳам, ишга ҳам мен жавобгарман...

— Бас қил!— Сороқин яна норозилик оҳангида Абубакирнинг сўзини бўлди ва менга қараб:— Эртадан ишга туш,— деди-да, ўрнидан туриб эшик томон юрди.— Хайр, энди дам олинглар.

Уша кеча деярли ухлай олмадим. Абубакир билан ишимиз қандай бўларкин? Ахир ҳозиргача у билан аҳён-аҳёндагина учрашардим, эртадан бошлаб эса тун-кун унинг ихтиёрида бўламан. Гарчи прицепчининг вазифаси чидам ва сабр-матонатни талаб қилса ҳам, мени унча чўчитмасди. Албатта, керакли жойларда плуг тишини илдам ва аниқ кўтариб туширишга кўникиш керак, токи тракторнинг ҳаракати бирор минут ҳам тўхтаб қолмасин. Ундан ташқари, мен тракторчига ҳамма ишда — машинани ювиб артишда ҳам, ремонт қилишда ҳам ёрдамлашишим керак. Қани, Абубакир сўраган ключиними, болтиними, гайкасиними ёки яна бошқа зарур нарсаларни дарҳол топиб бермай кўр-чи...

Кейин билсам Алдей ҳам мижжа қоқмабди. У қоронғи кечада ёнимга келиб ўтирди-да, бошимни силади:

— Уйлаб кўрсанг бўларди, Камол, сен у билан чиқиша олмассан, оққўнгил, ювошгинасан. Унинг кўнглидаги ни топа олмассан. У сени қийнаб қўяр.

— Мен унинг кўнглини топмоқчи эмасман! Қийноқларига бўлса кўникиб қолганман.

— Майли, ихтиёр ўзингда, ўзинг биласан,— деди паст товуш билан ва хўрсинганича ўз жойига кетди.

III

Абубакир билан биринчи кунданоқ тўқнаша бошладик.

— Уйқу элтиб прицеп остида қолсанг, мен жавобгар эмасман!— Абубакирнинг иш олдидан айтган бирдан-бир сўзи шу бўлди.

Бироқ ухлаш хаёлимга ҳам келмасди. Бутун хаёлим аниқ ва бенуқсон ишлаш билан банд. Фалокат босиб, тишлар остига тушиб кетиш мумкин, деган хаёл билан

доим қийналгандан кўра, яхшиси, ҳозироқ бу ишдан бош тортиш маъқул эди-ю...

Рама устида икки ёққа керишган оёқларим тагидаги кронштейнларга пўлат тишлар маҳкам бириктириб қўйилган эди. Плуг тишлари қўриқ ер қатламларининг буғланиб ётган бағрини бирин-кетин тилиб, ағдариб, ёнма-ён қиялаб боришарди. Трактор ёвшонларни босиб-янчиб, тинимсиз гуриллаб, ғилдирак занжирларини шалдиратиб шахдам юриб борарди.

Абубакир орқасига бир марта ҳам қайрилиб қарамасди, мени борми-йўқми деб ҳам қизиқмасди. Мен фақат унинг йўгон бўйинини кўриб турардим. Бу билан гўё у менинг то ишни ташлаб кетмагунимча ёки сабр-тоқатимга ишонч ҳосил қилмагунча синамоқчидек эди. Эҳтимол, у мени ҳолдан тойдириб, бу ишдан воз кечтириш учун тракторни тинимсиз қувиб ҳайдаётгандир. Ҳеч қанақа амортизацияси бўлмаган қаттиқ темир курсида, чанг-тўзон ва мотордан чиқаётган газдан нафаси бўғилиб ўтириш нақадар маза эканлигини Абубакир яхши билади. Аммо мен таслим бўлишни ўйламасдим. Ғоят катта куч билан ишлаётган асаблар, кўз-қулоқлар ва плуг штурваллини маҳкам ушлаб олган қўллар — менинг туриш-турмушим шундан иборат. Иш давомида ғиқ этмай ўтирдим, ҳатто жаҳл билан тракторни тошлоқ ерларга солиб борганида ҳам, плуг дам-бадам жўяклардан сакраб чиқиб кетиб, тишлари чақмоқ тошларга урилиб, учқунлар сачраганида ҳам, ўтиргичдан сакраб-сакраб кетганимда ҳам ғинг демадим.

Кечқурун Абубакир тракторни ишдан тўхтатганда шундай чарчаган эдимки, умримда бунчалик бўлган эмасман. Оғиз-бурним, кўз-қулоқларим — ҳаммаси чанг ва қум билан тўлган эди. Мукка тушиб, шу ердаёқ ухласам дердим. Лекин қимир этмай Абубакирнинг буйруғини кутиб турдим.

— Лемехни кўтар!— деб қичқирди у кабинадан бошини чиқариб. Узи эса тракторни шудгордан чиқарди-да, моторни ўчириб, плуг ёнига келди, эгилганча плуг тишларининг дамини кўздан кечирди.

— Алмаштириш керак, ўтмаслашиб қолибди. Эрта-лабгача тайёр бўлсин!— деди.

— Хўп,— дедим мен.

— Запас тишларини қолдириб, плугдан тракторни ажрат.

Мен унинг талабини бажаргач, жимгина шийпон томон кетди. Орқасидан қараб қоларканман, унинг хатти-ҳаракатига фақат аччиғланибгина қолмай, унга ҳасад қилаётганимни сездим. У гўё сира чарчамагандай, бамайлихотир, лапанглаб кетиб борарди. Менинг-ку, албатта жонимни олди-я. Бироқ унинг ўзи ҳам тинчимайди, ахир. Ишнинг кўзини билишини қаранг-а, аблаҳнинг!

Мен бир хўрсиниб қўйдим-да, ўтин-чўпларни териб, қучоқ-қучоқ қилиб плуг ёнига уя бошладим. Тунда плуг тишларини алмаштириш учун гулхан ёқиш керак эди. Каттагина ўтин ғарамини тайёрлаганимдан кейин кечки овқатга кетдим.

Нақадар мушфиқ ва меҳрибон бу Алдей! Менга олиб қўйган шилпилдоқни индамай ер эканман, унинг менга ич-ичидан ачиниб қараб турганини кўрсангиз эди. Баҳузур ўтириб овқатланишга вақтим йўқ. Мен ундан ҳар эҳтимолга қарши сақлаб қўйиладиган фонарни сўрадим.

— Бу сенга нима учун керак? — деди у фонарни бера туриб.

— Керак, плуг тишларини алмаштираман.

— Ахир, шу ҳам иш бўлди, бу қандай гап! — дея бақирди у Абубакирга қараб. — Бунга йўл қўймаман! Муштдай болани таҳқирлашга ҳақинг йўқ.

— Менга нима, қўймасанг қўйма, — кўрслик билан жавоб қайтарди Абубакир ёта туриб.

— Аралашма! — жеркиб берди хотинини Садабек. — Камолнинг ҳам ўзига яраша ақли бор.

— Ҳечқиси йўқ, Камол, сенга ўзимиз ёрдамлашамиз. Кетдик Эсиркеп — дея мен билан бирга кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди Қалипа.

— Керак эмас, ташвишланманглар. Ўзим уддалайман, — дедим-да, фонарни кўтариб ўтовдан чиқиб кетдим.

Атрофни сукунат, чексиз зулмат қоплаб олган. Мен сув ичиб олаин деб булоқ томон қайрилдим. У қоронғи, сокин чуқурлик ичида секин-аста биқирлаб қайнар ва зулмат оғушида йилт-йилт товланиб атрофга салқинлик таратарди. Ҳақиқатан ҳам у бўталоқнинг кўзини эслатаркан, қўққисдан ўша сақмончи қиз эсимга тушиб қолди. Ўша кезде унинг исмини ҳам билиб ололмаган эканман. Қаерда экан ҳозир ўша хушовоз гажакдор қиз?

Плуг олдига етиб келгач, дарҳол ишга киришдим. Тишларни имкони борича юқорига кўтариб, ўт ёқа бошладим. Фонарнинг ҳам албатта фойдаси тегди. Гайкаларни бураб бўшатиб олдим-да, йўқотиб қўймаслик учун шапкамга солиб қўйдим. Бутун тун бўйи плуг остида ётиб ишладим. Гайкаларни бураб чиқариш жуда мушкул, ўнғайсиз эди. Улар қўл бормайдиган жойларга ўрнатилган. Бунинг устига, гулхан ҳам дам-бадам ўчиб қоларди. Мен плуг остидан ўрмалаб чиқиб, ётган жойимда ўтни пуфлаб ёндираддим. Қанча вақт ўтганини билмайман, аммо ҳамма тишларни алмаштириб бўлганимча тинмадим. Шундан сўнг кўз ўнгим қоронғилашгандай бўлди, оёқларимни аранг судраб трактор олдига етиб олдим-да, кабинага кириб ётдим. Шилинган-тилинган, жонсиз қўлларимдан олов чиқиб, зирқираб оғрирди.

Эрта тонгда мени Қалипа уйғотди. У сув ташувчи аравада келганди.

— Радиаторга сув қўйиб бўлдим. Кел ювин, Камол, қўлингга сув қўйиб юбораман, — деди Қалипа.

У мендан ҳеч нарсани сўраб-суриштириб ўтирмади, мен ҳам унинг бу ишдан миннатдор бўлдим. Бировларнинг раҳмдиллиги ҳамма вақт ҳам ёқавермайди. Юзқўлимни ювиб бўлгач, Қалипа аравадан тугунчада овқат ва бир шиша квас келтирди. Қовурилган дондан тайёрланган нордон муздек квас жуда лаззатли бўлиб, ҳовурингни чиқариб юборарди. Бу албатта, Алдейнинг ғамхўрлиги эди.

Абубакир ҳам келди. У ҳеч нарса дегани йўқ. Ишимдан бирор нуқсон тополмагач, нима ҳам дея олар эди. Жимгина бориб тракторни плуг олдига ҳайдаб келди. Мен плугни тиркадим. Сўнг яна ишга киришдик.

Шу кундан бошлаб плугни дадил бошқарадиган бўлдим. Ўзимга ишонч ҳосил қилдим. Модомики, биринчи сновдан ўтдимми, энди охиригача чидайман!

Қаршимда кабина деразасидан ҳамон ўша йўғон, чайир бўйин кўриниб турарди. Трактор ҳам бир текисда, шиддат билан гуриллаб, олға босмоқда. Бир маромда, штурвалга маҳкам ёпишганимча кетяпман.

Пешинга келиб Абубакир кутилмаганда трактор моторини ўчирди.

— Туш, танаффус, — деди у.

Биз трактор соясида, ерда жимгина ўтирардик. Абубакир папиросни асабий тишлаб, чайнаб чекарди, сўнг

комбинезон ва кўйлагини енди-да, қуёшда тобланы деб кийимлари устига ётди. Унинг елкалари кенг, мускуллари тарапг тортиб турарди. Менинг ҳам қуёшда тоблангим келиб кетди. Кўйлагимни ерга ёзиб, эндигина чўзилмоқчи бўлган эдим Абубакир бошини кўтариб менга хўмрайиб қаради-да:

— Орқамни қашиб қўй — деб буюрди ва гўё мен унинг буйруғини дарҳол бажаришимни олдиндан билгандай, зилдай бошини қўли устига қўйиб ётди.

Мен жим туравердим.

— Эшитяпсанми, йўқми? — бошини кўтармай ғазаб билан елкаларини силжитди.

— Қашламайман!

— Мен айтдимми, қашлайсан! — у ўрнидан даст турди-да, қўлларини белига тираб олдимга келди. — Хўш? Яна қанча кутишим керак? — мен бир оз орқага тисарилдим.

— Сен донм мен илчимап, мен ҳамманн боқаётибман, деб кўкрагингга урганинг урган. Аммо сен фақат ишлаётганлигинг учунгина ишчисан, чин кўнглингдан ишчи эмассан. Сен аслида бой бўлишинг керак эди!

— Бой ҳам бўлсам бўлардим! Лекин сен менинг жаҳлимни чиқараверма, — деди-да, тўсатдан бурнимга бир чертди.

Мен сакраб турдим-да, мушт кўтариб унга ҳамла қилдим. Абубакир худди шуни кутиб турган эди. Сўнги кунларда тўплаган бутун нафратини муштира жамлаб шунақаям туширдик, соққадай думалаб кетдим. Арапг тизамда туриб беихтиёр ғазаб билан яна Абубакирга ташландим. Унинг ҳар зарби мени оёқдан қулатарди.

— Мен сенга мушт қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман! Асабга тегишни ҳам кўрсатиб қўяман! — деди у чўяндай мушти билан устма-уст тушираркан.

Аммо мен ҳам ўрнимдан қайта-қайта туриб, овоз чиқармай жон-жаҳдим билан унга ёппишардим. Ҳар гал юзини — ваҳший башарасини мўлжаллаб урмоқчи бўлардим, лекин у қорнимга, биқинимга, кўкрагимга аниқ мўлжал билан туширарди.

Мен яна ўрнимдан туриб, секин унга яқинлаша бордим. У қўлини кўтарди ва худди қассоблардай томоқ қириб, қулочкашлаб гарданимга яна бир мушт туширди. Мен чурқ этмай, лабларимни маҳкам тишлаб, ерда чўзилиб ётардим.

— Етибсанми, академик? Қани ҳидлаб кўр-чи, ердан ниманинг иси келаркин! — деди у оғир нафас олиб, ёрилган лабларидаги қонни тупуриб ташларкан. — Бу сенинг тош ҳайкаллар ҳақидаги лекциянг эмас.

У оёқларимиз остида топталган кийимлари томон кетди ва гўё ишни қойил қилиб қўйган кишидай, кийимини қоқиб, бамайлихотир кия бошлади. Менинг бу жангда ҳам ғолиб чиққанлигимни сезмас эди. Ҳа, гарчи мен ер тишлаб ётган бўлсам ҳам енгилмаган эдим. Ҳақиқат учун куч, мушт ишлатиш ҳам мумкин эканлигига ишондим. Кимки сени урса, сен ҳам уни урушинг мумкин ва зарур экан. Бу мен учун ғалаба эди.

Абубакир комбинезонини кийгунча нафасимни ростлаб ўзимга келиб олдим. У моторни ёндириши биланоқ сакраб ўрнимдан турдим-да, тезлик билан кийимларимни кийдим. Плугга чиқиб, ўз ўрнимга ўтириб олдим.

Трактор гуриллаб, шудгор бўйлаб юриб кетди. Уша бесўнақай чайир бўйин кабина деразасидан ҳамон кўриниб турар, мен ҳам плуг штурвалига ёпишганча борардим.

IV

Ҳаётимизда баъзи ўзгаришлар бўлиб ўтди. Уруғлик ташиш учун бизга қўш оти билан арава беришди. Яна бир киши ҳам келди. Энди сув ташувчи учун ҳам анча енгиллик туғилган эди. Садабек билан Эсиркепнинг тракторларини экишга тайинлашди, биз эса Абубакир билан ер ҳайдашда эдик.

Яна бир жуда муҳим янгилик бўлди.

Бундан бир неча кун аввал, тушки овқатдан кейин аравада далага кетаётганимизда, мен булоқ бўйида сақмончи қизни кўриб қолдим. Аравадан сакраб тушдим.

Аравакаш отларни тўхтатмоқчи бўлганди-ю, лекин Абубакир қўймади:

— Ҳайдайвер, йўлингдан қолма,— деб буюрди у норози оҳангда.

Мен қиз томонга югурдим, қўйларини ўз ҳолига қўйиб у ҳам менга пешвоз келаверди. Мен ёнига етмасдан тўхтадим, чунки иш бошлагунча ўша жойда бўлиш учун аравага етиб олишим керак эди.

— Салом! — деб қичқирдим узоқдан.

— Салом! — деб жавоб берди қиз ҳам. Жойида тўхтаб қолди.

Уни кўриб жуда қувониб кетдим, лекин ҳадеганда бирон гап айтишга журъат этолмай турдим.

— Аравангиз қани, нега кўринмай кетдингиз? Ҳозир қаердасиз? — деб сўради қиз.

— Мен ҳозир трактордаман! — деб қичқирдим ғурур билан. — Биз ҳу-ув анави даладамиз! Кечирасиз, мен жуда шошиляпман!

— Чопинг, чопинг! — деб қўлини силкитиб қолди у менга.

Араванинг кетидан югура кетдим. Орқамга бир қайрилиб қараб қўйдим. Қиз ҳалиги жойда орқамдан қараб турарди. Арава тўхтамай кетиб борарди. Қизнинг қўл силкиб хайрлашиб қолганидан, бунинг устига, баҳор чоғи кенг саҳро қўйнида елиб бораётганимдан ўзимни бениҳоя бахтиёр ҳис этдим...

Эртаси куни у биз ишлаётган ерда пайдо бўлиб қолди. Яқингинадаги тепанинг устида қўй-қўзиларни боқиб юрарди. Лоақал бирор дақиқага бўлса ҳам унинг олди-га бирам боргим келардики, лекин бу Абубакир дегапингиз менга рухсат берармиди. Бунақа ишлар унинг қўлидан келмайди. Бу ҳақда мен ундан илтимос ҳам қилмадим.

Келгуси гал, қиз яна тепаликда пайдо бўлганида Абубакир билан биз тириллаб турган трактор ёпида эдик. Абубакир моторнинг қаеринидир текшираётганди.

— Нега бу қизча тез-тез келадиган бўлиб қолди? — деб сўради у.

— Билмадим.

— Оти нима унинг?

-- Билмайман.

— Эҳ, академик, — деб ерга тупурди у. Кейин қиз томонга қараб қўйди. — Ўзням ажойиб нарса кўринади.

Мен унга ғазаб билан қарадим.

— Бор, ўрнингга ўтир! — деб бақириб берди у. Биз ишга тушиб кетдик.

Бу орада қиз тепаликда ўтлаб юрган қўй-қўзиларни биз ишлаётган жойдан юз метрча нарироқдаги очик майдонга ҳайдаб тушди. Қани энди унинг олдида чопиб борсаму, суҳбатлашиб, пешанасига тушган жингала сочларига тикилиб бирпас ўтирсам...

Трактор тўсатдан тўхтаб қолди. Абубакир кабинадан бошини чиқариб:

— Ричагни боғла! Бу ёққа кел! — деб қичқирди.

Мен плуг устидан тушиб, ҳайрон бўлган ҳолда унинг олдига келдим. У одатда иш пайтида мени кабинага яқинлаштирмасди.

— Утир, — деди ўз ўрнини менга бўшатиб. — Ҳайдашни ўрган!

Мен анграйиб қолдим. Буни ундан сира кутмаган эдим. Абубакирга нима бўлди, наҳотки у мени ёқтириб қолган бўлса? Нима бўлса ҳам, ўйлаб ўтирмай, буйруғини бажаришга шайландим.

— Педални бос. Улагични бура, ҳа, шундай. Энди педални секин бўшат. Ричаглари маҳкам тут.

Трактор гуриллаб жойидан қўзғалди. Сўнгра мол қўраси ёнбошидаги ерни ҳайдай бошладик. Севинганимдан теримга сиғмай кетдим. Мен ҳозир ҳеч нарса ни ўйламасдим, оламдаги ҳамма нарса ни унутгандим. Хаёлимда фақат бир нарса — тракторни маҳкам тутиш, уни бошқариш, механизмларини миридан-сиригача билиб олиш орзуси ҳукмрон эди. Мен буни қачондан бери ҳавас қилиб юраман, ахир. Мана энди қудратли трактор меннинг қўлларимга итоат қилиб, гилдиракларини шақирлатиб, ерни ўпирганича олга юриб бормоқда. Шунда ўзим ҳам гўё механизмга айланганману, бутун диққат-эътиборим зарур ҳаракатларни бажаришга қаратилган эди.

Мол қўрасининг этагига етганда тракторни яхшигина бура бошладим. Тўғри, прицепчи бўлмаганидан, бурилишда анчагина ер ҳайдалинмай қолди. Аммо бунга ташвишланмаса ҳам бўлади: Анорхойда ер озмунчами!

Шу тарзда далами бир неча марта айланиб чиқдик. Энди юрагим унча ҳовлиқмай, ўзимни анча эркин ҳис қилардим.

— Қўрқма, академик! — деб бақирарди қулогимга Абубакир. — Мен бирпасга бир ерга бориб келаман. Агар бирон нарса бўлса моторни ўчир!..

У юриб бораётган трактордан сакраб тушди-да, устидаги чапни қоқиб, сақмончи қиз томон йўл олди. Бу маҳал қиз анча ёнгинамизга келиб қолган эди. Мен шундагина Абубакирнинг ниятини сездим. Маълум бўлишича, у мени кабинага фаразгўйлик билан ўтказган экан.

Абубакир қизнинг ёнида туриб, у билан бамайлихо-

тир сўзлашарди. Унга нима ташвиш... иш бўлса бажариляпти, трактор ёнида, бирон нарса бўлса дарҳол юғриб келиши мумкин.

Унинг бу хатти-ҳаракати менга ёқмади. Лекин шунга қарамай, ҳозир машинани бошқараётганлигимдан хурсанд эдим. Кабинада туриб қизга қўл силтаб, унга бирон илиқ гап айтишни истардим. Қани энди бу ерда Абубакир бўлмаса! У қизга нималар деяётган экан? Қиз унга нималар деб жавоб бераптикини? Қиз унга эҳтиёт билан муомала қилса яхши бўларди.

Бир ярим соатча, то қиз қўйларини ҳайдаб кетгунга қадар тракторни ҳайдаб туришга тўғри келди. Абубакирнинг чеҳрасида унинг иши ўнгидан келганлигини билдирувчи бирон аломат сезмадим. Йўқ унинг башарасидан бемаъни такаббурлик, ҳайвонликдан бошқа ҳеч нарсани уқиб бўлмасди.

— Жойингга бор, академик, — деб елкамга урди ва бесўнақай лабларини буриб илжайди.

Мен ҳеч нарса демай трактордан сакраб тушдим.

Бизнинг қизчамиз эртаси кунни ҳам келди. Абубакир яна мени кабинада қолдирди-да, ўзи ўша томонга қараб кетди. Қиз келмаганда ҳам маъқул бўларди. Мен тракторни ташлаб кета олмайман. Лекин бефарқ ҳам қарай олмайман.

«Қандай қилиб уни огоҳлантирсам экан? — деб ўйлардим мен кабина ичидан улар томонга ташвиш билан назар ташлаб. — Унинг Абубакир билан учрашуви яхши эмас. Аммо кишиларнинг бир-бири билан сўзлашувини қандай ман этиб бўлади? Ҳар бир киши ким билан муомала қилаётганини ўзи яхши билишни керак...»

Бу гал қизча тезда қайтиб кетди, бундан мен беҳад хурсанд бўлдим. У қўй-қўзларнинг тобора тезроқ ҳайдаб, орқасига қарамай жадал кетиб борарди. Мен ундан хаёлан узр сўраб, ўз-ўзимга дср эдим: «Кечир мени, азизим. Тез қайтиб кетиб яхши қилдинг. Биз яна дийдор кўришамиз. Иккинчи марта тракторда қолмайман, олдинга қанот боғлаб учиб бораман, ҳозирча майли, йўлингдан қолма, кокилли сулув қиз... Мен ҳатто исмингни ҳам билмайман...»

Аммо менинг келгуси учрашув ҳақидаги умидим рўёбга, чиқмади. Қиз бошқа кўринмади. Уни иккимиз ҳам бир-биримизга билдирмай уч кун кутдик. Абубакир янада қаҳрлироқ ва қўполроқ бўлиб қолди. Энди менга рўйирост нафрат билан қарайдиган бўлди. Би-

роқ мен ҳам энди унга бўлган нафратимни яширмасдим. Унинг ўша куни бирон қўпол гап билан қизнинг иззат нафсига теккани аниқ эди. Қизни аллақандай ёвуз кучдан ҳимоя эта олмаганимдан ўзимни айбдор ҳис қилардим. Мен шундай қарорга келдим: иложи бўлса қизни топиб, у билан ҳамма нарсани юракдан самимий гаплашиб оламан.

Қўнглим ана шу учрашувни орзиқиб кутарди.

Айни ўша кунлари далада ёгингарчиликда қолдик. Ёмғир тўсатдан бошланиб, шиддат билан ёға бошлади. Бу даштнинг дўл аралаш кучли жаласи эди. Ҳаво гулдураб, ер юзи ана-мана дегунча қайнаб турган пуфакли кўлмакчалар билан қопланди. Аммо Абубакир ҳамон тракторни тўхтатмас эди. У, аксинча тракторни яна тезроқ ҳайдарди, орқасига қайрилиб ҳам қарамасди, мен бўлсам дўл аралаш жала остида шумшайиб ўтирардим.

Ҳайдалган ер қатламлари ёмғирдан кўпчиб, энди аввалгидай плуг тишларидан кўчиб тушмасди. Лой плугга, раманинг устки қисмларига, менинг оёқларимгача чиқиб кетганди. Трактор филдираклари ёпишқоқ лой билан тўлиб қолмаганда Абубакир уни ҳали бери тўхтатмасмиди ҳам.

Ниҳоят, у моторни ўчирди, кабинада ялпайганича папирос чека бошлади. Эҳтимол, у мени ҳам кабинага киритишни илтимос қилиб қолар деб ўйлаётгандир. Аммо менга энди барибир эди. Бошдан-оёқ шалаббо бўлиб ивиганман. Плугдан тушмай, ёмғир остида кийимларимнинг лойини ювиб ўтиравердим. Ёмғирдан сақлайдиган бирдан-бир нарсам — айрим фикрлар ёзилган, ўқиган китобларимдан баъзи кичик парчалар кўчирилган ён дафтарчам эди. Мен уни қўнжимга тиқиб қўйдим.

Ёмғир тўхтади, ҳаво бир зумда чарақлаб очилиб кетди. Осмон сахий баҳор селидан ювиб-таралган муслаффо ва гўзал даштнинг давомидай туюларди. Чексиз Анорхой даштлари киши кўзига поёнсиз, янада яшнаб кетгандай кўринарди. Осмон гумбази бўйлаб Анорхой узра камалак тортилди. У оламнинг у чеккасидан бу чеккасига қадар чўзилиб, дунёдаги жамки нафис бўёқларни ўзида мужассамлаштириб, осмону фалакда турар эди. Завқ-шавқ билан чор атрофга боқдим; бепоён зумрад осмон, товланиб турган камалак, кул ранг ёвшонзор даштлик! Ер юзи тезгина селгиб борар, унинг тепасида бир бургут икки қанотини қимир эткиз-

май баланд осмонда гир айланиб учиб борарди. Гўё унинг ўзи ва қанотлари эмас, балки ернинг оташ нафаси, унинг куйдирувчи ҳарорати бургутни шу қадар юксакликка кўтаргандай.

Шунда мен, ўзимни яна бақувват ҳис этдим, руҳим янада тетиклашиб, Анорхой диёри ҳақидаги орзу-ўйларим тагин жонланиб кетди. Ҳа, энди мен шундай мавқени эгаллаган эдимки, энди ҳеч ким орзуларимнинг рўёбга чиқишига тўсқинлик қила олмасди, Анорхойнинг порлоқ келажагига бўлган ишончимни ҳеч ким сўндира олмасди. Мен шоир эмасман, бироқ баъзан шундай вақтлар ҳам бўлардики, мактаб деворий газетасида шеърларим ҳам чиқиб қоларди. Мана ҳозир ҳам этигим қўнжидан дафтарчамни олдим, хаёлимга келган лапарнамо сатрларни дарҳол қоғозга тушира бошладим:

Қўрдай тепалари ортида ётар
Қадам босилмаган Анорхой дашти.
Қишда бўронлари даҳшатли, хатар,
Ёзи оташнафас, олов таратар,
Кенг даштли Анорхой бу ўлка оти.

* * *

Истиқболи порлоқ, ишонгум унга —
Бу кун узоқ эмас, ҳа, яқин жуда!
Анорхой қучоғи тўлажак гулга!
Ёвшондан асар ҳам қолмайди бунда.

Мен шеъримнинг чала, ширасиз чиққанини ўйламасдим. Қўнглимни бошқа нарса хиралаштираётган эди: бу мисралар қалбимда туғён ураётган ҳис-ҳаяжонларимнинг юздан бирини ҳам ифодалай олмайди. Орзу-истагим, қувончларимни ифода эта оладиган ноёб сўзлар қидириб бошим қотди. Аммо шу пайт биров қўлимдан дафтарчамни юлқиб олди. Мен орқамга ўгирилиб қарадим.

— Ишқий номалар тўқияпсанми!— деди Абубакир ўзини четга олиб, заҳарханда билан.— Қизчани шеър билан ўзингга ром қилмоқчимисан?..

— Бер бу ёққа, бировнинг хатини ўқиш яхши эмас!— дедим.

— Яхшими, ёмонми — сен менга ўргатма! Ўзим биламан. Яқинлашма!

— Ҳа-ҳа, ҳали шунақами!— трактор ёнига чопиб бордим-да, ключни қўлимга олдим.

— Ҳой, ҳой!— деб дўқ урди Абубакир.— Ма, ола қол топган бисотингни.— У дафтарчамни қайтариб берди, бир оздан сўнг қаҳ-қаҳ уриб кулиб, бутун даштни бошига кўтарди.— Анорхой ўлкаси эмиш! Ҳа-ҳа-ҳа! Жуда ҳам аҳмоқсан-э, академик! Ҳақиқатан ҳам сенга ўхшаганларни бу ерга ҳайдаб келиш керак, токи дунёнинг паст-баландини билиб олинглар!.. Уйлаб топганини қара-я: Анорхой ўлкаси эмиш! Ҳа-ҳа-ҳа! Ҳали у сенга қанақа ўлка эканлигини кўрсатиб қўяди. Бу ерда бир қиш ишлаб кўр, ўшанда бошқачароқ куйлай бошлайсан...

— Мен қолиш-қолмаслигимни сендан сўраб ўтирмайман! Менинг ғамимни емай қўя қол, ўзингни ўйла!

— Нимани ўйлар эканман?— жаҳл аралаш илжайиб менга яқинлашди Абубакир.— Менинг ўз фикрим ўзим билан, мен қаерда бўлсам ҳам ҳақимни ажратиб оламан.— У нарироққа кетмоқчи эди-ю, лекин ниманидир эслаб яна тўхтаб қолди. Менга юзма-юз келди-да, бўғиқ овоз билан шундай деди:— Сен, академик, ҳалиги қиз ҳақидаги хом хаёлларингни миянгдан чиқар, умидвор бўлма... уриб майиб қиламан!

— Буни ҳали ўйлаб кўрамиз.

— Яна такрор айтяпман, уни хаёлингга келтирма! Қизишиб кетган, бошқаларга нафрат билан қарашга ўрганиб қолган, ҳозир эс-ҳушини йўқотиб қўйган бу одамнинг аҳволига ачиндим. Унга оҳиста дедим:

— Сен кап-катта одамсан. Баъзан туппа-тузук гапларни айтасан. Аммо бундай гапларни, афтидан, ташунмасдан гапирасан шекилли! Шунини унутмагинки, ҳеч ким бировга ўйлаш, исташ, орзу қилишни ман эта олмайди. Инсоннинг ҳайвондан фарқи ҳам ана шу фикрлаш қобилиятига эга бўлишида.

Сўзларим унга таъсир этдими, ҳар қалай, индамай турди. Фақат қовоғини осганча трактор олдига борди-да, бор кучи билан ручкани айлантирди, мотор дарҳол гуриллаб ўт олди. Яна иш бошлашимиз лозим эди...

Шу соатдан бутун орзуларим яна вужудимни чулгаб олди. Мен уларни курашда қўлга киритгандим, улар яна менга ҳамроҳ бўлди.

Кечқурун ҳамма ётишга тайёргарлик кўраётганда мен ўтовдан чиқиб, булоқ тсмон йўл олдим. Негадир ўша томон мени ўзига тортарди, ўша ерда танҳо бўлишни истардим.

Осмон гумбази юлдузларга торлик қилиб, улар уфқдан ерга томон силжиётгандай. Кўпчилиги бош устида

гуж-гуж бўлиб, ҳозир тубсиз бўлиб кўринаётган кулча шаклидаги ҳовузча сатҳига тўпланишган эди. Улар сувда жилваланиб, хусни жамолларини кўз-кўз қилишарди. Уларни ҳовучлаб, лахча чўғдай қирғоққа сепиб юборгинг келади. Сувнинг шилдираб оқаётган жойида улар ҳам сув билан бирга оқиб, майда тошчаларга араллашиб, марварид доналари сингари товланарди. Сувнинг сокин, ўйчан оққан жойларида эса юлдузлар осмондаги каби порлаб турарди. Хаёлимдан шундай фикрни ўтказдим: даштдаги чашма баъзи кўнгли очиқ ва орзу-истаклар билан тўлиб-тошган, гўё бутун оламни ўзида мужассамлаштирган инсоннинг руҳий ҳолатини эслатар экан.

Мен булоқ бўйида ўтириб тунги сокин даштни томоша қилдим, уни бутун вужудим билан ҳис этдим, хаёлан қайта тасаввур этдим. Бу ширин хаёлларимни кимга айтай, кимга изҳор этай? Изоҳлашим қийину, аммо сочи пешанасига тушиб турган, номи номаълум қиз менга худди ана шу одамдай туюларди. Фақат ўшагина кўнглимдагини тушуна олар, фақат ўшагина ҳис-ҳаяжонларимга шерик бўла биларди. Эҳтимол, бунинг сири бизнинг биринчи марта шу булоқ бўйида учрашганимизда ва унга Бўтакўз деб ном қўйган кезларимизда пайдо бўлгандир.

Қаерда экан ҳозир, менинг хаёлим у билан банд эканлигини билармикин? Яқинда ерни ҳайдаб бўламиз, шунда мен уни излаб топаман, бу ерга, булоқ бўйига олиб келиб, Анорхой ўлкаси ҳақида ҳикоя қилиб бераман. Шеър билан эмас, йўқ, масхара қилмасин, тагин. Анорхой чўлининг келажагини ўзимча қандай тасаввур этган бўлсам, шундайлигича сўзлаб бераман.

Бу ердан кетаётиб яна юлдузлар тўла осмонга суқланиб қарадим. Нимаики кўрсам, кўзларим қувончга тўларди. Аммо шу маҳал тепалик устида хотин кишининг аввалгидек беўхшов ва нурсиз тош ҳайкали кўринди. Назаримда, у ҳозир ҳам атрофдаги ҳамма нарсалардан беҳабар, оқиб тушган нурсиз кўзини қисиб, олисларга руҳсиз боқиб турарди.

Ой ҳам чиқди, мен ҳайдалган ернинг нариги томонида секин жилиб келаётган иккита шарпани сезиб қолдим. Бу кийиклар эди. Қаёққа кетишаётганикин? Эҳтимол, сув ичгани келишаётгандир. Кийиклар ҳайдалган ернинг чеккасига келиб, нефть ва темир ҳиди анқиб турган шудгорга ўтишга журъат этолмай, таққа

тўхтаб қолишди. Улар кумуш ранг товланган ой нурида шу бўйича қимир этмай узоқ туришди. Шохлари тарвақайлаб кетгани эркак кийик, яғрини пастроғи урғочи кийик, ойдинда иккаласининг ҳам катта-катта кўзлари ялтираб турарди. Енгил бошларини сергаклик билан юқори кўтариб, бир-бирининг пинжига кириб туришарди. Улар шу тарзда узоқ қотиб турдилар. Кийикларнинг бу туриши: даштликка нима бўлди, эски сўқмоқ йўллар қаёққа йўқолди, қандай куч бу ерларни ағдартунтар қилиб ташладийкин, деяётгандай эди.

Улар ҳайдалган ердан ўтишга журъат этишолмади. Орқага қайтишди, хипча бёлларида ойнинг кумуш шуъласи хиёл акс этиб турарди.

Улар бемалол узоқлашсин деб, яна бир оз ўтирдим. Сўнг ўтовга қайтиб келиб, қоронғида ўз жойимни пайпаслаб топдим-да, алламаҳалгача ухлаёлмай чўзилиб ётдим.

Шу пайт қулоғимга пичирлаган овоз эшитилиб қолди. Абубакир билан Қалипа бирга ётишганди. Эҳтимол, илгарилари ҳам шундай бўлгандир, бироқ мен буни билмасдим. Қалипа энтикиб йиғлар, алланарсаларни гапирар эди. Лекин мен нималигини тушуна олмадим.

— Бўлди, бас энди, етар,— деди Абубакир уйқу аралаш,— шаҳарга борсак, ҳаммасини тўғрилаймиз. Бир-икки кун ётасану... Бекорга қайғуришининг нима кераги бор.

Қалипа алам билан жавоб қайтарди:

— Бунинг учун ташвишланаётганим йўқ. Ўзимдан нафратланаман, нега мен сендай бир одамни севиб қолган эканман. Ниманга учдим сенинг, ҳайронман. Қошки сен одамларга бирор яхшилик қилган бўлсанг. Нима бўлиб сенга бир итдай ёпишиб қолганимни билмайман.

— Пушаймон қилмайсан, иш тугагач, сени дарҳол олиб кетаман.

— Йўқ, пушаймон қиламан, умр бўйи пушаймон қилиб ўтаман. Лекин нима бўлса ҳам кетаман. Ёлғиз қолишни истамайман...

— Секинроқ гапирсанг-чи! Яқинроқ ёт, ҳа, аллақачаноқ шундай қилишинг керак эди, бутун ёстиқни ҳўл қилиб ташлаганингни қара.

Мен бошимни буркаб олдим. Дилимни сиёҳ қилувчи бу гапларни эшитмаслик учун тезроқ ухлаб қолгим келди.

Қуёш кун сайин қиздираётган эди. Сорокин тез-тез қатнайдиган бўлиб қолди. Суръатни ошириш зарур эди. Вақт қисталанг, тупроқ эса тобора қуриб боряпти. Биз яна беш кунча ер ҳайдашимиз керак. Экувчиларнинг ҳам шунча кунлик иши қолган.

Сорокиннинг айтишича, куздан бошлаб бу ерларни шудгор қила бошлаймиз, келаси йил эса бу ерга жуда кўп тракторлар келтирилиб, махсус РТС ташкил этилади. Сорокин ҳамма ишни режа билан олиб борарди. У ҳар кун чўлни, ундаги жарлик, сойликлару, пастқам ерларни айланиб юрарди. Даштни шунчаки билибгина қолмай унинг ҳар бир қаричигача ўрганиб олган, бу ерларнинг ҳаммаси унинг миясида ўрнашиб қолгандай эди.

Энди Анорхойда қиш қаттиқ келган пайтларда, илгаригидай машина ва самолётларда ем-хашак ташиб юрмаслик керак. Сорокин бунинг ҳам иложини топади.

Биз Абубакир билан ярим кечагача ер ҳайдаймиз. Далада тунаб, тонг отиши билан яна ишга киришамиз. Иш шунча қадар оғирки, Абубакир менга тегажаклик ҳам қилмай қўйди. Худди у мени кўрмаётгандай, эътибор ҳам бермасди. Аммо яширин адовати хўмрайган кўзларидан сезилиб турарди. Бу энди менинг учун хавфли эмас. Мен ўз ишимни қилиб, ўз орзу-умидларим билан яшайман. Тепалик остидаги сойликка, чўпонлар олдига борадиган ва у ерда жингала сочли қизчани излаб топадиган куннинг келишини орзиқиб кутардим.

Уша кунлар биз янги бир катта майдонни ҳайдашга киришган эдик. Ўз ишингдан қаноатлансанг, кўнглингга ёққан иш билан банд бўлсанг, бирор янгиликка қадам қўйиш доим мароқли бўлади. Мактабда ўқиб юрган кезларимда ҳам дафтарнинг янги саҳифасидан ёзишни яхши кўрардим. Эрталаб ҳали ҳеч ким юрмаган қор устидан чопиб юришни, биринчи бўлиб из қолдиришни севардим. Баҳорда ҳали ҳеч ким юрмаган тоғ ён бағирларига чиқиб, илк бор очилган лолаларни теришга ошиқардим. Бунда кишига ҳузур бағишлайдиган, ўзига мафтун этадиган қандайдир сир бор. Бепоён Анорхой даштида, ҳозиргача инсон қадами етмаган ерда янги из қолдириш менинг учун дастлабки сатрдек, ҳали из тушмаган оппоқ қордек, қўл урилмаган лолардек туюларди.

Рама устида туриб олиб, плуг тишларининг оёғим остидаги биринчи жўяклар ҳосил қилишини завқланиб томоша қиламан. Кўзни қамаштирадиган ялтироқ тишлар сира тиним билмай ер бағрини тилиб, қатламларни секин-аста ағдариб боради.

Чеккадаги плуг тиши остидан, гўё тўлқинлар устида балиқ ўйноқлаётгандай, нимадир тўсатдан ялт этиб кетди. Тишнинг ялтироқ юзида ўт бўлиб ёнди ва дарҳол эгат орасида ғойиб бўлди. Мен шу заҳоти плугдан сакраб тушдим-да, ўзимни ўша жойга отдим, тупроқ остидан чўзиқ шаклдаги оғир металл парчасини олдим. Бу шунчалик гўзал нарса эдики, ҳаяжонланганимдан қўлларимни ёзиб қичқириб юбордим:

— Олтин!

Овозимни эшитган Абубакир менга қайрилиб қаради ва тракторни тўхтата солиб ерга сакраб тушди.

— Нима топдинг?

— Олтин! Қарагин, Абубакир, олтин!

У мен томон аввал секин-аста, сўнг бирдан шошиб юра бошлади. Мен бу олтин рангли чиройли нарсани кафтимда тутиб унга узатдим.

— Қани! Наҳотки олтин бўлса! — деб, мен узатган нарсани қўлига олди ва у ёқ-бу ёғини кўриб, енги билан артди.— Ҳе, бу ерда олтин нима қилсин — деди, бўғиқ овоз билан. Кейин кутилмаганда ранги ўчиб кетди,— олтин бўлиши мумкин эмас, — Абубакир металл парчасидаги лойларни тирноғи билан тушириб, зўрма-зўраки илжайди. Кўзларимга боқмай истар-истамас металлни менга узатди.

— Нега, олтин бўлмас экан! — дедим жаҳл билан— Бунинг оғирлигини кўр, 800 граммча келади. XII асрда бу ерларда мўғуллар яшаган. Улар бу ерга келишдан олдин Хитойни забт этиб, кўплаб олтин олиб чиқиб кетганлар. Эҳтимол, бу ҳам ана шу тарзда шу ерларга келиб қолгандир.— Мен бу гапларни топган нарсам ҳақиқатан ҳам олтин эканлигини тасдиқлаш учун айтдим. Ана шу ишонч билан маст бўлиб, хом хаёлимни давом эттирдим. Ўзимни ҳам, ҳайратда қолган Абубакирни ҳам сўзларимнинг тўғрилигига ишонтирмоқчи бўлдим.— Биласанми, бу нарса неча асрлардан бери ер остида ётибди? Бўлак металл бўлса аллақачон занглаб кетарди. Бу эса зангламаган, ҳақиқий олтин. Бир вақтлар бу ерда — Анорхой кўчманчи қабилалари ўзаро жанг қилганлар. Бу ерларда қанақа жанглар бўлганини бил-

санг эди! Бу нарса ўша замонлардаги хонлар қиличининг дастаси бўлса эҳтимол. Мана, ўзинг ҳам ушлаб кўр, ушлаш учун қандай қулай.

Абубакир парчани олиб, қўлида салмоқлаб кўрди.

— Олтин бўлмаса ҳам, қизиқчилик учун биладиган кишиларга кўрсатиш керак,— деди-да, уни чўнтагига солиб қўйди.— Яна сен буни плугдан тушириб қўйма, менда турсин.

— Ҳа, майли,— рози бўлдим мен.

Абубакир оғирлашган чўнтагини ушлаганича трактор томон кетди.

Биз яна ишни давом эттирдик. Мен топган нарсамни қандай қилиб ўқитувчим Олдиёровга эсдалик учун етказишни ўйлардим. Унда бунақанги буюмлар кўп. Топган буюмимни кўрса у, албатта бирор қизиқ нарсани ҳикоя қилиб берар эди. Кейинчалик мен чарчаб қолиб, олтинимни унутдим. Тракторнинг безовта ҳаракати мени жуда эзиб қўйди: ҳозир Абубакир машинани жуда ғалати ҳайдаётганди. Гоҳ иккилангандай, секин юргизар, гоҳ моторни қаттиқ гуриллатиб шиддат билан ҳайдар эди. Тракторнинг трубасидан бурқсиб чиққан қора тугун ҳайдалган ерга ним ранг бўлиб ёйилар эди.

Биз кечгача шу ҳолда ишладик. Қуёш ботган бўлса-да, дала ёруғ эди. Абубакир кабинадан бир неча бор бош чиқариб, менга аллақандай сирли қараб қўйди. Мана, у тракторни ҳам тўхтатди.

— Бу ёққа кел!— деб қўл силкиди у.

Мен кабинага чиқдим. Абубакирнинг ранги рўйи ўчиб, кўзлари саросималик билан чор атрофга алангларди. У пешонасидаги терларни артиб, мотор овози аралаш шундай деди:

— Қичқирай десам овозим етмасди, сен бор, ричагларни ўрнатгин-да, кейин тракторни бир оз ўзинг ҳайда. Тобим қочиб турибди, негадир мазам йўқ. Соф ҳавода айланиб келай-чи, зора тузалиб қолсам...

— Бор, боравер,— дедим мен.

Плуг олдига бориб қайтиб келгунимча Абубакир трактордан тушди. У ранги оқариб, бирданига ўзгариб кетган эди. Икки букчайганича аста қадам ташлаб, индамай бир чеккага қараб йўл олди.

«Ҳа, у қаттиқ касал бўлиб қолганга ўхшайди. Эҳтимол қорни оғриётгандир, ана қорнини ушлаганича букчайиб кетяпти»,— дедим кўнглимда ва тракторни ҳайдаб кетдим.

Трактор бир текисда жадаллаб юриб кетди. У яна менинг ихтиёримда эди. Ҳар галгидек ҳаяжонланиб, машинани тўғри ҳайдашга интиламан. Қартанинг у бурчига етиб тракторни бурдим-да, орқамга қайтдим. Қош қорайиб совуқ туша бошлаган эди. Олдинга диққат билан қараб: «Яна икки марта айлангач, тракторнинг чироқларини ёқаман», деб кўнглимдан ўтказдим. Олдимда, тепаликнинг ён бағрида кимдир тез-тез қаддам ташлаб узоқлашиб борарди. Кейин у пастга чопиб тушиб, кўздан ғойиб бўлди. Мен унинг елкасинигина кўриб қолдим. Бу Абубакир эди. Унга нима бўлди? Қаёққа югуриб кетди у? Эҳтимол, бирор нарса кўриб қолгандир. Даланинг ўртасига бориб кабинадан бошимни чиқарган ҳолда бир дақиқа қараб турдим, аммо Абубакир кўринмади. У қаёққа кетдийкин? Ахир, у касал эди-ку? Қизиқ. Тракторни тўхтатдим-да, моторни секин юргизиб қўйдим.

— Абубакир! Ҳой, Абубакир-и-ир!— деб қичқирдим. Ундан садо чиқмади. Шундан кейин овозим баралла эшитилсин деб моторни бутунлай ўчириб қўйдим.

— Абубаки-и-и-ир! Қаерга кетдинг, жавоб бер!— деб қичирдим чўлга қараб.

Лекин оқшом қўйнида кенг дала сукут сақларди.

Унинг аҳволи оғирлашиб қолган бўлса-чи? Хаёлимда у гужанак бўлиб тўлганиб, қаддини ростлай олмай, ерда юмалаб ётгандай эди. Трактордан сакраб тушдим-да, жоним борича чопиб кетдим. Тепаликдан ошиб тушиб у ёқ-бу ёққа қарадим. Ҳеч ким кўринмасди. Бир баланд тепалик устига чиқиб қарасам текис далада кетиб бораётган Абубакир кўриниб қолди. У анча узоқлашиб кетган эди.

— Абубаки-и-и-ир! Қаёққа кетяпсан?— деб қичқирардим. Бироқ у орқасига қайрилиб қарамади, кўп ўтмай эса, худди ер ютгандай кўздан ғойиб бўлди.

Мен яна бир оз турдим-да, маъюсгина орқамга қайтдим. Уфқ шуъласининг сўнгги тиглари кўкда заиф жилваланарди. Дашт саҳнини қоронғилик қоплади.

Изтиробга тушиб, паришонхотир юриб борардим. Бу сукунат менга бирдан ғалати бўлиб туюлди. Гўё дашт менинг қадам ташлашларимга, фикру ўйларимга қулоқ солиб тургандай эди. Мен Абубакирни ўйлардим. Бу ўлкада ўтмишда бўлган воқеаларни гапирганимда Абубакир мени масхара қилар, гапларимга ишонмасди. Энди бўлса бу лаънати олтин ҳақида қаёқдаги гаплар-

ни гапирсам ҳам ҳангу манг бўлиб қолди... Йўқ, бундай кишилар ҳушини йўқотмайди! Аслида у аллақачонлардан бери бир ёмон фикрда юрган экан чоғи. Бу ҳақда баъзан гапириб, Сорокинни қўрқитмоқчи ҳам бўларди. У бу ердагиларнинг ҳаммасини ёмон кўрарди. Ҳамма билан бир-бир уришиб чиққан. Хўш, Қалипа-чи? Абубакир ҳаммадан ҳам кўра ундан тезроқ қутулишни ўйларди. Бу ҳомиладор хотиннинг ишқини Абубакир бошига урармиди. Маошини ҳам кутиб юрган экан шекилли. Кечагина маош олди, ёнида катта пул; у ҳеч қачон пулини ўтовда қолдирмай, доим ўзи билан бирга олиб юрарди. Демак, у бир оз пул тўплаган, бунинг устига, мен топган царса олтин бўлиб чиқсами...

Хаёлимни Қалипанинг овози бўлди:

— Абубаки-и-и-ир! Қаёқдасизлар!

Тунда ишлашимиз учун у бидонларда сув келтирганди:

— Қаёққа кетиб қолдинглар?— Қалипа мени ташвишланиб қарши олди. Юрагимни ваҳима босиб кетди!— Сенларни кутяпман-кутяпман, трактор турибди-ю, даракларинг йўқ!

Мен унга нима ҳам дер эдим. Гапнинг ростини айтдим-қўйдим:

— Абубакир ишни ташлаб кетиб қолди.

— А... Нега? Нима учун?— дудуқланиб сўради Қалипа.

— Билмадим.

Унга олтин ҳақида оғиз очмадим. Абубакирнинг бу ишидан уялиб кетган эдим.

— Демак, кетибди-да?..— Қалипа бир оз жим турди-да, сўнг аравадан бидонни шиддат билан кўтариб зўрға ерга туширди.

— Бу сувни нега олиб юрибман-а?— деди довдираганча ўзига-ўзи.

Мен бидонни кўтариб, радиатор ёнига олиб бордим. Қалипа эса кабинага юзини қўйиб аччиқ-аччиқ йиғлади.

Кўнглим бузилиб кетди. Уни қандай қилиб юпатишни билмадим.

— Балки қайтиб келар,— дедим ўз гапимга ўзим ҳам ишонмай.

— Мен унинг учун йиғлаётганим йўқ,— деди у ўпкаси тўлиб, кўз ёшлари билан ювилган юзини менга ўгириб.— Ишонардим, орзу қилардим! Лекин кимга ишониб юрган эканман? Нимани орзу қилиб юрган

эканман?—дея тўсатдан фигоп кўтарчи, дарлли овозининг акс-садоси бутун даштни қоплади.— Ишчан йигит деб ўйловдим, бадфсъллиги, бора-бора йўқолиб кетар деб ўйлагандим. Яхшилик билан, меҳр-муҳаббат билан унинг қалбини юмшатмоқчи бўлвдим. У бўлса ҳеч нарсани тушунишни истамасди. Қандай келган бўлса шундайича ғойиб бўлди. Алам қиладди одамга, билсанг эди, шундай алам қиладикки!

Мен маъюс ва гаранг бўлган ҳолда жим турардим. Қалипанинг аҳволига жуда ачиндим. У қандай қилиб мана шундай одамни севиб қолганлигини тушуна олмасдим... Аммо Абубакир бугун Қалипани ташлаб кетиб, ҳақиқий бахтдан ажралганлигини билса эди, унда Қалипа эмас, балки унинг ўзи қиш бўроннда қолган бўридай бўкириб йиғларди.

Қалипа аравага ўтирди-да, хомушгина қайтиб кетди.

Анорхой дашти жимгина ухлаб ётарди. Узоқ-узоқлардан паровоз гудоги ёвшон буталари узра аранг стиб келарди. Эҳтимол Абубакир юк поездига осилиб кетаётгандир. Кетавер, аблаҳ, сенинг йўлинг ўша ёқда! Анорхой сенсиз ҳам тураверади, сенсиз ҳам ишимизни бажараверади.

Уни бошқа эслашни истамасдим. Ишга киришни керак. Мен моторни ёндириш учун анча уриндим. Кейин кабинага ўтирдим, чироқларни ёқиб юбордим. Энди ҳамма иш учун ўзим жавобгарман. Қани энди ўша дилбар қиз ҳозир ёнимда бўлса-ю, бу ёввойи ёвшонзор дашт ажойиб Анорхой ўлкасига айланажагини ҳикоя қилиб берсам.

ОҚ КЕМА

(Эртақдан сўнг)

I

Унинг икки эртаги бўларди. Бирн ўзиники бўлиб, уни ҳеч ким билмасди. Иккинчисини эса, бобоси сўзлаб берганди. Кейин биронтаси ҳам қолмади. Гап шу хусусда.

Уша йили у етти ёшга тўлиб, саккизга қадам қўйганди.

Аввал портфель сотиб олинди. Қоп-қора дермантин портфелни очиб-ёпганда шиқиллайдиган қулфи ялтираб турарди. Енида майда-чуйда соладиган киссаси ҳам бор. Қисқаси, ғаройиб, айни пайтда оддий мактаб портфели эди. Ҳамма нарса, эҳтимол, шундан бошланди.

Бобоси уни кўчма дўкондан сотиб олди. Кўчма дўкон тоғдаги чорвадорларга мол сотиб, айланиб юрган-да уларга ҳам, Сап-Тошдаги ўрмончилик қоровулхонасига ҳам бирров бурилганди.

У бу ердан, дара ва нишаб йўллар бўйлаб тоғдаги қатогон ўрмонга кўтарилди. Қоровулхонада бор-йўғи уч оила яшайди. Лекин шундай бўлса-да, вақти вақти билан кўчма дўкон ўрмончиларни ҳам йўқлаб турарди.

Уч ҳовлида ёлғиз битта бола бўлиб, у ҳар сафар кўчма дўконни биринчи бўлиб кўрар эди.

— Келяпти!— деб қичқирди у эшик ва деразага қараб чопиб.— Машина-магазин келяпти!

Иссиққўл бўйларидан бу тарафга чўзилган айланма йўл кела-келгунча дара, дарё соҳили бўйлаб, тош-

лоқ ва ўнқир-чўнқирлардан ўтиб келарди. Бу йўллардан юриш ҳазилакам иш эмас. Қоровултоққа етгунча йўл пастдан юқорига торайиб, қиялаб борарди-да, кейин тикка тақир нишаблик бўйлаб ўрмончилар ҳовлисига тушади. Қоровултоғ шундоқ ёнгиналарида — ёзда бола дурбиндан кўлни томоша қилгани деярли ҳар куни ўша ёққа чопарди. У ердан эса, йўлда келаётган пиёда-ю, отлиқ албатта, машина ҳам ҳамма нарса кафтдагидек кўриниб турарди.

Уша сафар — иссиқ ёз кунларидан бирида бола ўз кўлобида чўмилиб турган эди, шунда қия йўлни чапга келаётган машинани кўриб қолди. Кўлоб дарёнинг четроқ саёз жойида, қумлоқ ерда бўлиб, бобоси тош қалаб тўсиб берган эди. Агар шу тўсиқ бўлмаганда, ким билади, балки, бола ҳам аллақачонлар тирик қолмаган бўлармиди? Бувисининг айтишича, дарё аллақачон унинг суякларигача ювиб, тўғри Иссиқкўлга элтиб ташлармиди ва у ерда балиқлар ҳамда сувдаги ҳар хил балон баттарларга см бўлармиди? Ҳеч ким уни қидириб жон қойитмас, дардида кўйиб, адо бўлмас эди, ростда, сувда пишириб қўйибдими? Сирасини айтганда, у кимга ҳам керак. Ҳали ҳозирча бу фалокат бўлганича йўқ. Содир бўлса, ким билади бувиси, балки, чиндан ҳам уни қутқаргани уриниб кўрмас, кампир туғишган бувиси бўлганда бошқа гап эди, ахир, унинг ўзи ўгайсан, деб юради-ку. Угай эса, қанча едириб-қанча ичирма бари бир ўгайлигига боради. Угай... Агар у ўгай бўлишни истамаса-чи? Хўш, нега энди у ўгай бўлишни керак? Балки у эмас, бувисининг ўзи ўгайдир?

Лекин бу тўғрида ҳам, бобоси ясаган тўсиқ ҳақида ҳам кейинроқ гап бўлади.

Шундай қилиб, у ўшанда кўчма дўконни узоқдан кўриб қолди, машина кетидан тўзон кўтариб, тоғдан тушиб келаётган эди. Шунда у қувониб кетди, ўзига портфель олинишини билгандек қувониб кетди. Шу заҳотиёқ сувдан сакраб чиқди, чиллакдек оёқларини иштонининг почаларига тикди-ю, сувнинг совуқлигидан кўкариб кетган баданининг ҳўли билан кўчма дўконнинг келаётганини биринчи бўлиб етказиш учун сўқмоқдан уйлар томон чопиб кетди.

Бола буталар устидан ҳатлаб, сакраб ўтиш қийин бўлган харсанг тошларни ёнлаб ўтиб, на ўсиқ ўтлар, на харсанг тошлар олдида, булар шунчаки нарсалар эмаслигини билса-да, бир дақиқа ҳам тўхтамай чопиб

борарди. Улар ранжиб қолиши, ҳатто чалиб йиқитиши ҳам мумкин эди. «Машина-магазин келди. Мен кейин келаман»,— йўл-йўлакай у «чўкиб ётган туя»га гап қотди. У бағрини ерга бериб ётган сарғиш букри тошни шундай деб атарди. Одатда бола ўз «туя»сининг ёнидан унинг ўрқачини силамасдан ўтмасди. Худди бобоси думи чўлтоқ ахта отини шапатилагани каби, у ҳам ишнинг кўзини биладиган кишилар сингари ўз «туя»сининг ёнидан ўтиб бораётиб паридан-бери, сен сабр қилиб турасан энди, меннинг ишим чиқиб қолди, деб уни шапатилаб қўярди. Унинг харсанг тошида «эгар» ҳам тайёр эди. Ярми оқ, ярми қора бу чавкар тошдаги эгарчада худди отда ўтиргандек ўтирган бўларди. Яна «бўри» деган тош бор — бўрига жуда ўхшаш қўнғир оқ оралаган, ёлдор ва чўнг пешонали. Бола унинг олдига писиб эмаклаб борарди-да, мўлжалга оларди. Лекин энг севимли тош, бу сув ювиб кетган қирғоқдаги каттакон харсанг «танк» эди. Қараб турсанг «танк» қирғоқдан отилиб чиқади-ю, дарёни шовқин-суронга солиб, тўлқинлантириб, кўпиклантириб юриб кетадигандек. Танклар киноларда ахир шундай юради-ку, қирғоқдан сувга отилади кетди! Бола киноларни кам кўрган, шунинг учун ҳам кўрганлари ёдида қаттиқ ўрнашиб қолган. Бобоси баъзан уни кино кўрсатгани тоғ ортидаги — қўшни дарадаги совхоз наслчилик фермасига олиб борарди. Шу сабабли ҳам қирғоқда дарёни ҳар қачон кесиб ўтишга шай турган «танк» пайдо бўлди. Яна бошқа — «яхши» ва «ёмон» тошлар, ҳатто «айёр» ва «овсар»лари ҳам бор.

Утлар орасида ҳам — «севимли», «ботир», «ҳуркак» ва «ёвуз» ҳамда бошқа ҳар хиллари мавжуд эди. Чақиртикан, масалан, — энг биринчи душман. Бола у билан кунига ўн марталаб жанг қилган, чопиб ташлаган. Лекин бу жангнинг охири кўринмасди — чақиртикан ҳадеб ўсаверар ва кўпаяверарди. Мана, даладаги печак гуллар, тўғри, улар ҳам ёввойи, шунга қарамай булар энг ақлли ва қувноқ гуллардир. Улар эрталаб қуёшни ҳаммадан ортиқ яйраб қарши олади. Бошқа ўтларга — тонг нима, тун нима, барибир. Печакгуллар эса, кун илиши биланоқ кўз очади, кулиб боқади. Олдин бир кўзини, кейин иккинчисини очади, шундан сўнг бағридаги барча гуллар бирин-кетин очила бошлайди. Оқ, оч кўк, бинафша ва яна ҳар хил рангда... Агар уларнинг олдида сукут сақлаб ўтирсанг, гўё бу гуллар уйқудан уйғониб, алланималар ҳақида шивирлашаётгандек тую-

лади. Чумолилар ҳам буни сезади. Улар эрталабдан печакгуллар ҳузурига чопиб, қуёш нурларидан кўзларини қисиб, гулларнинг ўзаро нималар ҳақидадир шивирлашаётганига қулоқ солади. Балки, кўрган тушларини сўзлашаётгандир?

Кундузлари, одатда туш вақтига бориб бола серпоя шиरोлжинлар ғуж бўлиб ўсган томонга жўнашни яхши кўрарди. Шиरोлжин баланд бўйли, гулсиз, лекин хушбўй ҳидли бўлади. Улар ён-верига бошқа ўсимликни йўлатмай тўда-тўда бўлиб, алоҳида ўсади. Шиरोлжин — садоқатли дўстдир. Айниқса, бирор кўнгилсизлик юз бериб, пинҳона йиғлагинг келганда шиरोлжин остидан яхши паноҳ топиш мумкин. Улар ўрмон ёқасидаги қарағайзорлар сингари ёқимли ҳид таратиб туради. Шиरोлжинлар қучоғи қайноқ ва сокин. Энг муҳими — улар осмонни тўсиб қўймайди. Чалқанча ёт-да, осмонни томоша қилавер. Аввал кўз ёшлари орасидан ҳеч нимани ажрата олмайсан. Кейинчалик эса, булутлар сузиб кетади ва сен ўйлаётган нарсалар осмонда, кўз олдинда аниқ намоён бўла бошлайди. Булутлар яхши билади: кўнглинг анча нохуш, қаёқларгадир жўнаб қолгинг ёки учиб кетгинг келади, токи сени тополмай оҳ-воҳ қилишсин: «Эҳ болагина, бедарак кетди-я, энди уни қаердан топамиз», деб куйиб юришсин. Бундай бўлмаслиги учун — сен йўқолиб қолмаслигинг ва жимгина ётиб, булутлардан завқланишинг учун сен нимани истасанг булутлар ўшанга айланиб қолади. Уша биргина булутнинг ўзидан турли-туман шакллар юзага кела бошлайди. Фақат булутлар қандай шаклга кираётганини кўриб билсанг бас.

Шиरोлжинлар таги жимжит, улар осмонни тўсмайди. Шиरोлжинлар мана шунақа илиқ қарағайзор ҳидини уфуради.

У ўтлар тўғрисида кўп нарса биларди. Сув босадиган пичанзордаги кумуш ранг супурги ўтларга раҳми келарди, жуда ғалати-да бу супурги ўтлар, ҳавойи жуда. Уларнинг ипакдек майин попуклари шамолсиз яшолмайди. Шамолни кутгани-кутган, шамол қаёққа эсса, ўша ёққа эгилиб, худди командага бўйсунгандек, ёппасига салом беради. Агар ёмғир қўйиб берса ёки момақалдироқ бошланиб қолса борми, гиёҳлар қаерга бош суқишини билмай қолади. Тўлғанади, тиз чўқади, ер бағирлаб қолади. Оёқлари бўлганда-ю, эҳтимол, кўз етган жойгача қочиб қолишармиди... Йўқ, улар ўзларини

муғамбирликка соляпти. Момақалди роқ тинсин-а, ҳаво-
йи супурги ўтлар яна шамолнинг ҳукмида — шамол
қаяққа эсса улар ҳам ўша ёққа эгила бошлайди.

Бола ёлғиз, жўраларсиз мана шу содда — баёв нар-
салар қуршовида яшарди, автолавагина ҳамма нар-
сани унутишга, кўринганда чопишга мажбур қила олар-
ди. Шунинг учун кўчма дўконни кўрган заҳоти ҳамма
нарсани унутиб, ўзини ўша томонга отарди. Нимасини
айтасан, кўчма дўкон — бу сенга аллақандай тош ёки
ўтлар эмас. Унда кишининг жонидан бўлак ҳамма нар-
са бор!

Бола уйига етиб келганида кўчма дўкон ҳам орқа то-
мондан ҳовлига яқинлашиб қолган эди. Ўрмон хўжалиги
қоровулхонасига қарашли бу уйлар дарёга қаратиб со-
линган. Ҳовлилар қиялаб қирғоққа туташар, дарёнинг
нариги қирғоғида эса ўрмон сув ювган жар четидан
бошланиб, тоққа қараб кўтарилиб кетар эди. Шунинг
учун ҳам ўрмон хўжалигига қарашли қоровулхонага
йўл уйларнинг орқа томонидан айланиб келарди. Бола
ўз вақтида етиб келмаганида кўчма дўкон келганини
ҳеч ким билмай қоларди.

Бу пайт эркаклардан ҳеч ким йўқ, ҳаммалари эрта-
лабоқ тарқаб кетишган, аёллар уй ишлари билан маш-
ғул эди. Бола очиқ турган эшикларнинг олдидан қу-
лоқни қоматга келтириб қичқириб ўтди:

— Келди! Машина-магазин келди!

Аёллар типирчилаб қолишди. Яшириб қўйган пулла-
рини топиш учун югуриб қолишди, уйларидан отилиб
чиққанларича бир-бирларидан ўзиб кетишди. Машина
олдига чопишди, ҳатто бувиси уни мақтаб қўйди:

— Кўзи ўткир-да, бизнинг боланинг!

Бола кўчма дўконни ўзи бошлаб келгандай боши
осмонга етган эди. Бу хушхабарни уларга у етказгани,
бирга ҳовлидан чопиб чиққани, эшиги очиқ турган ав-
тофургон олдида улар билан тиқилишиб турганидан
хурсанд эди. Лекин аёллар бу ерда уни тез унутиб
қўйишди. Унга қарашга вақт бормиди? Минг хил мол—
кўз қамашади. Аёллар бор-йўғи уч киши: бувиси, бу ер-
нинг энг каттакон кишиси — ўрмон қоровули Ўразқул-
нинг хотини Бекей (Бекей — онасининг опаси, унга хо-
ла) ва ёрдамчи ишчи Сейдахмаднинг хотини Ёшгина
Гулжамол қизчасини кўтариб олганди. Бор-йўғи уч
аёл. Лекин улар ҳовлиқиб, молларни шундай титиб
ташлашдики, охири сотувчи уларнинг навбат кутишини

ва ҳаммалари бараварига жаврамасликларини талаб қилишга мажбур бўлди.

Аммо унинг сўзи аёлларга унчалик таъсир қилмади: Аввал бошида улар бор нарсани бир чеккадан тортқилай бошлашди, кейин танлашга тушишди, охири танлаганларини ҳам қайтаришди.

Бир четга олиб қўйишади, ўлчашади, баҳслашишади, шубҳаланиб, бир сўраган нарсаларни ўн қайталаб сўрашади. Бири ёқмайди, иккинчиси қиммат, учинчисининг ранги унчамас... Бола бир четда турарди. У зерикди. Зеро у кутган ғаройиб нарса йўққа чиққан, тоғ йўлида кўчма дўконни биринчи бор кўргандаги қувончи ғойиб бўлганди. Кўчма дўкон кутилмаганда ҳар хил лаш-лушлар тиқилган оддий машинага айланиб қолди.

Сотувчининг қовоғи солина бошлади: бу хотин-халаж бирон нарса сотиб олиш учун тўпланишганга ўхшамайди. Тоғ ошиб, бунча узоқ манзилга нима учун ҳам келди-а?

Шундай бўлди ҳам. Лёллар шахтларидан қайтиб шалвираб қолишди. Бир оз чарчагандай ҳам бўлишди. Негадир, бир-бирларининг олдидами ёки сотувчи олдидами, ўзларини оқлашга тушишди. Буви биринчи бўлиб, пули йўқлигидан шикоят қилди. Пули йўқнинг — хариди йўқ. Бекей хола эри йўқлиги сабабли каттароқ харид қилишга ботина олмади. Бекей хола оламдаги ҳамма аёллар ичра энг бахтсиз — сабаби, фарзанди йўқ. Шунинг учун эри Уразқул маст бўлганида уни дўппослайди, бундан бобо ҳам жабр тортади: ахир Бекей унинг қизи-да, Бекей хола майда-чуйда ва икки шиша ароқ олди. Бекорга олди, ўзига жабр. Буви ўзини тутиб туrolмади. Сотувчи эшитмасин деб пичирлаб сўради.

— Нега ўз бошингга ўзинг балони сотиб оляпсан?

— Ўзим биламан,— қисқа жавоб қилди Бекей хола.

— Аҳмоқ,— яна ҳам секинроқ, лекин бадхоҳлик билан шивирлади буви. Сотувчи бўлмаганидами, Бекей холанинг бошлаб адабни берарди. Э-ҳе, уларнинг қарғашганини бир кўрсангиз...

Уларнинг жонига ёш жувон Гулжамол ора кирди. У ўзининг Сейдахмади шаҳарга тушишга тайёрланаётганини, пулсиз шаҳарга бориб бўлмаслигини, шу сабабдан пул сарф қилолмаслигини сотувчига тушунтира кетди.

Шу тариқа улар кўчма дўкон олдида ивирсиб туришди-туришди-да, сотувчи айтгандек, «уч пул»га нарса

харид қилиб, уйларига тарқалиб кетишди. Шу ҳам савдо бўлдимми ахир? Сотувчи жўнаб кетган аёлларнинг орқасидан тупуриб қоларкан, тезроқ рулга ўтириб жўнаб кетиш учун қўқитиб ташланган молларни йиғиштира бошлади. Шу пайт болага кўзи тушди.

— Нимага турибсан, шалпанг қулоқ?— сўради у. Боланинг қулоқлари осилган, бўйни ингичка, боши катта ва юм-юмалоқ эди.— Бирон нима оласанми? Олсанг, тезроқ кел, бўлмаса ҳозир ёпаман. Пулинг борми?

Сотувчи шунчаки ўзи, бекорчиликдан сўради, лекин бола узрли жавоб қилди,

— Йўқ, амаки, пулим йўқ,— деб бош чайқаб қўйди.

— Мен бўлсам пулинг борми деб ўйлабман,— сохта ишончсизлик билан гап қотди.— Сиз бу ердагилар ҳаммангиз бойсизлар, лекин ўзларингни камбағалга солиб юрасизлар... Чўнтагингдаги нима у, пул эмасми, ахир?

— Йўқ, амаки— деди бола олдингидек самимий ва жиддийлик билан йиртиқ чўнтагини ағдариб кўрсатаркан (иккинчиси тикиб ташланганди).

— Демак, пулларинг тушиб қолибди-да. Чопган жойларингни қидир. Топасан.

Улар жим қолишди.

— Кимнинг боласисан?— яна сўроққа тута бошлади сотувчи.— Мўмин чолними, а?

Бола бош ирғаб жавоб қилди.

— Набираси бўласанми?

— Ҳа,— бола яна бош силкиди.

— Онанг қаёқда?

Бола ҳеч нима демади. Унинг бу ҳақда гапиргиси келмасди.

— Онанг ўзи ҳақида ҳеч хабар бермайдими? Ўзинг билмайсанми?

— Билмайман.

— Отангни-чи? Уни ҳам билмайсанми?

Бола жим қолди.

— Э, оғайни, қанақасан ўзинг, ҳеч нимани билмайсан,— ҳазиломуз ўпка қилди сотувчи.— Ҳа, майли, агар шундай бўлса... Ушла.— У бир сиқим конфет узатди.— Соғ бўл.

Бола ийманиб турарди.

— Ол, ол. Мени йўлдан қўйма. Кетишим керак.

Бола конфетларни чўнтакка солиб, кўчма дўконни йўлга узатиб қўйиш учун машина орқасидан чопишга шайланди. У ўта бароқ, танбал кўппаги Балтекни ёнига

чақириб олди. Уразқул ҳамиша уни отиб ташлайман, деб дўқ қилиб юради: бундай, кўппакни боқишнинг нима кераги бор. Бобоси ҳар доим аввал биронта овчарка топиш керак, Балтекни эса бирор жойга элтиб ташлаш лозим, деб сабр қилишни сўрайди. Балтекнинг қорнидан бўлак ташвиши йўқ. Тўйса — ухлар, оч бўлса, ўзиникими, бегонами, фарқ қилмай, дуч келган кишига тама билан суйкаланар эди.

Мана шунақа кўппак эди Балтек. Баъзида зерикканидан машина орқасидан чопиб қоларди. Тўғри, узоққа бормасди. Жиндай чопгач, орқасига қайтарди. Дардисар ит. Лекин бари бир, ит билан чопиш ёлғиз чопишдан юз марта маъқул. Ҳар нима бўлмасин, ит-да.

Бола, сотувчи кўрмасин деб, секингина Балтекка битта конфет ташлади. «Билиб қўй,— кўппакни огоҳлантириб қўйди у,— узоқ чопамиз». Балтек унга осилиб, думини ликиллатарди: яна умидвор эди. Лекин боланинг бошқа конфет ташлагиси йўқ эди: ахир сотувчини хафа қилиб қўйиши мумкин, у бир сиқим конфетни итга бергани йўқ-ку.

Худди шу маҳал лоп этиб бобо келиб қолди. Чол асалари қутилари томонга кетганди. У ердан уйлар орқасида нималар бўлаётгани кўринмасди. Иш ўнгидан келди, бобо айни маҳалда кўчма дўкон кетмай туриб етиб келди. Тасодиф. Акс ҳолда набирага портфель насиб қилмаган бўларди. Шу кунни болага бахт кулиб боқдн.

Кўпни кўрган кишилар кекса Мўминни — Мўмин чаққон деб аташарди. Бу атрофда уни ҳамма танирди, у ҳам ҳаммани биларди. У очиқ кўнгиллиги, ҳатто сал-пал биладиган одамига ҳам бирон яхшилик қилишга тайёрлиги, ҳар кимнинг хизматига ҳозир унозирлиги, ҳаммага садоқати ва хушмуомалалиги туфайли шундай лақаб олганди. Аммо, тиллани текин тарқатишганда ҳеч ким учун қадри қолмаганидек, унинг жонбозлигининг қадрига ҳам ҳеч ким етмасди. Унинг ёшидаги кишиларга қандай ҳурмат ва иззатда бўлишмасин, Мўминга ҳеч ким бундай муносабатда бўлмасди. У билан бетакаллуф муомала қилишарди. Буғи авлодининг машҳур оқсоқолларидан бирортасининг улуғ маъракаларида Мўмин буғи авлодидан бўлиб, бу билан ғоятда фахрланар ва ўз қабиладошларидан бирортасининг маъракасидан қолмасди, унга мол сўйдиришар, мартабали меҳмонларни

қарши олиб, одан тушириш, чой узатишу, ўтин ёриб, сув келтиришгача ҳамма ишни унга топшираверишарди. Турли тарафдан сон-саноқсиз меҳмонларни кутиб олиш лозим бўлган бундай катта маъракаларда озмунча ташвиш бўладими? Мўминга нима хизмат буюрилмасин, у ана-мана дегунча барини саранжом-сарништа қилар, энг муҳими — бошқалардек бўйин товлайвермасди. Бу тумонат меҳмонларни кутиб ва овқатлантириб жўнатиши лозим бўлган овул ёшлари Мўминнинг бу ишларни қандай жойига қўяётганини кўриб қойил қолишарди:

— Мўмин чаққон бўлмаса, биз нима қилардик-а?

Баъзида эса, ўз набираси билан узоқдан келган чол чойхоначи йигитга қарашиб кетарди. Мўминнинг ўрнида бошқа одам бўлганда бу ишни ҳақорат деб биларди, лекин Мўмин парво ҳам қилмайди.

Кекса Мўмин чаққоннинг меҳмонларга елиб-югуриб хизмат қилиши ҳеч кимни ажаблантирмас — шунинг учун ҳам ўз номи билан Мўмин чаққон-да. Мўмин чаққон бўлишига ўзи сабабчи. Агар чет одамлардан биронтаси ажабланиб, — ҳей қария, нега хотинларга дастёрлик қилиб юрибсан, бу овулда ёш йигитлар қуриб кетганми, — деб қолгудай бўлса, Мўмин шундай жавоб қиларди:

— Марҳум менинг оғам эди (у буғи авлодиннинг ҳаммасини ўз оғаси санарди. Лекин бошқа меҳмонлар учун ҳам улар ёт эмас, «оға» эди). Уларнинг маъракасида мен хизмат қилмасам ким хизмат қилади? Биз, буғи авлоди, бош онамиз — Шохдор она буғидан тарқалганимиздан буён ана шундаймиз. Кароматли Шохдор она буғи эса, бизга тирикда ҳам, ўликда ҳам дўстликни васият қилиб қолдирган.

Мўмин чаққон мана шунақа одам эди!

Кекса ҳам, ёш ҳам уни «сан»лаб гапирар, қалтис ҳазил ҳам қилаверишарди — чол беозор эди, у билан ҳисоблашмаса ҳам бўлаверарди — чол безабон эди. Ўз ҳурматини талаб қилишнинг уддасидан чиқмаган кишини одамлар оёқ ости қилаверади, деб бекорга айтишмаган-да. У шунинг уддасидан чиқмасди.

Унинг қўли гул эди. Дурадгорлик, эгарчилик қиларди, ёшлигиданоқ пичан ғарамлашнинг устаси эди, колхоз учун шундай ғарамлар ясардики, қишда уларни бузишга кўз қиймасди: ёмғир унинг устидан худди ғознинг паида сирғангандек силлиқ тушар, қор эса томнинг

икки нишабига тушгандек тушиб кетарди. Урушда меҳнат frontiда Магнитогорскдаги заводларнинг гиштини терди, стахановчи бўлиб шуҳрат қозонди. Қайтиб келгач, қоровулхонада ёғоч уй қурди, ўрмончилик билан машғул бўлди. Ёрдамчи ишчи бўлиб ҳисобланса ҳам, аслида, ўрмонга кўз-қулоқ эди, унинг куёви Уразқулнинг эса умри кўпинча меҳмондорчилик билан ўтарди. Бошлиқлар бостириб келдими, бас, Уразқул уларни дарҳол ўрмонга бошлар, ов уюштирар, хуллас, ҳамма нарсага мутасаддилик қиларди... Молларга ҳам Мўмин қарар, асаларилар ҳам унинг бўйнида эди. Мўминнинг бутун умри, эрта тонгдан қора кечгача ишда, ташвишда ўтди, лекин ҳурмат талаб қилишни ўрганолмади.

Мўминнинг ташқи кўриниши ҳам мўйсафид кексаларга ўхшамасди. Сипогарчилиги ҳам, жиддийлиги, баджаҳллиги ҳам йўқ. Оқ кўнгил эди у. Унинг қадр топмайдиган бу инсоний хусусиятини бир қарашдаёқ пайқаб олса бўларди. Бундай қисмат ҳамиша унга: «Оқ кўнгил бўлма, ёвуз бўл! Мана, сенга оқибат! Ёвуз бўл!» деб таъкидлаб келса ҳам, у ўз хушфёллигини ташламайди. Унинг юзлари кулимсираб турар, ажинлари қат-қат эди. Кўзлари эса ҳар доим: «Нима истайсан? Бирор оғирингни енгил қилайми? Мен тайёрман, фақат айтсанг бас, нимага муҳтожсан?»— дегандек мўлтираб турарди.

Бурни ҳам юмшоқ, ўрдакникидай ялпоқ, бамисоли кемирчаги йўқдай. Бўйи ҳам кўп баланд эмас, ўсмирлардай чаққонгина чол. Соқол нима деган гап — шу ҳам насиб қилмаганди. Қип-қизил кўса. Яйдоқ иягида икки-учтагина сариқ тук бор, холос. Бор-йўқ соқол шу.

Бот-бот йўлда басавлат чолга дуч келасану соқоли кўксига тушган, кенг-мўл пўстинининг ёқасига сербар барра қопланган, бошида қимматбаҳо телпак, остида эгарлари кумушдан арғумоқ — бир қарасанг донишманд, бир қарасанг пайғамбар, бундай кишига таъзим қилгани ҳеч тортинмайсан, бундай киши ҳамма жойда иззатда! Мўмин эса, фақат Мўмин чаққон бўлиб туфилган. Эҳтимол, унинг ёлғиз устунилиги шунда эдики, у қандай ўтирдим, билиб гапирдимми, қандай жавоб қилдим, қандай кулимсирадим деб ташвишланмас, бировларнинг олдида обрўси тўкилишидан чўчимасди. Мўмин мана шу маънода, ўзи сезмаган ҳолда, камдан-кам учрайдиган бахтли одам эди. Кўп одамларни касаллик

эмас, ўз наздида ўзини ўзлигидан каттароқ қўйишдек худбинлик, аламзадалик балоси кемириб адо қилади. (Доно, бообрў, хушрўй, бунинг устига қаттиқ қўл, адолатли ва жасур деган ном чиқаришни ким истамайди?..)

Мўмин эса, бундай эмасди. У афанди феъл эди ва унга афандига муомала қилгандек муомала қилишарди.

Фақат бир нарса Мўминни қаттиқ хафа қилиши мумкин эди: биронтасининг маъракасини ўтказиш учун қариндошлар тўпланадиган кенгашга уни чақиришни унутиб қўйиша... У қаттиқ ранжир ва буни унутолмай азоб чекарди, гап — уни четлаб ўтганларида эмас, у кенгашда бари бир ҳеч нимани ҳал қилмас, фақат қатнашарди, холос. Бунинг боиси қадимий урф-одатнинг поймол бўлгани эди.

Мўминнинг ўз ташвишлари бор, у буларнинг азоби-ни тортарди, оқшомларни кўз ёши билан ўтказарди. Бегоналар бундан деярли хабарсиз. Яқин кишилари эса, билишарди.

Мўмин набирасини кўчма дўкон олдида кўргандаёқ унинг нимадандир хафа эканлигини дарҳол фаҳмлади. Сотувчи мусофир бўлгани учун чол дастлаб у билан сўрашди. Эгардан тезгина сакраб тушиб, дарҳол икки қўлини сотувчига узатди:

— Ассалому алайкум, катта савдогар!—деди у ярим ҳазил, ярим чин.— Қарвонинг омон-эсон етиб келдим, савдо-сотигинг яхши бўляптими?— Мўмин очиқ кўнгиллик билан сотувчининг қўлларини силкитди.— Қанча сувлар оқиб ўтди кўришмаганимиздан бери. Хуш кўрдик!

Сотувчи унинг сўзлари ва кўримсиз кийим-боши устидан такаббуруна кулиб қўйди — ўша-ўша бесўнақай кирза этик, кампир тиккан бўз иштон, титилиб кетган камзул, ёмғир ва офтобда саргайиб кетган кигиз қалпоқ. Сотувчи Мўминга жавоб қилди:

— Қарвон бут. Фақат шуниси чатоқки, савдогар бу ёққа келганда, думингизни тутқазмайсиз, ўрмонга, қирга қочасиз. Хотинларнингизга бир тийинни ўн жойидан тугиб сақлаб қўйишни тайинлайсиз. Бу ерда молни уюб ташласанг ҳам бирон киши бир тийин чиқаргиси келмайди.

— Айбга қўшма, қадрдон,— хижолатомиз кечирим сўради Мўмин,— Сенинг келишингни билганимизда, кетмасдик. Пулни айтадиган бўлсанг, йўқни йўндириб бўлмайди. Мана кузда картошкаларни сотамиз...

— Гапир-а,— унинг сўзини бўлди сотувчи.— Сиз қурмоқ бойларни яхши биламан. Тоғда яшайсиз, ер, пичан истаганингча. Чор атрофинг ўрмон — уч кунда айланиб чиқолмайсан. Молинг борми? Асаларинг борми? Ҳаммаси бор. Бир тийин устида эса азон айтасан. Мана, харид қил, шойи кўрпа, тикув машинаси дан битта қолди...

— Худо ҳаққи, бунақа пул йўқ менда,— ўзини оқлади Мўмин.

— Шу гапларимга ишонади деб ўйлайсанми? Қурмоқ чол, пул йиғасан. Хўш, қаерга олиб кетасан?

— Худо ҳаққи, йўқ. Шохдор она буғи ҳаққига қасам ичаман!

— Ҳай, майли, чий бахмал ол, янги шим тикдириб оласан.

— Олган бўлардим, Шохдор она буғи ҳаққи!

— Э-э, сен билан тортишиб ўтиришдан фойда йўқ,— сотувчи қўл силтади.— Бекор келибман. Ўразқул қаёқда?

— Эрталаб барвақт Оқсойга кетганди. Чўпонларда иши бор...

— Меҳмондорчиликда юрган чиқар,— ўзича тушунган бўлди сотувчи.

Ноқулай жимлик чўкди.

— Сен хафа бўлмагин, чироғим,— яна гап бошлади Мўмин.— Кузда, худо хоҳласа, картошкани сотамиз...

— Кузгача узоқ.

— Бундай бўлса, кечиргин. Худо хайрингни берсин, уйга кир, чой ичиб кетасан.

— Чой ичгани келганим йўқ,— рад этди сотувчи.

У фургоннинг эшикчасини ёпиб туриб, чолнинг ёнида кўппагининг қулоғидан ушлаб машина орқасидан чолишга шай бўлиб турган болага кўзи тушди-да, деди:

— Ҳеч бўлмаса портфель олгин. Бола ҳадемай мактабга борар, албатта? Ёши нечада?

Мўминга бу маслаҳат маъқул тушди: ҳафсаласи пир бўлган сотувчидан нимадир харид қилиши шарт эди, қолаверса, набирасига чиндан ҳам портфель керак, бу йил кузда мактабга боради.

— Тўғри айтасан,— безовталаниб қолди Мўмин,— менинг хаёлимда ҳам йўқ эди. Бўлмаса-чи, етти-саккизга чиқди. Қани, бу ёққа кел,— набирасини чақирди у.

Бобо чўнтагини ковлаштириб, яшириб юрган беш сўмликни чиқарди. Кўпдан бери ёнида юрган бўлса керак, гижимланиб кетибди.

— Ушла, шалпанг қулоқ,— сотувчи болага айёрона кўз қисиб портфелни узатди.— Энди ўқишни қотиргин. Хат-саводингни чиқармасанг, бобонг билан мана шу тоғларда абадий қолиб кетасан.

— Уқийди! Унинг зеҳни ўткир,— қайтимни санаркан, жавоб қилди Мўмин. Кейин янги портфелни авайлаб ушлаб турган набирасига кўз югуртирди-да, уни бағрига босди.— Мана, яхши бўлди. Кузда мактабга борасан,— деб қўйди секингина.

Бобоси қадоқ қўлини боланинг бошига майингина қўйди. Шу дам боланинг томоғига нимадир тиқилгандай бўлди ва қотма бобоси кийимларининг ўзига таниш ҳиди димоғига урилди. Унда қуруқ пичан ва меҳнаткаш кишининг тер ҳиди келарди. Садоқатли, ишончли, мўтабар киши у. Эҳтимол, ер юзида болани жон-дилидан яхши кўрадиган, ақллилик балосига учраган киши — Мўмин чаққон деб аталган бу чол шундай содда, афанди феъл эди... Хўп, нимаси ёмон буни? Ҳар нима бўлмасин, ўз бобонг бўлгани яхши.

Чексиз қувончга тўлишини бола хаёлига ҳам келтирмаганди. Шу пайтгача мактаб ҳақида ўйлаб кўрмаганди. Шу пайтгача фақат бобоси билан буғи авлодидан машҳур кексаларнинг маъракасига борганда — тоғлар ортидаги Иссиққўлда қишлоқларидан мактабга қатнаган болаларни кўрганди.

Бола шу ондан бошлаб портфелдан айрилмай қолди. Шодлигидан терисига сиғмай мақтаниб қоровулхонанинг бутун ҳовлисини айланиб чиқди. Аввал бувисига кўрсатди. Мана, бобом олиб берди! Кейин Бекей холасига кўрсатди. У ҳам портфелни кўриб хурсанд бўлди ва болани мақтаб қўйди.

Бекей холанинг хушнуд дамлари камдан-кам бўларди. Кўпинча ғамгин ва тажанг юрар, жиянига эътибор ҳам қилмасди. Бунга вақти ҳам бўлмасди. Унинг ўз дарди бор. Бувиси, фарзанди бўлганда бутунлай ўзгача юрарди, дерди. Эри, Уразқул ҳам Мўмин бобо ҳам ҳозиргидай эмас, балки бошқача одам қиёфасида юрган бўларди. Унинг иккита қизи — Бекей хола ва боланинг онаси — бўлса-да, барибир, чолга оғир эди; ўз боланг бўлмаса — бир бало, болангда бола бўлмаса — минг бало. Бувиси шундай деб зорланади. Ким бил чн...

Бола Бекей холасидан сўнг олган нарсасини кўрса-тиш учун ёшгина Гулжамол билан унинг қизчаси олди-га югурди. Бу ердан эса пичан ўраётган Сейдахмад олди-га тушиб кетди. Жигар ранг «туя» олдидан чопиб ўтаркан, унинг ўркачларига уриб қўйишга ҳам вақти бўлмади, «эгар» ёнидан, «бўри» ва «танк» ёнидан ўтиб, кейин қирғоқ бўйлаб югуриб борарди. Ёпишқоқ бутазор орасидаги сўқмоқ йўлдан чопиб ўтди. Сўнгра эса ўтлоқ-даги узун йўлакдан Сейдахмаднинг олдигача чопқиллаб келди.

Бугун бу ерда Сейдахмаднинг ёлғиз ўзи эди. Бобо аллақачон ўзининг тегишини, бир йўла Уразқулнинг ҳам тегишини ўриб қўйганди. Пичанни ҳам аллақачон ташиб бўлишди — бувиси билан Бекей хола ташиб турди, бобоси босаверди, у эса бобосига ёрдамлашди. Молхонанинг олдига иккита ғарам уйишди. Бобоси уларни шундай ихчам босдики, бир томчи ёмғир ҳам ўтмасди. Ғарамлар худди тарақ билан тараб қўйилгандек силлиқ эди. Ҳар йили шу. Уразқул пичанга қўлини урмайди, ҳаммаси қайнотасининг бўйнида — ҳар ҳолда у амалдор. — Истасам, — дейди у, — сенларни бир зумда ишдан ҳайдаб юбораман. — У бобо билан Сейдахмадга шундай дўқ қиларди. Бу ҳам мастликнинг касофати. Бобони ҳайдаб бўпти. Унда ким ишлайди? Бобосиз ишлаб кўрсинчи! Ўрмонда иш ошиб-тошиб ётибди, айниқса, кузда. Бобом айтадики, ўрмон қўй суруви эмас, тарқалиб кетмайди, лекин ташвиш ундан оз эмас. Шунга кўра ўт тушса ёки тоғдан сел қуйилса борми — дарахт бир ёққа сакрай олмайди, жойидан қўзғалмайди, турган жойида побуд бўлаверади. Кимки дарахтларни асраб қололса, ўша ҳақиқий ўрмончи бўла олади. Уразқул Сейдахмад-ни ҳайдаб бўпти, ундай ювош одам борми. Ҳеч нимага аралашмайди, талашиб-тортишмайди. Бироқ Сейдахмад ҳар қанча ювош, бақувват йигит бўлмасин, ялқов, уйқуни яхши кўради. Ўрмончиликка ҳам шу важдан келиб қолган. Бобо, бундай йигитлар совхозда машина қувиб, тракторда ер ағдариб юришибди, деб куйинади... Сейдахмад эса томорқасидаги картошкани шўрага бостириб юборди. Гулжамолнинг бир ўзи қўлда боласи билан томорқада ишлашига тўғри келди.

Сейдахмад пичан ўримини ҳам кечиктириб юборди. Бобо ҳатто ўтган куни уни койиб берди. «Ўтган қишда, — деди у, — сенга эмас, молларга ичим ачиди. Шунинг учун пичан бердим. Агар яна мен кекса чолнинг

пичанига кўз тикадиган бўлсанг, ҳозироқ айта қол, сен учун ҳам ўришга тайёрман».

Гап таъсир қилди. Сейдаҳмад бугун эрталабдан ўримга тушиб кетди.

Орқадан келаётган қадам товушини эшитиб, Сейдаҳмад қайрилди, кўйлагининг енги билан юзини артди.

— Нимага келяпсан? Мени чақиршияптими?

— Йўқ. Портфель олдим. Мана. Бобом олиб берди. Мен мактабга бораман.

— Шунга шунчалик чопиб келдингми? — Сейдаҳмад хахолаб кулди.— Мўмин бобонинг эси кирарличқарли бўлиб қолган,— у бармоғини чаккасига босиб айлантирди,— сен ҳам шунақа чоғи! Қани қанақа портфель? — У қулфчасини шиқиллатиб, портфелни у қўлидан бу қўлига олди-да, калласини лиқиллатганча кулимсираб қайтариб берди.— Тўхта,— хитоб қилди у, сен қайси мактабга ҳам борардинг? Қаерда сенга мактаб тайёр турибди?

— Қаерда бўларди? Фермадаги-да.

— Жилисойга қатнамоқчимисан? — ҳайратланди Сейдаҳмад.— Ахир у ёққа тоғ оша беш километрча юриш керак, бундан кам эмас.

— Бобом, отда олиб бориб келаман, деди.

— Ҳар кун у ёққа бориб, бу ёққа келарканми? Эсини ебди чол. Унинг ўзини ҳам ўқитиш керак. Сен билан бир партага ўтиради, дарс тугадими — қайтавереди.— Сейдаҳмад Мўмин бобони набираси билан бир партада ўтиришини кўз олдига келтириб қотиб-қотиб кулди.

Бола ўйга толиб жим қолди.

— Ҳа, мен буни шунчаки кулгу учун айтяпманда! — тушунтирди Сейдаҳмад.

У боланинг бурнига огритмайгина чертиб, бошидаги бобосининг фуражкасини тортиб, қоши устига бостириб қўйди. Мўмин ўрмон маҳкамасининг одатдаги фуражкасини кийишга ор қиларди. («Нима, мен бирон-бир бошлиқманми? Мен ўзимнинг қирғиз қалпоғимни бошқа ҳеч қанақасига алмашмайман») Ёзда ҳам Мўминнинг бошида қора сидирға сатин билан ҳошияланган йўл-йўл оқ қалпоқ — алмисоқдан қолган эски кигиз қалпоқ, қишда ҳам шундай даққиюнусдан қолган тери тақия бўларди. Урмон ишчиларининг одатдаги яшил фуражкасини у набирасига берарди.

Сейдаҳмаднинг янгилликни масхаромуз қарши олиши болага ёқмади. У хўмрайиб фуражкасининг соябо-

нини манглайи устига кўтарди ва Сейдахмад яна бурнига чертмоқчи бўлганда бошини буриб гижинди:

— Тегишма!

— Оббо сен-е, жаҳлинг тез экан-ку! — мийиғида кулди Сейдахмад.— Ҳа, сен хафа бўлмай қўя қол. Портфелинг ажойиб.— Кейин унинг елкасига қоқиб қўйди.— Энди туёғингни шиқиллат. Ҳали мен анчамунча ўришим керак...

Сейдахмад кафтига туфлади-да, яна ўришга тушир кетди.

Бола эса яна чопганича ўша сўқмоқдан, яна ўш тошлар ёнидан уйга қайтди. Тошлар билан овунишга ҳали-бери вақти йўқ эди. Портфель — жиддий нарса

Бола ўз-ўзи билан сўзлашишни яхши кўрарди. Лекин бу сафар ўзига эмас, портфелига сўз қотди: «Сени унинг гапига ишонма, бобом унақа эмас. Унинг сўз шумлиги йўқ, шунинг учун ҳам ундан кулишгани-кулишган. Чунки қувлик-шумликни билмайди. У биз иккаламизни мактабга олиб бориб юради. Сен ҳали мактаб қаердалигини билмайсан-а? У унчалик узоқ эмас. Мен сенга унинг қаерда эканлигини кўрсатаман. Биз унга Қоровултоғдан дурбинда қараймиз. Мен яна, сенга оқ кемани кўрсатаман. Фақат биз аввал молхонага кириб чиқамиз. У ерда дурбинимни яшириб қўйганман. Мен унда бузоқчамни кузатиб туришим керак, лекин мен, ҳар кун оқ кемани кўришга чопаман. Бузоғимиз катта бўлиб қолди, тортиб кетса тўхтатолмайсан, сизгирни эмиб қўядиган одат чиқарди. Сизгир унинг онаси, сутини ундан аярмиди. Тушундингми? Оналар ҳеч қачон ҳеч нимани аяшмайди. Мана, Гулжамол шундай дейди, унинг қизчаси бор... Тезда сизгирни соғиб бўлишадди, кейин биз бузоқни яйловга ҳайдаймиз. Ушанда биз Қоровултоққа чиқамиз-да, тоғдан туриб оқ кемани кўрамиз. Мен ахир дурбин билан ҳам худди ана шундай гаплашаман. Энди биз учтамиз — мен, сен ва дурбин...»

У шу зайлда уйга қайтди. Портфель билан гаплашиш унга жуда ёқиб қолди. У бу сўхбатни давом эттириб, ҳали портфелига номаълум бўлган ўзи ҳақидаги воқеалардан сўзлаб бергиси келиб турганда, унга халақит беришди. Ён томонда отнинг дупур-дупури эшитилиб қолди. Қишлоқ тарафдан бўз отлиқ келарди. Бу Уразқул. У ҳам уйга қайтаётди. Унинг ўзидан бошқа ҳеч кимга минишга рухсат этмайдиган Олабон бўз отига

тўй-ҳашамларда уриладиган мис узангили эгар урган, кўкрак қайишлари тортилиб, кўнғироқли попукчалар осилганди.

Уразқулнинг қалпоғи энсасига сурилиб тушиб, соч қоплаган бир энли қизил паст манглайи очилиб қолган. Иссиқ элитган уни. Район раҳбарлари княдиган нусхадаги унча келиштириб тикилмаган чий бахмал кителининг тугмалари бошдан-охиригача ечилиб кетганди. Оқ кўйлаги камари тагидан чиқиб ётарди. Қорни ўқ, кайфи баланд. Бундан сал олдин меҳмонда ўтичиб, қимизга тўйган, бурнидан чиққанча гўшт еган эди.

Ён-атрофидаги чўпонлар ва йилқичилар ёзда яйловга келишлари биланоқ Уразқулни тез-тез меҳмонга чағирришарди. Унинг эски ошна-оғайнилари бор эди. Лекин бу таклифлар тама билан қилинарди. Уразқул рақли одам. Айниқса, тоғда яшаб уй қурмоқчи бўлганлар учун у жудаям керак: молни ташлаб бирон ерга кетолмайсан, қурилиш материалларини қаердан қидирасан, биринчи навбатда ўрмонга келишга мажбурсан. Уразқулнинг кўнглини, топсанг, қарабсанки, дарахт кесиш тақинқланган ўрмондан иккита-учта ёғочни танлаб олиб кетасан-да.

Акс ҳолда, тоғда бир умр молнинг орқасидан сарсон-саргардон бўлиб юраверасан, уй қуришинг ҳам бир умр чўзилади...

Лоҳас бўлган карахт Уразқул хром этигининг учини узангига эҳтиётсиз тираб, эгарда мудраб борарди.

Бола кўлидаги портфелини силкитиб рўпарасидан чопқиллаб чиқиб қолганда, бу тасодифдан унинг отдан учиб кетишига сал қолди.

— Уразқул амаки, портфелимни кўринг! Мен мактабга бораман. Мана менинг портфелим!

— Оббо фалакат-э! — Уразқул сесканиб жиловни тортаркан, койий бошлади.

У болага уйқу аралаш қизарган, шишган, ширакайф кўзларини тикди:

— Нима қилиб юрибсан, қаёқдан келяпсан?

— Уйга кетяпман. Портфелимга қаранг, уни Сейдаҳмадга кўрсатиб келяпман, — деди бола минғирлаб.

— Майли, ўйнайвер, — тўнғиллади Уразқул ва эгарда омонатгина тебраниб йўлида давом этди. У ўз такдиридан ранжиб юрган, худо уни фарзанд доғида куйдириб, бошқаларга сахийлик билан беш-ўнталаб бола бериб қўйган бир пайтда, бу аҳмоқона портфелу,

ота-онаси ташлаб кетган, хотинига жиян бўлмиш бу бола билан қанчалик иши бор...

Уразқул пишиллаб, хўрсиниб қўйди. Афсус-надомат ва қаҳру ғазабдан у бўғилиб борарди. У ич-ичидан эзиларди, негаки умри зое ўтяпти, шуларни ўйлаганда, бефарзанд хотинига нисбатан ғазаби қайнаб-тошарди. Бунинг барига ўша лаънати хотини айбдор, мана бир неча йилдирки туғмаяпти...

«Шошмай тур ҳали!» — Уразқул гўштдор муштарини сиқиб, хаёлан дўқ урди ва ҳўнграб йиглаб юборишдан ўзини аранг тутиб қолди. У уйга етиши билан хотинини тутиб уришни биларди. Уразқул маст бўлганда ҳамиша шундай қиларди; бу ҳўкиз табиат эркак гам ва жаҳлдан ақлини йўқотиб қўярди...

Бола сўқмоқдан изма-из бора туриб, олдинда бирдан Уразқулнинг ғойиб бўлганига ҳайрон қолди. Уразқул эса дарё томон бурилиб, отдан тушди-да, жиловни ташлаб ўсиқ ўтларни босиб-янчганча пастга тушиб кетди. У чайқалиб ва букилиб, юзларини қўлларни билан сиққанича бошини елкалари ичига тортиб борарди. Уразқул қирғоқ бўйида чўнқайиб ўтириб олди. Дарёдан ҳовучлаб сув олиб юзига сепа бошлади.

«Балки, иссиқдан боши оғригандир». — Уразқулнинг қилаётган ҳаракатидан шундай хулосага келди бола. Уразқулнинг йиғлаётганини ва ҳеч ўпкасини босиб ололмаётганини у билмасди. У шунинг учун йиғладики, унга пешвоз чиққан бола, унинг ўғли эмас, шунинг учун йиғладики, портфелли бу болага ҳеч бўлмаганда бир оғиз ширин сўз айтиш учун ўзида куч тополмади.

II

Қоровултоғ чўққисидан ҳамма ёқ яққол кўриниб турарди. Бола қорни билан ётиб олиб дурбинни кўзига тўғрилади. Бу ўткир дашт дурбини эди. Қачонлардир бобога қоровулхонадаги узоқ йиллик хизматлари учун мукофотга беришганди. Чол дурбинни олиб юришни ёқтирмасди. Ўзимнинг кўзларим ундан қолишмайди», дерди. Бироқ дурбин набирасига ёқиб қолди.

Бу сафар у тоққа дурбин ва портфель билан бирга келди. Бошда ҳамма нарса юмалоқ ойначада сакраб аралашиб кетаверди, кейин бирдан тиниқлик ва турғунлик касб этди. Мана шуниси ҳаммасидан завқли эди. Бола топилган фокусни бузиб қўймаслик учун нафаси-

ни ичига ютар, манзараларни гўё ўзи яратаётгандек маҳлиё боқарди. Кейин у нигоҳини бошқа нуқтага тикди, яна ҳамма нарса аралашиб кетди, тиниқлик йўқолди. Бола яна окулярни айлантиришга тушди.

Бу ердан атрофдаги ҳамма нарса, ҳатто осмонўпар юксак қорли чўққилар ҳам кўриниб турарди. Улар ҳамма тоғларнинг ортида, ҳамма тоғлардан баланд, бутун ер узра юксакликка бўй чўзганди. Қорли чўққилар пойидаги ўрмонзор тоғлар, пастроқдаги сербарг бутазорлар юқорида, қалин қарағайзорлар билан бурканган тоғлар ҳам кўриниб туради. Кунга қараган Кунгай тоғи ҳам шундай эди; Кунгайнинг пастки томонларида ўтдан бўлак ҳеч нима ўсмасди. Тоғнинг кўлга қараган томонидан янада пастроқ тушилганда нуқул майда тошлар кўчмасига дуч келинарди. Бу кўчмалар водийга қуйилиб тушган, водий эса, кўл билан туташиб кетганди. Бу тарафда далалар, боғлар, қишлоқлар ястаниб ётарди... Ям-яшил экинзорларнинг у ер-бу ери сарғиш тус олган, ўрим пайти яқинлашяпти. Йўлларда зиғирдай кўринаётган машиналар худди сичқонлардек физиллар, улар орқасидан узун дум — чанг-тўзон кўтариларди. Даланинг аранг кўз илғаб оладиган узоқ чеккасида, қумлоқдан, тасма тортган қирғоқ ортида улкан кўл тўқ самовий рангда товланарди. Бу Иссиқ-кўл. У ерда сув билан осмон бир-бирига туташиб турарди. Ундан нарида ҳеч нима йўқ. Кўл ҳаракатсиз, шуъладор, кимсасиз. Фақат қирғоққа урилаётган тўлқинларнинг оппоқ кўпигини аранг илғаб олиш мумкин.

Бола ўша томонга узоқ қараб турди. «Оқ кема ҳали кўринмаяпти, — деди у портфелга. — Кел, яна бир марта мактабимизга қарайлик».

Бу ердан тоғнинг ортидаги қўшни пасттекислик равшан кўринарди. Ҳатто дурбинда уй олдидаги дераза остида ўтириб олиб, қўлда калава йиғираётган кампиргача кузатса бўларди.

Жилисой бағри дарахтсиз, фақат онда-сонда қирқилмай қолган, яккам-дуккам қарағайлар ўсиб ётарди. Қачонлардир бу ерлар ўрмонзор бўлган. Энди усти шифер билан ёпилган қатор молхоналар турар, катта қорамтир гўнг ва сомон уюмлари кўзга ташланарди. Бу ерда сут фермасининг зотдор бузоқларини сақлашар ва боқишарди. Молхоналардан унча узоқ бўлмаган жойда бир парчагина қишлоқ — чорвадорлар посёлкаси жойлашганди. Қишлоқча тепаликдан пастга томон

чўзилиб тушган эди. Қишлоқнинг энг чеккасида, кўри-нишдан турар жойни эслатмайдиган кичкинагина уй турарди. Тўрт йиллик мактаб мана шу эди. Юқори синфларнинг ўқувчилари совхозга, мактаб-интернатга қатнашарди. Бу ерда эса кичкинтойлар ўқишарди.

Бола томоғи оғриганда бобоси билан шу посёлкадаги фельдшер ҳузурига келганди. Энди у кул ранг черепица билан ёпилган, ёлғиз трубаси қийшайиб турган, қўлда ясалган тахта-лавҳада: «Мектеп» деб ёзиб қўйилган кичкинагина мактабга дурбиндан узоқ тикилиб турди. У ўқий олмаса-да, худди шу сўз ёзилганини фараз қилди. Дурбиндан ҳамма майда-чуйда нарсалар аниқ-таниқ кўриниб турарди. Девор сувоғига тирнаб ёзилган аллақандай сўзлар ва дераза ромларига елиглаб ёпиштирилган ойналар, айвоннинг ғадир-будур тахталари кўзга чалинарди. У қўлда портфели билан бу ерга келишни ва ҳозир каттакон қулф осиглиқ турган анови эшик остонасидан қандай ҳатлаб ўтишини тасаввур қилиб кўрди. Ўша эшик орқасида нима бор, нима бўлади?

Бола мактабни томоша қилиб бўлгач, дурбинни яна кўлга тўғрилади. Лекин у ерда ҳамма нарса илгаригидек эди. Оқ кема ҳали кўринганча йўқ. Бола тескари ўғирилди-да, дурбинни бир четга қўйиб, пастга, тоғ тубига қарай бошлади. Пастда, шундоқ тоғнинг тагида чўзинчоқ пастқамлик бўйлаб жўшқин серостона дарё кумушдек товланиб оқарди. Қирғоқдан дарё бўйлаб йўл кетган ва у дарё билан бирга қоя бурилишида кўздан ғойиб бўлади. Рўпарадаги қирғоқ жарлик ва ўрмонзор эди. Нақ тоғлар тепасидаги қорларгача чўзилиб кетувчи ноёб Сан-Тош ўрмонзори мана шу ердан бошланарди. Энг тепада қарағайлар ўсарди. Улар тошлар ва қорлар орасида тоғ тизмаларининг қиррасидаги қорамтир тароқлардек диккайиб турарди.

Бола уйларга, бостирмаларга, қоровулхона ҳовлисидаги қурилишларга масхараомуз қараб чиқди. Улар юқоридан кичкина ва омонат кўринарди. Қоровулхонадан нарироқда, қирғоқ бўйида у ўзининг таниш тошларини топди. «Туя», «бўри», «эгар», «танк» — ҳаммаси жойида, уларнинг ҳаммасини биринчи марта дурбинда мана шу ердан, Қоровултоғдан туриб кузатган, ўшанда уларга от қўйганди-да.

Бола мийиғида кулиб ўрнидан турди ва уйлар томонга тош юмалатди. Тош шу ернинг ўзида, тоғнинг

устидеъ қола қолди. Бола яна жойнга ўтирди-да, дурбиндан қоровулхонага қарай бошлади. Аввал, линзаларнинг каттасидан кичиги томонга тутиб қарай бошлади — уйлар узоқ-узоқларга силжиб, ўйинчоқ қутичаларга айланиб қолди. Харсанглар кичкина тошчалар ҳолига келди. Дарёнинг қирғоққа яқин ердаги саёз жойида бобоси қилган кўлоб эса, кулгилли, чумчуқнинг иничка келарди. Бола бош чайқаб кулимсиради-да, дурбинни тез айлантириб, окулярни тўғрилай бошлади. Унинг улкан шаклга кенгайган суюкли харсанг тошлари дурбиннинг ойналарига манглайини тираб тургандай туюлди. «Туя», «бўри», «эгар», «танк» кемтик-ёриқлари, ёп-верридаги сарғайган отқулоқлари билан жуда ҳайбатли ва энг муҳими, улар ҳақиқатан ҳам бола атаган нарсаларга жуда ўхшарди. «Эҳ, сен қандай зўр «бўри»сан! «Танк»ни қара, даҳшатли!..»

Харсанг тошлар ортидаги саёзликдан бобо кўлоб қилганди. Дурбиндан қирғоқдаги мана шу жой яққол кўриниб турарди. Шитоб билан оққан сув бу ердан, кенг тошлоқ саёзликдан қиялаб ўтар ва тошлар устидан кўпириб ўтарди-да, яна шиддатли оқимга келиб қўшилиб кетарди. Саёзликдаги сув тиззадан келар, лекин оқими шунчалик кучли эдики, болаларни дарёга оқизиб кетиши ҳеч гап эмасди. Оқим суриб кетмаслиги учун бола қирғоқ бўйидаги толининг шохини ушлаб оларди. Тол буталари айни қирғоқнинг чеккасида ўсиб чиққан бўлиб, бир шох ерда, бир шох сувда, нақ сувга ботиб турарди. Бунинг нимаси чўмилиш? Боғлаб қўйилган отдан фарқи йўқ. Бунинг устига яна қанча дилснёҳлик, сўкиш эшитишлар! Буви си бобосига уқтирарди:

«Дарёга оқиб кетса ўзидан кўрсин — қўлимни чўзмайман. Энди шуниси етмай турган эди. Ўз ота-онаси ташлаб кетди. Менга бошқа ташвишлар ҳам етиб ортади, мажолим йўқ».

Унга нима деб бўлади? Кампир бу ҳисобда тўғри гапирартир. Лекин болага ҳам раҳминг келади-да: дарё ёнгишасида, нақ эшигининг остида. Кампир қанча қўрқитмасин, бола барибир сувга тушаверди. Мана шундан кейин Мўмин чол бола бехатар чўмилсин, деб саёзликда тошлардан кўлоб қилишга қарор қилди.

Мўмин чол оқим юмалатиб кетмаслиги учун қанчадан-қанча катта тошларни танлаб кўтариб келди. Уларни қорнига қўйиб ташиди, тошлар орасидан сув-

нинг бемалол ўтиб туришини ҳисобга олган ҳолда уларни сувнинг ичида тик туриб, шундай тахлаб тердики, сув ҳақиқатан ҳам бемалол оқадиган бўлди. Сийрак соқолли қотма чол ҳўл иштонлари баданига ёпишган, кулгили ҳолда кун бўйи шу тўсиқ билан овора бўлди. Кечқурун эса зўриқиб йўталди, белини ололмади қолди. Шунда бувиси жавраб берди:

— Кичкина аҳмоқ-ку — ўз оти билан кичкина, катта аҳмоққа ким қўйибди бу ишларни? Намунча жон куйдирмасанг? Едирасан, ичирасан, яна нима керак? Бунча эркалатмасанг. Эҳ, бу яхшиликка олиб бормайдими...

Нима бўлмасин, саёзликда ажойиб кўлоб пайдо бўлди. Энди бола ҳеч қўрқмасдан чўмиларди. Шохчадан ушлаганича қирғоқдан пастга тушар ва оқимга ўзини отарди, отганда ҳам ҳамниша сувга кўзини очган бўйи тушарди. Шунинг учун кўзини очиқ тутардики, балиқлар очиқ кўз билан сузиб юради-да. Унинг ғалати орзуси бор: у балиққа айланиб қолишни ва узоқ-узоқларга сузиб кетишни хаёл қиларди.

Бола ҳозир дурбиндан кўлобга қараб туриб, кўйлак-иштонини ечиб, қип-яланғоч жунжикиб сувга тушишини тасаввур қилди. Тоғ дарёларининг суви ҳамниша совуқ, энтиктиради, лекин кейин кўникиб қоласан. Толнинг шохчасини ушлаб, оқимга юзи билан отилишини кўз олдига келтирди. Боши узра сув шовуллаганча қўшилиб кетади, қорни остидан, елкалари, оёқлари устидан сув қайнаб оқиб ўтади. Сув остида ташқаридаги ҳамма товушлар тиниб, қулоқларда фақат сувнинг шилдираши қолади. У кўзларини катта-катта очиб, сув остида нимаики кўринса барига жон-жаҳди билан тикилади. Кўзлари санчиб кетади, оғрийди, лекин у мағрур жилмаяди, ҳатто сувда туриб тилини кўрсатади. Буни у бувисига кўрсатмоқчи. Билиб қўйсин, у ҳеч қаерда ҳам чўкмайди ва ҳеч қаерда ҳеч нимадан қўрқмайди. Кейин у қўлидаги шохчаларни қўйиб юборади, токи у оёқлари билан тўсиқдаги тошларга тиралиб қолмагунга қадар сув уни суриб кетаверади. Шу ерда нафаси ҳам қайтади. У сувдан сапчиб туради-да, қирғоққа чиқади ва яна тол шохчаси томон чопқиллаб кетади. Бу такрорланаверади. У бобоси ясаган кўлобда кунига юз марта чўмилишга ҳам тайёр. Хуллас, балиққа айланмагунча чўмилаверади. Қандай бўлмасин, унинг балиққа айланиши шарт...

Бола дарё қирғоғини томоша қила туриб, дурбинни ўзларининг ҳовлисига тўғрилади. Товуқлар, курка товуклар жўжалари билан тўнкага суяб қўйилган болта, тутаб ётган самовар, ҳовлидаги турли-туман нарсалар ақл бовар қилмайдиган даражада катталашиб, шундай яқинга келиб қолдики, бола беихтиёр уларга қўлини чўзди. Шу пайт, фалокат босиб арқонга ёйилган кирни бамайлихотир ямлаётган қўнғир бузоқча дурбинда филдай кўриниб қолди-ю, жон-пони чиқиб кетди. Бузоқча ҳузур қилганидан кўзларини қисиб олган, лабларидан сулак оқиб турарди — у кампирнинг кўйлагини огиз тўлдириб чайнашда маза қилаётганди.

— Эҳ, сен жинни!— Бола дурбинни ушлаганча ўрнидан турди ва қўлини силкий бошлади.— Қани йўқол, эшитяпсанми, йўқол нарёққа! Балтек, Балтек! (Кучук объективда уйнинг тагида пинагини бузмай ётарди.) Тишла, тишла уни!— жон аччиғида итга буйруқ қиларди у. Лекин Балтек парво ҳам қилмай, гўё ҳеч нима бўлмагандек сояда чўзилиб ётарди.

Худди шу маҳал уйдан бувиси чиқиб қолди. Нима бўлаётганини кўриб қолган кампир қарс урди. Супургини қўлига олди-да, бузоқча ташланди. Бузоқ қочди, кампир орқасидан қувди. Бола дурбиндан уларга тикилган бўйича тоғдан кўзга ташланиб қолмаслик учун ўтириб олди. Бузоқни қувган кампир аламдан ва юғуришдан бўғилиб жавраганча уйга жўнади. Бола уни худди ёнма-ён тургандек, ҳатто ёнма-ён турганидан ҳам яқинроқ кўрди. Бола бувисини худди объективда бирор кишини катта қилиб кўрсатгандек равшан кўриб турди. Бола унинг жаҳлдан қисилган сарғиш кўзларини, қат-қат буришган ажинли юзининг қизариб кетганини кўрди. Худди бирдан овози йўқолиб қолган кинодагидек, дурбинда кампирнинг яккам-дуккам тишлари кўриниб, лаблари овозсиз тез-тез қимирлади. Кампирнинг нима деб қичқираётганини узоқдан эшитиб бўлмасди, лекин бола унинг сўзларини худди қулоғи остида жаранглаётгандек аниқ ва барала эшитарди. Уҳ, кампир уни роса койирди! Бола нима деб қарғаётганини ёддан биларди: «Қани, қараб тур. Қайтиб келарсан-ку. Додингни бераман. Бобонгга ҳам қарамайман. Неча марта айтдим-а, шу жиниларнинг ўйинчоғини йўқотгин деб. Яна тоққа қочиб кетган. Худо кўтарсин ўша кемангни, ўт тушсин, чўкиб кетсин».

Бола тоғ тепасида оғир хўрсинди. Портфель олган,

мактабга қандай отланишни орзу қилиб турган шундай бир кунда бузоқни кўздан қочирса-я...

Кампир жаврашни қўймасди. У койиб туриб, чайнаб ташланган кўйлагига тикилиб қаради. Унинг олдига Гулжамол қизчасини олиб чиқди. Буви унга шикоят қила тириб, тутоқиб кетди. Муштини тугиб тоғ томонга дўлайтирди. Унинг қоқ суяк бўлган жоҳил мушти оқуляр олдида узоқдан дағдаға солиб турарди. «Эрмак топдинг ўзингга. Худо кўтарсин кемангни. Ўт тушсин, чўкиб кетсин...»

Ҳовлидаги самовар қайнади. Қопқоқ остидан бурқсиб кўтарилаётган буғ дурбинда кўриниб турарди. Бекей хола самоварни олиб кетгани чиқди. Бувисининг яна жазаваси тутди. Ма, жиянчангнинг қилмишини кўриб қўй дегандек, чайнаб ташланган кўйлагини унинг бурнига тикди.

Бекей хола уни тинчитмоқчи, юпатмоқчи бўлди. Бола унинг нималар деб таскин бераётганини билиб турарди. Ҳар қачонгидек, бу сафар ҳам шундай деяётгандир: «Хафа бўлманг, энажон. Эси йўқ, гўдак ҳали — нимасидан хафа бўласиз. Бу ерда биронта жўраси йўқ, бир ўзи. Қичқириш, гўдакни қўрқитишдан нима фойда». Бунга бувининг ҳам жавоби шубҳасиз, аниқ: «Сен менга ўргатма. Сен олдин ўзинг туғиб кўр, болаларни тергашни ўшанда биласан. У нима қилиб тоғда санқиб юрибди? Бузоқни арқонлаб қўйишга вақти йўқ. Тоғда у нимага бунча тикилгани-тикилган? Саёқ отонасининг йўлигами? Уни туққанлар турли тарафга қошиб кетишди. Сенга яхши-да, бепушт...»

Бола ҳатто шундай узоқ масофадан туриб дурбинда Бекей холанинг ич-ичига ботган юзларининг қандай оқариб-бўзариб кетганини, бутун вужуди билан титраб-қақшаб ўгай онанинг юзига — бола холасининг қандай жавоб қилишини аниқ биларди — тўрсиллатиб гапириб ташлаганларини билиб турди: «Сен ўзинг жодугар кампир, қанча ўғил-қиз ўстириб қўйдинг? Ўзинг ким бўлибсан?»

Ҳала-ғовур бошланди! Буви жаҳлдан уввос сола бошлади. Гулжамол аёлларни яраштиришга уриниб, бувини қучоқлаб, юпатгани уйга олиб кирмоқчи бўлар, у эса, баттар тутоқиб, ҳовлида жиннилардек у ёқдан-бу ёққа зир югурарди. Бекей хола қайнаб ётган самоварни кўтарганча доғ сувни тўкиб-сочиб, чопган кўйи уйга олиб кириб кетди. Буви эса толиқиб, молларга

сув қўйиладиган нов томонга тушиб кетди. У ҳўнграганча йўглаб ўз тақдирдан қаттўқ кўйинарди. Болаши унутди, энди яратган парвардигорнинг ўзига, бу фоний дунёнинг бепарволигига ёпишиб кетди. «Ҳала менга осиялпсанми? Сен менинг кимлигимни сўрапсанми? — буви ўгай қизнинг орқасидан ғазабланарди.— Агар мени худо жазоламаганда, агар у менинг беш гўдагимни бағримдан юлиб олмаганда, ёлғиз ўғлим ўн саккиз ёшида урушда ўққа учмаганда, чолгинам, меҳрибонгинам Тайғар сурув блан бўронда қотиб қолмаганда, мен сиз, ўрмон одамларининг орасида юрармидим? Мен сенга ўхшайманми, сенга-я, туғмас? Мен қариган чоғимда сенинг жиннисифат отанг Мўмин билан яшаб юрармидим? Қайси айбим-гуноҳларим учун сен мени бунча қийнадинг, лаънати худо?».

Бола кўздан дурбинни олиб, ғамгин бош эгди. «Биз энди уйга қандай қайтамыз? — секингина портфелга сўз қотди у.— Бунинг ҳаммасига мен сабабчи, жинни бузоқ сабабчи. Яна сен ҳам сабабчисан, дурбин. Оқ кемага қарагани ҳар сафар мени сен чақирасан. Сен ҳам айбдорсан».

Бола атрофга разм солди. Чор атроф тоғ — қоя, ўрмон. Тепаликдан, музлар қўйнидан бошланган ирмоқлар ярқираб жилваланганича оҳиста пастга оқиб тушар ва фақат шу ерга, пастга тушгандан кейингина дарё бўлиб тинимсиз ҳайқириб ётиш учун овоз пайдо қилгандек бўларди. Тоғлар эса, улкан ва ниҳоясиз, кўкрак кериб турарди. Бола ўзини шу дақиқаларда бағоят кичик, бағоят ёлғиз, бутунлай унутилган ҳис қиларди. Фақат тоғлар бор унинг ёнида, тоғлар, чор атрофда баланд тоғлар.

Қуёш кўл томонга оға бошлади. Ҳаво унчалик иссиқ эмасди. Шарқ тарафдаги қияликларга биринчи, калта соялар тушди. Қуёш энди тобора пастга йўналди, веради, соялар эса, пастга, тоғлар пойига чўзилаверади. Одатда, куннинг айнаи шу маҳалида Иссиқкўлда оқ кема кўринарди.

Бола дурбинни кўзга ташланиб турган ўша энг узоқдаги жойга бурди ва нафасини ютиб кутиб турди. Ана у! Ҳамма нарса бирдан унутилди: у ерда, олдинда. Иссиқкўлнинг кўм-кўк сатҳида оппоқ кема пайдо бўлди. Мана, қалқиб чиқди. Ана у! Трубалари қатор тизилган, ўзи кучли ва чиройли. У худди ип тортиб қўйгандек тўғри ва бир текис сузиб борарди. Бола

шоша-пиша дурбин ойналарини кўйлагининг этаклари билан артди-да, яна окулярни тўғрилай бошлади. Кеманинг кўриниши янада тиниқроқ бўла бошлади. Энди унинг тўлқинлараро қандай чайқалиб, қуйруғи ортидан қандай оппоқ кўпикли из қолдириб кетаётганлигини илгаса бўларди. Бола оқ кемадан кўз узмай унга завқ билан тикиларди. Боланинг ихтиёрида бўлганда эди, у сузаётган одамларни кўрмоқ мумкин бўлиши учун оқ кемани яқинроқ сузиб келишга ёлвориб кўндарган бўларди. Лекин кема булардан беҳабар эди. У ўз йўлидан, ким билади, аллақаёқдан чиқиб, аллақаёққа, оҳиста ва улугвор сузиб борарди.

Кеманинг сузиб бориши узоқ вақт кўриниб турди, бола ҳам узоқ вақт балиққа айланиб, дарё бўйлаб унга, оқ кемага қараб сузиб кетиши ҳақида хаёл суриб қолди...

Бола бир кун Қоровултоғдан туриб кўм-кўк Иссиқкўлда оқ кемани биринчи марта кўриб қолганида унинг гўзаллигидан юраги гупариб, дарҳол отасини — иссиқкўллик матросни — худди шу оқ кемада сузаётир деган қарорга келганди. Бола ўзи бунга ишонар, чунки у шундай бўлишини жуда-жуда истарди.

У на отасини, на онасини эслай оларди. Бола уларни бирон марта ҳам кўрмаган. Уларнинг ҳеч қайси бири уни бирон марта йўқлаб келмаган. Лекин бола биларди: отаси Иссиқкўлда матрос, онаси эса, отасидан ажрашганидан сўнг, ўғлини бобода қолдириб, ўзи шаҳарга кетган. Кетгану, шу бўйи ғойиб бўлган. Тоғ ортидаги, қўл ортидаги, яна тагин тоғ ортидаги узоқ шаҳарга кетган.

Мўмин бобо кунлардан бирида ўша шаҳарга картошка сотгани борганди. Роса бир ҳафта йўқ бўлиб кетиб, қайтгач, чой устида Бекей хола билан бувига қизини, яъни боланинг онасини кўрганини гапириб берган. У аллақандай катта фабрикада тўқувчи бўлиб ишлар экан. Унинг янги оиласи — икки қизи бўлиб, уларни болалар боғчасига топширар ва ҳафтада бир мартагина кўрар экан. Катта турар жойда, лекин каталакдек хонада яшашар экан. Ҳовлисида эса, худди бозордагидай биров бировни танимасмиш. Ҳамма уйига кирди дегунча эшигини қулфлаб олармиш. Худди турмадагидай, ҳаммаша қамалиб ўтиришармиш. Эри шофер бўлса керак, автобусда одамларни кўчама-кўча ташиб юраркан. Эрталаб соат тўртта кетиб, кеч қайтар-

кан. Иши оғир экан, деб ҳикоя қиларди чол. Зор йиглаб, кечирим сўради. Улар янги квартира олиш учун навбатда туришибди. Қачон олишади — номаълум. Лекин қачон олишса, эри кўнса, ўғлини олиб кетмоқчи. Мендан пича кутиб туришни илтимос қилди. Мўмин бобо унга, ғам емагин, дебди. Энг муҳими — эр билан мураса қилиб яшаш, бошқаси битиб кетаверади. Углининг ҳам кўп ғамини тортмасин. «Токи мен тирик эканман, болани ҳеч кимга бермайман, агар ўлсам — худо уни ўзи бир йўлга солар, тирик одам ўз тақдирини топиб кетар...»

Чолнинг гапларини эшитган Бекей хола билан буви дарҳол хўрсиниб ва ҳатто баробарига жиндай кўз ёши қилиб олишди.

Худди шу ўтиришда гап айланиб келиб, боланинг отаси ҳақида ҳам сўз очиб қолишди. Бобонинг айтишича, унинг аввалги куёви, боланинг отаси, ҳали ҳам аллақайси кемада матрос бўлиб хизмат қилармиш, унинг ҳам янги оиласи, иккитами, учтами боласи бор эмиш. Пристань яқинида яшармиш. У чамаси ичишни ташлаганмиш. Янги хотини ҳар сафар болалари билан уни қарши олгани пристанга чиқармиш. «Бундан чиқди,— ўйлади бола,— улар мана шу кемани — унинг кемасини қарши олишар экан-да...»

Кема секин узоқлашиб борарди. Трубасидан тутун бурқситиб, кўлнинг кўм-кўк силлиқ сатҳида сузиб бо-раётган бу оппоқ ва узун кема, балиққа айланган боланинг ўзи томон сузиб келаётганини билмасди.

У шундай балиққа айланиб қолишни орзу қилардики, балиқнинг ҳамма жойи — танаси, думи, сузгич қанотлари, тангачалари унга ўтса-ю, фақат ингичка бўйинли, шалпаг қулоқли, тирналган бурунли боши ўзида қолса бас. Кўзлари ҳам ўзича қолсин. Лекин худди ҳозиргидай эмас, чин балиқлардай кўрадиган бўлишсин.

Боланинг киприклари худди бузоқникига ўхшаш узун-узун бўлиб, ҳаминша ўзидан-ўзи нимагадир пирпираб турарди. Гулжамол, қизимнинг ҳам кипраклари шундай бўлгандами, қандай чиройли бўларди! — дейди. Чиройли бўлишнинг нима кераги бор? Шахсан унга чиройли кўзларнинг кераги йўқ, унга сув остида кўра оладиган кўзлар керак.

Бобо ясаган кўлобга келганда у балиққа айланади. Бир қарабсизки — у балиқ-да. Сўнгра кўлобдан дарёга,

нақ пишқириб шиддат билан оқаётган дарёга сакраб ўтарди ва оқим бўйлаб сув остига шўнғиб кетарди. Кейин ҳам шу тарзда сакраб-сакраб атрофга назар ташлаб боради, қизиги йўқ жойларда фақат сув остида сузарди. У жўшқин дарё оқимида қизил тупроқли катта жарлик бўйдан, дарё остоналари ва тўлқинларидан, тоғлар ва ўрмонлар ёнидан оқиб ўтади. У ўзининг суюкли харсанг тошлари билан хайрлашади: Хайр «чўкиб ётган туя», хайр «бўри», хайр «эгар», хайр «танк». Қоровулхона ёнидан сузиб ўтаётганда эса, сувдан сакраб чиқиб, сузгич қанотларини бобосига силкитади: «Хайр, бобо, мен тезда қайтаман». Бобо шунда ҳайратдан довдираб, нима қилишини билмай қотиб қолармиди? Буви, Бекей хола, Гулжамол қизчаси билан — ҳаммаси оғзини очиб қолармиди? Қаерда ким кўрибди — калласи одаму, танаси балиқни?

Бола эса уларга сузгич қанотларини силкиб қўярди: «Хайр, мен Иссиқкўлга, оқ кемага сузиб бораман. У ерда менинг матрос дадам бор». Балтек, эҳтимол, қиргоқ бўйлаб чопса керак. Ит умрида бунақа ҳодисани кўрмаган-да, ахир. Агар Балтек у томонга сувга ўзини ташлагудай бўлса, у қичқиради: «Қайт, Балтек, қайт. Чўкиб кетасан!» — ўзи эса сузиб кетаверади. Осма кўприкнинг сим арқони остидан, кейин тўқайлар ёнидан, сўнг гумбураб турган дарадан ўтиб, тўғри Иссиқкўлга сузиб боради.

Иссиқкўл деганлари — бу бутун бир дечгиз. У Иссиқкўл тўлқинларида сузиб юради, тўлқиндан тўлқинга кўчади ва шунда оқ кеманинг қаршисидан чиқиб қолади. «Салом, оқ кема, бу менман! — дейди у пароходга. — Дурбиндан ҳар доим сенга қараган менман». Кемадаги одамлар ҳайратдан ёқа ушлаб, мўъжизани кўргани югуришади. Шунда у ўзининг матрос отасига сўз қотади. «Салом, дада, мен сизнинг ўғлингизман. Мен сизнинг олдингизга сузиб келдим». — «Сен қанақа ўғилсан? Сен ярим балиқ, ярим одамсан-ку!» — «Сиз мени ўз олдингизга, кемага чиқариб олинг, мен шунда сизнинг ўғлингиз бўлиб қоламан». «Вой тавба. Қани, кўрайликчи». Отаси тўр ташлаб уни сувдан палубага тортиб олади. Шунда у ўз аслига қайтади. Кейин-чи, кейин...

Кейин оқ пароход ўз йўлида сузиб кетаверади. Бола отасига ҳамма нарса ҳақида, бутун ҳаёти давомида ниманки билган бўлса ҳикоя қилиб беради. Ўзи яшаб

турган тоғлар ҳақида, ўша харсанг тошлар ҳақида, дарё ва ноёб ўрмон ҳақида, балиқлардай кўзи очиқ сузишни ўрганган ери — бобосининг кўлоби ҳақида сўзлайди.

Мўмин бобосиникида қандай яшаётганлигини ҳам айтиб беради, албатта. Бу одамни Мўмин чаққон деб аташса ҳам, унинг ёмон одам эмаслигини отаси билиб қўйсин. Бунақа бобо ҳеч жойда йўқ, боболарнинг энг яхшиси. Унинг ҳеч шумлиги йўқ, шунинг учун ҳамма ундан кулиб юради. Бировга ҳеч ёмонликни раво кўрмайди. Уразқул амаки эса, чолга ҳадеб тирғилаверади! Баъзан одамларнинг олдида ҳам бобога қичқираверади. Бобо эса, гапига боплаб жавоб қилиш ўрнига, Уразқул амакини кечиргани-кечирган ва ҳатто унинг ўрнига ўрмон хўжалиги ишларини ҳам ўзи бошқаради. Фақат шугина дейсизми? Уразқул маст-аласт бўлиб келганда, унинг ҳаёсиз кўзларига тупуриш ўрнига, унга пешвоз чиқиб, отдан тушириб қўяди, уйга суяб киради, каравотга ётқизиб қўяди, совуқ емасин, боши оғримасин, деб устига пўстин ташлайди, отининг эса эгарини олади, юниб тарайди, ем беради. Ҳаммасига сабаб — Бекей холанинг туғмаслиги. Нега шундай, дада? Истасанг туққин, истамасанг кераги йўқ, деб қўя қолса бўлмайдами? Уразқул амаки Бекей холани урганда бобога раҳминг келади. Бобонинг ўзини урса енгил бўларди. Бекей хола қичқирганда у бирам қийналадикки. Қўлидан нима ҳам келарди? Қизининг орасига тушгиси келадими, лекин буви бунга йўл қўймайди «Аралашма,— дейди у,— ўзлари муросага келади. Сен чолга ким қўйибди. Хотин сенки эмас жойингда ўтир». «Ахир, у менинг қизим-ку!» деса, буви: «Хўш, уйинг уйига туташ бўлмай, узоқда яшаганинда нима қилардинг? Ҳар сафар от чоптириб бориб ажратиб келармидинг? Шундан кейин ким сенинг қизингни хотин қиларди?» — дейди.

Мен айтаётган буви — бу илгаригиси эмас. Сиз уни, дада, балки билмасиз ҳам. Бу бошқа буви. Ўз туғишган бувиим ёшлигимда вафот этган. Бу буви бўлса кейин келган. Бизнинг ҳаволарга сира тушуниб бўлмайди — бир қарасанг очиқ, бир қарасанг булутли, бир қарасанг ёмғир аралаш дўл. Буви ҳам худди шундай, тушуниб бўлмайди. Бир қарасанг меҳрибон, бир қарасанг бераҳм, ҳеч тушунолмайсан. Жаҳли чиққанда — нақ еб қўяди. Биз бобом билан жим бўламыз.

Буви: «Бегонани қанча едирма, қанча ичирма, ундан яхшилик кўрмайсан», дейди. Мен, ахир бу ерда ўгай эмасман-ку, дада. Мен ҳамиша бобом билан бирга яшаб келдим. Унинг ўзи ўгай бу ерда, у бизга кейин келиб қўшилди. Энди эса мени ўгай дейди.

Қишда биз томонда қор мени кўмай дейди. Эҳ, қор уюлиб кетади! Агар ўрмонга бориш керак бўлса, фақат бўз от Олабошдагина бориб бўлади, у кўкраги билан қор уюмини суриб кетади. Шамоллар ҳам шундай зўраядики, оёғингда туролмайсан. Кўлда тўлқинлар кўтарилиб қолса, кемани ёнғоқ пўчоғидек ўйнатса, билингни, бизнинг Сан-Тош шамоли кўлни чайқалтиряпти. Бобом ҳикоя қилгандилар, жуда қадим замонда душман лашкарлари бизнинг ўша ерларимизни босиб олгани юриш қилибди. Ана шунда бизнинг Сан-Тошдан шундай шамол турибдики, душманлар эгарда ўтиролмай қолишибди. Отлардан тушишибди, лекин пиёда ҳам юришолмабди. Шамол уларнинг юзини қонга бе-лабди. Шунда улар шамолга орқа ўгиришибди, шамол эса уларнинг елкаларига урилиб, қайрилиб қарашига имкон бермабди, тўхтагани қўймабди ва уларни битта қўймай Иссиқкўлдан хайдабди. Мана қандай бўлган. Биз ана шу шамолда яшаймиз! У биздан бошланади. Бутун қиш бўйи ўрмон дарё ортида шамолдан ғичирлаб, инграб чиқади. Ҳатто ваҳимали бўлади.

Қишда ўрмонда иш унчалик кўп эмас. Қишда биз томонлар одамсиз ҳувиллаб қолади — ёзда кўчманчилар келадиган маҳалларга сира ўхшамайди. Ёзда катта яйловда оқшомлари сурув ёки йилқи уюрлари билан одамларнинг қўнишини жуда яхши кўраман. Тўғри, улар эрталаб тоққа жўнаб кетишади. Лекин барибир уларнинг келиши, яхши. Уларнинг болалари ва хотинлари юк машиналарида келишади. Юк машиналарида ўтовларни ва бошқа турли-туман нарсаларни олиб юришади. Улар сал-пал жойлашиб олишгач, биз бобом билан сўрашгани борамиз. Ҳаммалари билан қўл бериб кўришамиз. Мен ҳам. Бобом, кичиклар ўзларидан катталарга доим биринчи бўлиб қўл узатишлари керак, дейди. Қимки қўл узатмаса, у одамларни ҳурмат қилмаган бўлади. Кейин, бобом еттининг бири авлиё бўлиб чиқиши ҳам мумкин, дейди. Авлиё — бу жуда хушфезл ва ақлли одам. Қимки у билан қўл бериб кўришишга муяссар бўлса, бир умр бахтиёр бўлади. Мен, шундай экан, нега у ўзининг авлиё эканлигини

айта қолмайди, биз ҳаммамиз у билан қўл бериб кўришган бўлардик, десам, бобом кулади: ҳамма гап шунда-да, дейди у, авлиё ўзининг авлиёлигини билмайди — у оддий одам. Фақат қароқчигина ўзининг қароқчилигини билади. Булар менга унча тушунарли эмас, лекин бир оз уялинқирасам ҳам, мен ҳамниша одамлар билан қўл бериб кўришавераман.

Бобом билан бирга яйловга келганимда эса уялмайман.

«Ота-боболарингизнинг ёзги қўноғига хуш келибсизлар! Могу жон соғ-саломатми, бола-чақа омон-эсонми?» — бобом ана шундай сўрашади. Мен эса фақат қўл чўзиб кўришиб қўя қоламан. Бобомни ҳамма билади, бобом ҳам ҳаммани билади. Унга яхши. Унинг ўз суҳбат мавзуси бор, у кўчманчиларнинг ҳол-аҳволини сўрайди ва ўзи биз қандай яшаётганлигимизни гапириб беради. Мен эса болалар билан нимани гаплашишни билмайман. Кейинчалик биз бекинмачоқ, уруш-уруш ўйнаб кетамиз ва ўйинга шундай берилиб кетамизки, кетгим келмай қолади. Қани энди ҳамниша ёз бўлса, ҳамниша болалар билан ўтлоқда ўйнаб юрсанг!

Биз ўйинга киришиб кетгунча гулханлар бўй чўзади. Гулханлардан яйлов тоза ёришиб кетади, деб ўйлайсизми, дада? Ҳамма жой эмас. Оловнинг атрофи ёруғ, ундан нари эса аввалгидек қоп-қоронғи. Биз эса уруш-уруш ўйнаймиз, шу қоронғилик қўйнида яширинамиз ва ҳужум қиламиз, худди кинодагидек. Агар сен командир бўлсанг, ҳамма сенга итоат қилади. Командирлик командирнинг ўзига ҳам ёқса керак...

Кейин тоғлар устига ой сузиб чиқади. Ой чиққанда ўйин яна гаштли бўлади, лекин бобом мени олиб қайтади. Биз уйга яйловдан, бутазордан қайтамиз. Қўйлар жимгина ётишади. Йилқилар атрофда ўтлаб юради. Биз кетаётиб кимнингдир қўшиқ айтаётганини эшитамиз. Ёш чўпондир, балки кексадир. Бобом мени тўхтатади: «Қулоқ сол. Бундай қўшиқларни ҳамниша эшитавермайсан». Биз тўхтаймиз, қўшиқни тинглаймиз. Бобом куйга маҳлиё бўлганча бош чайқайди.

Бобом ҳикоя қилади: эски замонда бир хон бошқа бир хоннинг қўлига асир тушибди. Хон асир тушган хонга дебди: «Агар истасанг — менинг қулим бўлиб тирик қоласан, бўлмаса, энг сўнги тилагингни бажо келтираманда, кейин ўлдираман». Хон ўйлаб туриб жавоб қилибди: «Қул бўлиб яшашни истамайман. Яхшиси, мени

Ўлдиргин, лекин аввал менинг ватанимдан биринчи дуч келган чўпонни чақиртириб бер». — «Уни сенга нима кераги бор?» — «Улим олдидан унинг қандай куйлашини тингламоқчиман». Бобом айтади: она юрт қўшиғи учун одамлар жонини беради. Қандай одамлар экан-а, бир кўрсанг уларни. Эҳтимол, катта шаҳарларда яшашар?

Эшитиш ёқимли. Бобом: булар эски қўшиқ дейди. «Қандай одамлар бўлган-а! — шивирлайди у. — Қандай қўшиқлар куйлашган-а, эй худойим-ей...» Негалигини билмайману бобомга шундай раҳмим келади ва уни шунчалик яхши кўриб кетаманки, охири йиғлагим келади...

Тонг саҳардаёқ яйловда ҳеч ким қолмайди. Қўй ва йилқиларни ёз бўйи боққани нарига, тоққа ҳайдаб кетишган. Улар ордидан изма-из бошқа колхозлардан бошқа кўчманчилар келишади. Кундузлари тўхташмайди, ёнимиздан ўтиб кетишади. Тунда эса яйловга қўнишади. Биз яна бобом икковимиз одамлар билан учрашгани борамиз. Бобом одамлар билан кўришишни жуда яхши кўради. Бу одатни мен ундан ўргандим. Эҳтимол, вақти келиб бир кун яйловда ҳақиқий авлиё билан учрашиб қоларман...

Қишда Ҳузқул амаки билан Бекей холам шаҳарга докторга қаратгани кетишади. Балки доктор ёрдам қилар, бир дори берса-ю, бола туғилиб қолса, деб умид қилишади. Лекин бувим ҳамиша, азиз жойларга борган маъқул, дейди. Бу қаердадир, тоғнинг ортида, далаларида пахта ўсадиган жойда эмиш. Теп-текис ерда, тоғ бўлиши мумкин бўлмаган текисликда азиз бир тоғ — Сулаймон тоғи бор эмиш. Ана шу тоғ пойига бир қора қўчқор сўйиб, худога илтижо қилса, тоққа чиқиб ҳар қадамда худога сизиниб, ёлворса ҳамда чин кўнгилдан сўраса, лудонинг раҳми келиб фарзанд ато этармиш. Бекей холам ўша ёққа, Сулаймон тоғига боришга жуда интизор. Ҳузқул амаки эса, унчалик истамайди. Узоқ. Кўп пул керак, дейди. У ёққа фақат самолёт билан тоғдан ошиб бориш керак, ахир. Самолётгача ҳам қанча юриш керак, бу ҳам пул...

Улар шаҳарга кетишса биз шумшайиб қоламиз. Ахир кўпчилик эмасмиз-да, бор қўшниларишимиз — Сейдахмед, унинг хотини Гулжамол ва уларнинг кичкинагина қизчаси, холос.

Кечқурунлари, ишдан қўл бўшаганда, бобом менга эртақлар айтиб беради. Биламан, уйдан ташқарида

зим-зиё, совуқ тун. Изғирин изиллаб турибди. Энг улкан тоғлар ҳам бундай тунларда ваҳимага тушиб бир тўп бўлиб тўпланишиб, уйимиз олдига — дераза остидаги ёруққа яқинроқ келиб олишади. Менга бу ҳам қўрқинчли, ҳам севинчли туюлади. Паҳлавон бўлганимдан, катта пўстин киярдим-да, ташқарига чиқардим. Мен у тоғларга бор овоз билан дердим: «Қўрқманг, тоғлар! Мен шу ердаман. Майли, изғирин, қоронғу зулмат, довул бўлсин, мен ҳеч нимадан қўрқмайман, сизлар ҳам қўрқманглар. Бир ерга ғуж бўлиб тўпланишмасдан жойларингда тураверинглар».

Мен кейин қор уюмларидан юриб, дарёдан ҳатлаб ўтиб — ўрмонда пайдо бўлардим. Тунда ўрмон дарахтлар учун жуда ваҳимали, ахир. Улар ёлғиз, бир сўз айтадиган жонзоти ҳам йўқ. Совуқда яланғоч дарахтлар музлайди, уларга бош суқадиган жой қайда. Мен эса ўрмонга бориб, уларга айтарлик ваҳимали бўлмаслик учун ҳар бир дарахтнинг танасига қўлим билан уриб-уриб қўярдим. Кўклам кўкармай қоладиган дарахтлар — бу ўша, қўрқинчдан қотиб қолган дарахтлар бўлса керак. Кейин биз бу қуриб қолган дарахтларни ўтинга кесамиз.

Бобом менга эртақ айтаётганда мен мана шуларнинг ҳаммаси ҳақида ўйлайман. У узоқ ҳикоя қилади. Улар ҳар хил — кулгилилари ҳам бор, айниқса, очкўз бўри шўри қуриб ютиб юборган Чипалак отли жимжалоқдай бола ҳақидагиси кулгили. Йўқ, аввал уни туя ютиб юборади. Чипалак барг-хазонларнинг остида ухлаб қолади, туя эса шу атрофда тентираб юрган бўлади, «ҳап» эткизиб барг-маргларга қўшиб ютиб юборади. Шунинг учун ҳам айтишади-да: туя нима ютганини билмайди деб. Чипалак чинқириб, одамларни ёрдамга чақиради. Кексалар ўзларининг Чипалакларига ёрдам бериш учун туяни сўйишга мажбур бўлишади. Бўри билан ҳам шунга ўхшаган воқеа содир бўлади. У ҳам ўзининг овсарлиги туфайли Чипалакни ютиб юборади. Охирида бўзлаб йиғлайди. Бўри Чипалакка дуч келиб қолади. «Оёғим остида ўралашган қанақа пашша? Сени бар ямлаб ютиб юбораман». Чипалак эса дейди:

— «Тега кўрма менга, бўри, акс ҳолда, кучукка айлантириб қўяман».

— «Ҳа-ҳа,— хахолайди бўри,— бўрининг кучук бўлиб қолганини ким кўрибди. Шу дағаллигинг учун мен сени ейман». Шундай дебди-да, уни ютиб юборибди.

Ютибди-ю, эсидан ҳам чиқариб юборибди. Лекин шу кундан бошлаб бўрилик ризқ-рўзидан айрилибди. Бўри писиб қўйларга энди етдим деганда, Чипалак унинг қорнида туриб қичқираркан: Эй, чўпонлар, ухламангар! Бу, мен қўнғир бўриман, қўйларингни бўғизлагани писиб келяпман!» Бўри нима қиларини билмайди. Ўзининг биқинини тишлайди, ерга думалайди. Чипалак эса ҳеч жим бўлмабди. «Эй, чўпонлар, чопинглар бу ёққа, уринглар мени, дўппосланглар». Чўпонлар таёқ кўтариб бўрига ташланишибди, бўри қочибди. Чўпонлар ҳайратга тушиб қувишармиш. Бўри ақлдан озибди, ўзи қочади-да, тағни ўзи қичқиради, деб ҳайрон бўлишармиш. Бўри эса қичқирармиш: «Мени қувиб етинглар, оғалар, уринглар, раҳмингиз келмасин!» Чўпонлар кулгидан йиқилиб қолишармиш, бўри эса аранг қочиб қутилармиш. Лекин бу билан унинг ҳолни снгиллашмабди. Қаёққа тумшуқ суқмасин, Чипалак унга панд бераверибди. Ҳамма жойда уни қувишаверибди, ҳамма жойда ундан кулишаверибди. Бўри очликдан озиб кетибди, териси билан суюгигина қолибди. Тишларини шақирлатиб улыбди: «Бу қанақа жазо бўлди менга? Нега мен ўз бошимга ўзим балони сотиб олдим? Қариганда жинни бўлдим, эсимни еб қўйдим». Чипалак эса унинг қулоғига шивирлабди: «Тошматга чоп, унинг қўйлари семиз! Бойматга чоп, унинг итлари кар. Эрматга чоп, унинг чўпонлари ухлаб ётибди». Бўри эса ўтириб олиб ҳиқиллармиш: «Ҳеч қаёққа бормаيمان, яхшиси, битта-яримтага кучук бўлиб ёлланаман...»

Кулгили эртак-а, дада, тўғрими? Бобомнинг бошқа эртаклари ҳам бор — мунгли даҳшатли, қайғули. Лекин менинг энг сеvimли эртагим Шохдор она буғи ҳақидаги эртак. Бобом, Иссиқкўлда яшаган ҳар бир киши бу эртакни билиши керак, дейди? Билмаслик гуноҳ. Балки, сиз биларсиз буни, дада? Бобомнинг айтишича, бунинг ҳаммаси рост, бўлган иш, дейди. Қачонлардир шундай бўлган экан. Биз ҳаммамиз Шохдор она буғининг болалари эканмиз. Мен ҳам, сиз ҳам, бошқалар ҳам...

Қишда биз мана шундай яшаймиз. Қиш узоқ чўзилади. Бобомнинг эртаклари бўлмаса, қишда мен жуда зерикиб қолардим.

Баҳорда биз томонлар яхши бўлади. Кунлар исиб кетгач, яна тоққа чўпонлар келишади. Ушанда биз тоғда яна кўпайишиб қоламиз. Фақат дарёнинг у томонида биздан нарида ҳеч ким йўқ. У ёқда фақат ўрмон ва

Ўрмондаги нарсалар бор, холос. У ёққа ҳеч ким оёқ босмасин, ҳеч ким биронта новдага тегмасин, деб биз қоровулхонада яшаймиз-да. Биз томонга ҳатто олимлар келишганди. Шим кийган иккита аёл, чол ва бир ёшгина йигит. Бу йигит уларнинг шогирди. Роса бир ой яшашди. Ўт, япроқ ва новда йиғишди. Улар айтишдики, бизнинг Сан-Тошдагига ўхшаган ўрмонлар ер юзида жуда оз қолибди. Деярли йўқ эмаш. Шунинг учун ҳам ўрмонимиздаги ҳар битта дарахтни асраш керак.

Мен эса, бобом ҳар битта дарахтни шунчаки эҳтиёт қилади деб ўйлардим. Бобом, Ўразқул амаки қарағайларни ёғоч ўрнида бировга берса жуда ёмон кўрарди...

III

Оқ кема узоқлашиб кетди. Унинг трубасини дурбинда ҳам кўриш мумкин бўлмай қолди. Ҳадемай у кўздан йўқолади. Энди болага отасининг кемада сузиши ҳақидаги ўйларига нуқта қўйиш пайти келди. Ҳаммаси яхши бошланган эди, мана, охири унча хуш келмади. У балиққа айланиб, дарёдан кўлга сузишни, оқ кеманинг унга қандай дуч келишини, отаси билан қандай учрашини осонгина тасаввур қиларди. Отасига нималар ҳақида сўзлаб беришни ҳам биларди. Бироқ ишнинг охири юришмади. Чунки, қирғоқ ҳам деярли кўриниб қолди. Кема пристань томон йўл олди. Матрослар қирғоққа тушишга ҳозирлана бошлашди. Улар уй-уйига кетишади. Отаси ҳам уйига жўнаши керак. Пристанда уни хотини ва икки боласи кутмоқда. Энди нима қилсин? Отаси билан бораверсинми? У ўзи билан бирга олиб кетармикан? Мабодо олиб кетадиган бўлса, хотини: «Қим бу, қаердан келган, нима кераги бор?» деб қолса-чи. Йўқ, яхшиси бормагани маъқул...

Оқ кема кўзга элас-элас илашувчи бир нуқтага айланиб, тобора узоқлашиб боради. Қуёш сувга бош қўйди. Кўл юзасидаги кўзни қамаштирувчи оловли бинафша ранг ёғду дурбиндан кўриниб турарди.

Кема кўздан ғойиб бўлди. Шундай қилиб, оқ кема ҳақидаги эртақ ҳам тугади. Уйга жўнаш керак.

Бола портфелини ердан олди, дурбинни қўлтиғига қисди. Қирдан тезгина, илон изи сўқмоқдан қиялаб чопиб тушиб кетди. Уйга яқинлашган сари юраги пўкиллаб бошлади. Бузоқ ямлаб қўйган кўйлак учун

энди жавоб бериш керак. Жазодан бўлак ҳеч нима хаёлига келмасди. Руҳан бутунлай тушиб кетмаслик учун бола портфелга муурожаат қилди:

«Сен қўрқма. Хўш, бизни койишади. Ахир мен атай қилганим йўқ-ку. Мен, тўғриси, бузоқча бўшалиб кетганини билмабман. Хўш, менни савашар ҳам. Чидайман. Агар сени полга қараб улоқтиришса, чўчима. Ахир сен портфелсан-ку, саниб қолмайсан. Агар кампирнинг қўлига дурбин тушса борми, омон қолмайди. Биз аввал дурбинни молхонага беркитиб қўямиз-да, кейин уйга борамиз...»

У шундай қилди ҳам. Лекин остонадан ҳатлаб ўтлашга юраги дов бермасди.

Аммо уйда ваҳимали сукунат ҳукмрон эди. Ҳовли шундай жимжит, кимсасиз эдики, эгаси кўчиб кетгандек ҳувиллаб ётарди. Маълум бўлишича, Бекей ҳолани эри яна дўппослабди. Мўмин бобо яна қизининг калтакланганлиги, сочлари тўзғиб фарёд чекаётганлиги устидан чиқибди ва яна бу шармандагарчиликнинг олдини олиш учун жиннилиги тутган куёвини тинчитишга, унинг муштига ёпишиб ялиниб-ёлворишга киришибди. Бунинг устига отаси турибди демай, унинг кўзи олдида, қизини энг тубан сўзлар билан ҳақорат қилибди. Уни бепушт мочағар, ярамас қисир эшак ва яна мазабемаза сўзлар билан сўкибди. Қизининг ёввойи ва телбаларга хос овоз билан: «Худо мени бефарзанд қилиб яратган бўлса, менинг гуноҳим нима? Бу дунёда қўйдай туғиб ётган аёллар озми, фақат мени худойим фарзанддан қисган. Нега? Нима учун менинг тақдирим шундай? Бундан кўра ўлдир мени, йиртқич. Мана, ур, ур!..» деган ҳайқирғини ҳам эшитган.

Мўмин чол бурчакда гужанак бўлиб ўтирганча, ҳамон энтикиб-энтикиб нафас олар, тиззаси устига ташланган қўллари изтироб ва аламдан титрарди. Юзлари докадай оқариб кетган эди.

Мўмин набирасига қаради-ю, сўз қотмади, яна ҳорғин кўзларини юмди. Бувиси уйда йўқ эди. У Бекей ҳолани эри билан яраштириб қўйгани, уларникида тинчлик ўрнатгани, синган идиш-товоқларни йиғиштиргани кетганди. Бувисининг шунақа феъли бор: Ўразқул хотинини савалаётганда, орага тушмайди, чолни ҳам қайтаради. Жанжалдан кейин эса, яраштиргани боради. Шунисига ҳам раҳмат.

Ҳаммадан кўра боланинг чолга раҳми келарди.

Ҳар сафар шундай дамларда чолинг жони ҳалқумига келарди. Бурчакка тикилганча карахт ўтирар, ҳеч кимнинг кўзига кўрингиси келмасди. Ҳеч кимга, ҳеч блр зотга қалбида нималар кечаётганини билдармасди. Аслида бундай пайтларда Мўмин жуда қартайиб қолгани, яккаю ёлғиз ўғли урушда ҳалок бўлгани ҳақда хаёл сурарди. Ўғлимни ҳозир ҳеч ким билмайди, эсламайди ҳам. Ўғли ёнида бўлганида балки бунчалик хўрланмасмиди. Мўмин умр бўйи бир ёстиққа бош қўйиб яшаган хотинини ҳам қўмсарди. Лекин энг катта бахтсизлиги — унинг қизларига бахт кулиб боқмади. Кепжатоғи, набирасини унга қолдириб шаҳарга кетди, энди у ерда катта оиласи билан бир хонага тикилиб ўтирибди. Иккинчиси бунда Ўразқулнинг жабрини тортяпти. У кексайиб қолган бўлса ҳам, фарзанди ҳузурда бўлиб, қизи учун ҳамма хўрликларга бардош беради, алам қиладиган жойи шундаки, қизига она бўлашдек бахт насиб қилмаяпти. Ўразқул билан турмуш қурганига ҳам мана қанча йиллар бўлди. Бу турмуш қизининг жонига тегди, лекин қочиб қаёққа ҳам борарди? Ўзи ҳам қариб қолди, кун битиб бир кун ўлиб-нетиб қолса, унда нима бўлади, бахти қаро қизининг холи нима кечади?

Бола бирпасда косадаги қатиқни бўшатди-да, бир бурда нонни кавшаб, дераза остига жимгина чўкди. Чироқни ёқмади, бобосини безовта қилгиси келмади. Қўй, ўзича ўтириб хаёл сурсин.

Бола ҳам ўз ўйларига берилди. У ҳеч тушунолмасди. Бекей хола нега эрига ароқ тутгани тутган. Эри бўлса унинг эвазига дўппослагани дўппослаган, хола бўлса яна яримта топиб келаверарди.

Эҳ, Бекей хола, Бекей хола! Неча марта эри чала жон қилиб урса ҳам, бари бир кечираверади. Мўмин бобо ҳам уни ҳамиша кечираверади. Нега кечиришади? Бунақа одамларни кечирмаслик керак. У ярамас, саёқ одэм. Бизга унинг кераги йўқ. Усиз ҳам кунимиз ўтади.

Шиддатли болалик тасаввурлари унинг хаёлида адолатли жазо ҳукмини жоилантирарди. Бу ҳукмининг ҳаммаси Ўразқулга қаратилган бўлиб, булар уни, йўғон, бесўнақай, ифлос одамни дарёга судрарди. Кейин эса, ҳавода силкитиб-силкитиб дарёнинг нақ ўртасига итқитади. У эса, Бекей хола ва Мўмин бободан кечирим сўрайди. Ахир, у балиққа айланиб қололмайди-да...

Бола анча енгил тортди. У ўз тасавурида Ўразқул-

нинг дарёда қандай ғарқ бўлиб бораётганини ва ёнгина-сида кигиз қалпоғи сузиб кетаётганини кўз олдига келтирганда ўзини кулгидан тиёлмади.

Аммо катталар, минг афсуски, бола ўйлагандек одил иш тутишмади. Улар ҳаммасини аксинча қилишди. Уразқул уйга яна маст бўлиб қайтди. Уни ҳеч нима бўлмагандай қарши олишди. Бобо отини ушлади, хотини самоварга югурди. Ҳамма ёқ фақат уни кутаётгандек. У эса жиннилик қила бошлайди. Олдинига маъюсланиб йиғлайди. Нега йиғламасин, ахир бу қанақаси, қўл бериб сўрашишга арзимайдиган энг жўн одамнинг ҳам истаганича боласи бор. Бешта, ҳатто ўнга. Уразқулничи? Унинг нимаси кам бошқалардан? Нимаси етмайди унинг? Ёки мартабаси пастми? Худога минг қатла шукур, ноёб ўрмоннинг катта қоровули! Ёки у қандайдир дайди зотми? Ахир лўлининг ҳам лўливаччаси бор. Ёки у бетайинми, обрўси йўқми? Ҳаммаси бор. Ҳаммасига етишган. Эгарланган оти бор, қўлидан қамчи тушмаган, ҳар ерда уни ҳурмат билан кутиб олишади. Хўш, унинг тенгдошлари ўз фарзандига тўй қилишади, у-чи? Уғилсиз, уруғсиз, ким у?

Бекей хола ҳам йиғлайди жонини ҳовучлаб, эрининг кўнглини топишга тиришади. Яшириб қўйган «яримта»сини олади. Аламидан ўзи ҳам ичади. Борган сари ичиш ортади, кейин охири Уразқул ҳайвонга айланиб, ўзининг бутун аламини ана шу аёлдан, ўзининг хотинидан олади. У эса унинг ҳамма гуноҳини кечиради. Бобо ҳам кечираверади. Ҳеч ким Уразқулга бас келолмайди. Ҳушига келиб қарасаки, моматалоқ бўлиб кетган хотини эрта туриб самовар қўйган бўлади. Чол эса отини тўйғазиб, эгарлаб қўйибди. Уразқул чойни ичиб, отга мингач, яна бошлиқ, Сан-Тошдаги барча ўрмоннинг хўжайини. Лекин Уразқулдака одамни аллақачон дарёга улоқтириш кераклиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди.

Қош қорайди. Ҳали замон қоронғи тушади.

Болага биринчи портфель олиб берилган кун ана шундай ўтди.

У ухлаш олдидан портфелини қўйгани жой топмасди. Охири бош томонига қўйди. Худди шундай портфелдан синфларнинг ярмисида бўлишини бола ҳали билмасди. Лекин бу ҳам бари бир унинг кўнглини бузолмайди, унинг портфели гўё бошқача, алоҳида портфелдай туюларди. Худди шундай, унинг жажжи ҳаётида катта воқеалар юз бериши, бир кун келиб, ёруғ

жаҳонда ёлғиз ўзи, фақат мана шу портфель билан қолишини ҳали билмасди. Бунинг ҳаммасига унинг ўзи сениган Шохдор она буғи ҳақидаги эртақ сабаб бўлишидан беҳабар эди...

Бу оқшом ҳам ўша эртақни яна бир бор эшитгиси келди. Мўмин чолнинг ўзи бу афсонани севар, гўё ҳаммасини ўз кўзи билан кўргандай, хўрсиниб, йиғламсираб, жим қолиб ва ўйга толиб ҳикоя қиларди.

Бироқ бола бобосини безовта қилишга ботинмади. У бобосининг эртақ айтишга ҳоли йўқлигини сезарди. «Биз ундан бошқа сафар илтимос қиламиз,— деди бола портфелига.— Ҳозир эса сенга Шохдор она буғи ҳақидаги эртақни худди бобомдан эшитганимдек сўзма-сўз ўзим айтиб бераман. Шундай секин сўзлайманки, бошқа ҳеч ким эшитмайди, сен эса эшитгин. Мен ҳамма нарсани кинодагидай сўзлашни ва кўришни севаман. Мана шундай. Бобом бунинг ҳаммаси бўлган иш, дейди. Шундай бўлган экан...»

IV

Бу жуда қадимда бўлиб ўтган. Замонларнинг замониди, ер юзиди майсалардан кўра дов-дарахтлар кўп бўлган, қурғоқ ерлардан кўра ўлкамизда оби ҳаёт мўл бўлган даврларда бир қирғиз қабиласи улкан ва муздай дарё бўйида яшарди. Бу дарёни Энасой деб аташарди. У бу ерлардан узоқда, Сибирдан бошланади. У ерларга отда уч йилу уч ойда етиб бориш мумкин. Бу дарёни ҳозир Енисей дейишади, илгарилари Энасой деб юритишган. У ҳақда шундай қўшиқ ҳам тўқилган:

Сендан улкан дарё борми, Энасой,
Сендан азиз тупроқ борми, Энасой,
Сендан чуқур дард ҳам борми, Энасой,
Сендан озод қучоқ борми, Энасой.

Сендан улкан дарё йўқдир, Энасой,
Сендан азиз тупроқ йўқдир, Энасой,
Сендан чуқур дард ҳам йўқдир, Энасой,
Сендан озод қучоқ йўқдир, Энасой.

Мана шунақа эди, бу Энасой дарёси.

Энасой бўйида турли хил элат яшарди. Улар ғоят оғир ҳаёт кечирарди, чунки улар бир-бирларига доимо адоват кўзи билан қарар эдилар. Қирғиз қабиласини душманлар турли томондан қуршаб олганди. Гоҳ улар,

гоҳ булар ҳужум қилишар, гоҳо қирғизларнинг ўзи ҳам бошқаларга човут солиб, молларини ҳайдаб кетишар, уйларига ўт қўйишар, одамларни ўлдиришарди. Қулай келиб қолганда бир томон иккинчи томон одамларини ўлдириб юборар эди. Замон шунақа эди. Одамнинг одамга ичи ачимасди. Одам одамни ғажирди. Шу даражага борилдики, ҳеч кимнинг деҳқончилик қилгиси, мол боққиси, ов қилгиси келмай қолди. Қароқчилик билан кун кечириш осон туюларди; қўққисдан босасан, ўлдирасан, оласан-кетасан. Бир қотилликка қасдма-қасд ўн қотиллик билан жавоб беришга ҳаракат қилишарди. Шу зайлда кун ўтган сайин кўпроқ қон тўкиларди. Одамларда ақл ўтмаслашиб борарди. Душманларни яраштирадиган, инсофга келтирадиган одам йўқ эди. Душманга қирон келтириб, ўзга қабиланинг сўнгги одамигача, қонини оқизган, молу мулкини қўлга киритган одам энг ақлли ва уддабурон саналарди.

Урмонда бир ғаройиб қуш пайдо бўлиб қолди. Инсон овозига ўхшаш аянчли овоз билан тундан тонггача сайрар ва йиғлар, шохдан-шохга сакраб сўйларди: «Катта бахтсизлик бўлади! Катта бахтсизлик бўлади». Шундай бўлди ҳам, ўша қора кун келди.

Ўша куни қирғиз қабиласи Энасой бўйида ўзининг буюк оқсоқолидан жудо бўлди. Ботир Қулчи кўп йиллар йўлбошчилик қилди, кўпгина юришларда, жанг-жадалларда қатнашди. Жангларда омон қолди, лекин ажали етди. Қабиладошлар икки кун катта ғам-аламда ўртандилар, учинчи куни эса, ботирнинг жасадини ерга топширгани йиғилдилар. Эски одатга кўра, буюк оқсоқолни Энасойнинг ўнқир-чўнқирли қирғоғи бўйлаб сўнгги йўлга кузатиш лозим эди, токи марҳумнинг руҳи Энасой дарёси билан юксакликда жудолашсин, ахир «Эна» — бу она демак, «сой» эса — бу дарёнинг ўзанику. Унинг қалби Энасой ҳақидаги қўшиқни сўнгги бор куйласин.

Сендан улкан дарё борми, Энасой,
 Сендан азиз тупроқ борми, Энасой.
 Сендан чуқур дард ҳам борми, Энасой,
 Сендан озод кучоқ борми, Энасой.

Сендан улкан дарё йўқдир, Энасой,
 Сендан азиз тупроқ йўқдир, Энасой.
 Сендан чуқур дард ҳам йўқдир, Энасой,
 Сендан озод кучоқ йўқдир, Энасой.

Дафн этиш лозим бўлган тепаликда ёруғ жаҳоннинг тўрт томонини кўрсатмоқ учун ботирнинг қабри бош узра кўтарилди: «Мана сенинг дарёнг. Мана сенинг осмонинг. Мана сенинг еринг. Сен биз билан, ҳаммамиз бир уруғ одамларимиз. Осуда ухла. Биз ҳаммамиз сени кузатгани келдик». Келажак авлод хотираси учун ботирнинг қабри устига мраммар тош қўйилди.

Ботирнинг жасадини дафн этишга олиб ўтишганда ҳар бир оила ўз оstonаси олдида у билан видолашишади, оқ мотам яловини эгиб, ув тортиб йиғлашади, кейин бошқалар билан бирга қўшилиб яна оқ мотам яловларини эгилтирган ҳолда, айтиб йиғлашаётган келгуси ўтов томон илгарилаб боришади ва шу зайлда сўнги манзилга, то қабристонгача етиб боришлик учун мотам кунларида барча қабиладошлар ўтовларини дарё ёқасига қатор тикишди.

Уша кунни ҳамма тайёргарлик кўриб бўлинганда қуёш уйқудан бош кўтарганди. Учига отнинг думи боғланган туғ ва ботирнинг уруш аслаҳалари — найза ва қалқони олиб чиқилди. Унинг оти дафн этиш ёпиқлари билан буркалган эди. Карнайчилар жанговар куй чалишга, барабанчилар барабанга таёқни жон-жаҳдлари билан уришга шай эдиларки, токи ўрмон ларзага келсин, қушлар булут янглиғ осмонга кўтарилиб, шовқил-сурон ва нола солсинлар. Йиртқич ҳайвонлар бўкириб-ҳайқириб чакалакзорларга чопиб қолсин, майсалар ерга қапишиб кетсин, садолар жаранглаб, тоғларни ларзага келтирсин. Мотамсаро аёллар сочларини ёйиб ботир Қулчига аза очишга шай туришарди. Йигитлар забардаст елкаларида ботирнинг катта, оғир жасадини безовта қилмай кўтариш учун тиз чўккан эдилар. Ҳамма нарса ботирни охирги йўлга кузатиб қўйишга тайёр эди. Ўрмон этагида эса тўққизта бия, тўққизта ҳўкиз, тўққизта тўққизлик қўй қурбонлик учун ҳозирлаб қўйилганди.

Шунда кутилмаган ҳодиса рўй берди. Энасойликлар бир-бирига ҳар қанча душман бўлмасин, оқсоқолларнинг дафн маросими кунларида бир-бири билан уруш қилишни расм қилмаганди. Мана ҳозир эса, бир тўда душман ғам-андухга ботган қирроқдагиларни тонг чоғи тўрт томондан сездирмай ўраб келиб, пистирмалардан баробарига отилиб чиқиб, ҳаммага ўтдиларки, оқибатда ҳеч ким отга ҳам мянолмади, қўлига қурол ҳам ола олмади. Шу тариқа кўз кўрмаган қирғин уруш бошланди.

Ҳаммани бир чеккадан ўлдирди бошлашди. Енгилмас қирғиз қабиласини бир ҳамла билан қириб ташлаш — душман режаси ана шундай эди. Ҳаммани бир бошдан қилич дамидан ўтказишди, токи бу ёвузликни эслаб ҳеч ким ёдга олмасин, қасоскор қолмасин, вақт эса ўтмиш изларини қумлар билан кўмиб юборсин. Туя кўрдингми — йўқ...

Инсонни туғиш ва ўстириш қанчалар қийин, ўлдирди эса — ҳаммасидан осон. Баъзи бировлар ўз қонига ботиб қиймаланиб ётишар, бировлар эса қилич ва найзадан қутулиб қолмоқ учун ўзини дарёга отар, Энасой тўлқинлари орасида чўкиб кетарди. Дарё ёқалаб жарликлару тикка кесиб тушган қирғоқлар бўйлаб бутун бир чақирим йўлда оловга қопланган қирғиз ўтовлари ловуллаб ёнарди. Ҳеч ким қочиб қутула олмади, ҳеч ким омон қолмади. Ҳаммаси ўлдирилди ва куйдирилди. Улиб ётганларнинг жасадини қирғоқдан Энасойга улоқтирдилар. Душманлар: «Энди бу ерлар бизники! Энди бу ўрмонлар бизники! Энди бу моллар бизники!» — деб қувонишарди.

Улар бой ўлжа билан қайтишар экан, ўрмондан икки бола — бир ўғил ва бир қизнинг қандай чиқиб келганини пайқашмади. Бу ўзбошимча ва шўх болалар ота-оналаридан яширинча эрталабоқ яқин ўрмонга қўлсават учун пўстлоқ шилгани кетишганди. Улар ўйнаб юришиб, ўрмоннинг анча ичкарасига кириб кетишганини сезмай қолишди. Жанг суронни эшитиб орқага отилган гўдаклар на отасини, на онасини, на акасини, на опасини тирик топа олдилар. Гўдаклар ота-онасидан ва элатидан жудо бўлиб қолди. Улар бўзлаб култепадан култепага чопишар, лекин биронта тирик жонни топиб бўлмасди. Бир зум ичида етим бўлиб қолишди. Еруғ жаҳонда яккаю ёлғиз қолдилар. Узоқларда эса жанг тўзони кўкка урилди, душманлар қонли кураш натижасида қўлга киритган мол ва қўйларини ҳайдаб кетишарди.

Болалар туёқлар остидан кўтарилган чангни кўриб, ўша томонга югуришди. Улар қонхўр душман изидан йиғлаб, қичқириб чопишарди. Фақат боланинг қалбигина шундай содда дил бўлади. Жаллодлардан яшириниш ўрнига уларга етиб олишга шошилишарди. Ҳар нима бўлса ҳам ёлғиз қолишмаса, бу вайронадан, лаънати жойдан нари кетишса бас. Бир-бирининг қўлидан ушлаб олишган бола ва қизча кетаётганлар орқасидан қувиб жиндаккина кутишни, ўзлари билан бирга олиб

кетишларини ёлвориб сўрашарди. Бироқ қий-чув ва туёқларнинг дупур-дупури-ю, ҳайдовчиларнинг ҳай-қирғида бу ожиз овозларни ким эшитарди.

Болалар жон-жаҳди билан узоқ чопишди. Лекин бари бир, етиб олишолмади. Кейин эса, йиқилиб қолишди. Атрофга боқишга, қимирлашга қўрқишарди. Ҳамма ёқ ваҳимали эди. Шу зайлда бир-бирининг пинжигга кириб кўзлари юмилганини билмай қолишди.

Етимча етти кўча, деб бекорга айтмаганлар. Тун бехатар ўтди. Ҳайвон уларга тегмади, ўрмон махлуқлари кўтариб кетмади. Улар уйғонишганда, тонг отганди. Қуёш нур сочиб, қушлар сайрарди. Болалар ўринларидан туриб яна мол ҳайдовчиларнинг изидан йўлга тушишди.

Йўлма-йўл мева ва илдиз териб еб жон сақлашди. Йўл юра-юра учинчи куни бир тоғ тепасида тўхташди. Пастга қарашса — кенг, ям-яшил майсазорда катта тантана бўлаётибди. Бу ерда тикилган ўтовларнинг, гурил-лаб ёнаётган гулханларнинг, гулхан атрофида ўтирган одамларнинг сон-саногини йўқ. Қизлар ҳайинчак учиб қўшиқ айтишмоқда. Давра тортган одамлар ўртасида полвонлар худди бургутдай гир айланиб, бир-бирини итқитиб отишяпти. Душманлар ўзларининг ғалабасини нишонлашарди.

Бола билан қиз яқин боришни ҳам, бормасликни ҳам билмай тоғ тепасида туришарди. Лекин гўшт қовурдоқ, нон, саримсоқнинг ёқимли ҳиди уфуриб турган гулхан атрофида пайдо бўлиб қолишни исташарди.

Болалар чидаб туришолмади, тоғдан туша бошлашди. Тантана эгалари ҳайрон бўлишди, уларни тўда бўлиб ўраб олишди.

— Кимсанлар? Қаёқдан?

— Биз очмиз,— жавоб берди бола билан қизча,— бизга ейдиган бир нима берсангиз.

Улар болаларнинг тилидан ким эканлигини дарров пайқаб қолишди. Бақириб-чақириб, шовқин солишди. Тугатилмаган душман оиласининг омон қолган аъзоларини ҳозир ўлдириш керакми ёки хоннинг олдига олиб бориш керакми?— деб баҳсга тушиб кетишди. Улар баҳслашиб турганда раҳмдилгина бир аёл болаларга жиндек пишган от гўшти узатди. Болаларни хон ҳузурига судраб боришар экан, улар қўлларидаги овқатни ютоқиб еяверишди. Уларни остонада ойболта ушлаб

турган ясовулар хоннинг баланд қизил ўтовига олиб келишди. Бутун қароргоҳ бўйлаб эса, аллақасдан пайдо бўлиб қолган қирғиз зотлари ҳақидаги ташвишли хабар тарқалди. Бу нимадан дарак бериши мумкин? Ҳамма ўз ўйини ва тантанани тарк этиб, ур-тўполон билан хоннинг ўтови томон чошиб кетди. Бу пайт хон машҳур лашкарлари билан қордай оппоқ наमत тўрида савлат тўкиб ўтирарди. У асал қўшилган қимизни сиририб, мақтов қўшиқларини сел бўлиб тинглаб ўтирарди. Хон одамлар нима учун тўпланишганини билгач, ғазабдан қутуриб кетди: «Мени безовта қилишга қандай журъат этдиларинг? Биз ахир қирғиз зотини бутунлай қириб ташламаган эдикми? Мен сенларни Энасойнинг абадий ҳукмрони қилиб қўймадимми? Намунча ўпкаларингни қўлтиқлаб югуриб келмасаларинг, қўрқоқлар? Қаранглар, олдиларингда ким турибди! Эй, чўтир юзли Баймоқ кампир,— қичқирди хон. У оломон орасидан ажралиб чиққанда эса, унга деди:

— Мана буларни ўрмонга обориб шундай қилгинки, шу билан қирғиз зоти тугасин, хаёлда ҳам қолмасин, номи абадий ўчсин. Бошла, Чўтир Баймоқ кампир, айтганимни дарҳол бажо келтир...»

Чўтир Баймоқ кампир жимгина итоат қилиб, бола билан қизни қўлидан ушлади-да, олиб кетди. Улар ўрмон оралаб узоқ юргач, Энасой қирғоғидаги баланд жарликка етиб келишди. Чўтир Баймоқ кампир болаларни шу ерда тўхтатиб, уларни жар ёқасига олиб келди. Сўнг, уларни жарликка итариб юбориш олдидан шундай деди.

— О, муаззам Энасой дарёси! Сенинг қаърингга тоғни қулатса, у бир харсангдай жо бўлади. Агар юз йиллик қарагайни ташласа, уни чўпдай оқизиб кетасан. Қел энди икки қум заррасини — икки инсон боласини ўз бағрингга олгин. Уларга ер юзида жой йўқ. Сенга мен айтиб ўтиришим керакми, Энасой? Агар юлдузлар одамга айланиб қолса борми, осмон уларга торлик қилиб қолади. Агар балиқлар одамга айланиб қолса борми, уларга дарё ва денгизлар торлик қилиб қолади. Сенга мен айтиб ўтиришим керакми, Энасой? Ол, бу болаларни, улоқтириб кет. Қўй, улар бу манфур дунёмизни гўдакликда, тоза қалб билан, болалик ҳаёси билан, ёвуз ният ва ёвуз ишлар билан ўз номига иснод келтиришга улгурмасданоқ тарк этишсин, токи инсон азоб-уқубатини кўриш ва бошқаларнинг ҳам ғам-алами-

га сабабчи бўлиш уларга насиб қилмасин. Ол буларни, ола қол буларни, қудратли Энасой...

Болалар зор қақшаб, ҳўнграб йиғларди. Тик қиргоқдан пастга қараш қанчалик даҳшатли эканлигини кўриб турган болаларнинг қулоғига кампирнинг сўзи кирмасди. Пастда эса қутурган тўлқинлар сапчийди.

— Қучоқлашинглар, болалар охирги марта хайрлашиб олинглар,— деди Чўтир Баймоқ кампир. Узи эса уларни жарга иргитиш қулай бўлсин учун енгларини шимарди. Кейин шундай деди.

— Энди мени кечиринглар, болалар. Пешонангизга ёзгани шу экан. Бу ишимни ҳозир ўз ихтиёрим билан қилмаётган бўлсам ҳам, лекин сизларнинг бахтингизга...

У гапини тугатмаган ҳам эдики, ёнгинасидан бир овоз келди.

— Тўхта, доно, оқила кампир, гуноҳсиз болаларни жувонмарг қилма.

Чўтир Баймоқ кампир қайрилиб қаради-ю, ҳайратда қолди: қаршисида ғаройиб она буғи турарди. Унинг йирик-йирик кўзлари таънали ва ғамгиң боқарди. У сутдек оқ, қорни бўтолоқнинг юнгидек қўнғир юнг билан қопланган. Шохлари бўлса гўзаллик тимсоли: сербутоқ, гўё кузги дарахтнинг бир бўлак шохи. Елини эмизикли аёлнинг кўкрагидек топ-тоза ва силлиқ.

— Қимсан? Нега одамга ўхшаб гапиряпсан?— сўради Чўтир Баймоқ кампир.

— Мен она буғиман,— жавоб берди у.— Шунинг учун одамга ўхшаб гапирдимки, бўлмаса сен тушунмайсан, қулоқ ҳам солмайсан.

— Нима истайсан, она буғи?

— Қўйиб юбор болаларни, доноларнинг доноси. Сендан илтимос қиламан, уларни менга бер.

— Нима қиласан уларни?

— Одамлар менинг икки эгизимни, икки буғи боласини ўлдиришди. Мен ўзимга бола излаб юрибман.

— Сен буларни боқмоқчимисан?

— Ҳа, доноларнинг доно аёли.

— Сен яхшилаб ўйлаб кўрдингми, она буғи?— масхараомуз кулди Чўтир Баймоқ кампир.— Булар ахир одам боласи-ку. Булар катта бўлишади, кейин сенинг болаларингни ўлдиришади.

— Улар катта бўлишса, менинг болаларимни ўлдиришмайди,— жавоб қилди унга буғилар онаси.— Мен

уларга она бўламан, улар эса менинг болаларим. Ахир улар ўз ака-укаларини ўлдиришадими?

— Эҳ, нимасини айтасан, она буғи, сен одамларни билмайсан,— бош тебратди Чўтир Баймоқ кампир,— улар ўрмон ҳайвонларигагина эмас, ҳатто ўз-ўзларига ҳам раҳм-шафқат қилишмайди. Бу етимчаларни сенга берардим, шунда менинг сўзларим қанчалик ростлигига ўзинг гувоҳ бўлардинг, лекин одамлар бари бир қўлингдан тортиб олиб, бу болаларни ўлдиришади. Бунча ғамнинг сенга нима кераги бор?

— Мен болаларни узоқ ўлкаларга олиб кетаман, у ердан болаларни ҳеч ким қидириб тополмайди. Болаларга раҳм қил, доноларнинг доноси, озод қил уларни. Мен уларга садоқатли она бўлайин. Елинларим тўлиб турибди. Сутим болаларни орзиқиб кутяпти. У болаларга интизор.

— Ҳа, майли шундай бўладиган бўлса,— деди охири Чўтир Баймоқ кампир, ўйлаб туриб,— буларни тезроқ олиб жўна. Етимларни ўзингнинг узоқ юртингга олиб кет. Агар улар узоқ йўл юриб толиқиб ҳалок бўлса ёки дуч келган қароқчилар ўлдириб кетса ёки бўлмаса бу одам болаларни сенинг яхшилигингга ёмонлик билан жавоб қайтаришса — ўзингдан кўр.

Она буғи Чўтир Баймоқ кампирга миннатдорчилик билдирди. Бола билан қизга эса:

— Энди, мен сизларнинг оналарингман, сизлар эса менинг болаларимсизлар,— деди.— Сенларни узоқ юртга, қорли тоғ ва дарахтзорлар қўйнига жойлашган илиқ денгиз — Иссиқкўлга олиб кетаман.

Бола ва қизча шодланиб, Шохдор она буғи ортидан чопқиллаб кетишди. Лекин аста-секин чарчаб, ҳолдан тойишди, йўл эса олис — дунёнинг бу четидан у четига чўзилган. Она буғи болаларни ўз сути билан боқиб, кечалари бағрига босиб иситмаганда улар ҳеч қаерга ҳам етишолмас эди. Улар узоқ юришди. Она юрт бўлмиш Энасой тобора ортга чекиниб борар, лекин янги ватан бўлмиш Иссиқкўлга ҳали жуда узоқ эди. Йўл юришди, йўл юришса ҳам мўл юришди. Ёзу қиш, кўкламу ёз ва куз, яна ёзу қиш, яна баҳору, яна ёз ва куз қалин ўрмонлардан, жазирама чўллардан, кўчма қум саҳролардан, баланд тоғлардан ва ҳайқириб оққан дарёлардан не машаққат билан ўтишди. Уларнинг изидан бўрилар ғаласи қувди. Шохдор она буғи эса болаларни устига миндириб ёвуз йиртқичлардан қутқариб кетди.

Уларнинг изидан тушган отлиқ овчилар ўқ узиб, қичқиришарди: «Буғи одам боласини ўғирлаб кетяпти! Ушла! Тут!» ва кетма-кет ўқ узишарди. Шохдор она буғи болаларни опичиб, физиллаб учаётган ўқларга, чақирилмаган қутқарувчиларга етказмай борарди. У ўқдан кўра тезроқ чопар ва шивирларди: «Маҳкамроқ ушланглар, болаларим — босқинчилар!»

Охири Шохдор она буғи ўз болаларини Иссиқкўлга етказиб келди. Улар тоғ тепасида турлаб, ҳайратланишарди. Чор атроф қорли тоғлар билан қопланган, тоғлар ўртасида кўм-кўк ўрмон, кўз иллаган ҳамма жойда денгиз чайқалиб шовуллаб турарди. Кўм-кўк сув юзида оппоқ тўлқинлар югурар, шамол уларни узоқлардан ҳайдаб келиб, яна йироқларга ҳайдаб кетарди. Иссиқкўл қайдан бошланиб, қайда тугайди — билиб бўлмасди. Бир чеккасида қуёш бош кўтарса, иккинчисида ҳали тун пардасини йиғиштиролмасди. Иссиқкўлнинг чор атрофини қанча тоғ қуршаб олган — санаб бўлмасди, у тоғлар ортида яна шунга ўхшаш қанчадан-қанча қорли тоғлар бўй чўзиб турибди.

— Мана шу янги ватанингиз бўлади, — деди Шохдор она буғи. — Мана шу ерда яшайсизлар, ер ҳайдайсизлар, балиқ тутасизлар, молу ҳол қиласизлар. Минг йиллар тинч-тотув яшанглар. Ҳа, сизларнинг авлодингиз яшайди, кўпаяди. Сизлар келтирган тилни авлодлар унутишмайди. Уларга ўз она тилларида сўзлаш ва куйлаш ёқимли бўлади. Инсонларга қандай яшаш лозим бўлса шундай яшанглар. Мен эса сизлар ва сизларнинг болаларингизнинг болалари билан ҳаммаша бирга бўлай...

Мана шундай қилиб, бола ва қизча қирғиз авлодининг аждодлари сифатида, мангу жаннатмакон Иссиқкўлда ўзларига янги макон топдилар.

Вақт тез ўтиб бораверди. Бола бақувват йигит бўлди, қиз бўйга етди. Шунда улар қовушиб, эр-хотин бўлдилар. Шохдор она буғи эса Иссиқкўлни тарк этмасдан, яқин ўртадаги ўрмонда яшай бошлади.

Бир кун тонг маҳали Иссиқкўл қўққисдан нотинчланиб, шовуллаб бошлади. Қизни, тўлғоқ тутиб, азобланмоқда эди. Эр эса чўчиб кетди. Қоя устига чопиб чиқдида, овозининг борича чақира бошлади:

— Қаердасан, Шохдор она буғи? Иссиқкўл қандай шовқин соляпти, эшитяпсанми? Қизинг туғяпти. Тезроқ кел, Шохдор она буғи, бизга ёрдам қил...

Шунда узоқдан худди карвонларнинг қўнғироғидай жарангдор товуш эшитилди. Бу товуш тобора яқинлашиб келаверди. Шохдор она буғи етиб келди.

У шохларида бешик келтирди. Бешик оппоқ қайиндан ясалган бўлиб, бандида кумиш қўнғироқча жаранглаб турарди. Бу қўнғироқ Иссиққўл бешикларида ҳозиргача ҳам янграб турибди. Оналар бешикларни тебратар, кумуш қўнғироқ жаранглар, гўё Шохдор она буғи узоқлардан чопиб, шошиб, шохларида қайин бешик кўтариб келаётгандай туюлади...

Шохдор она буғи етиб келди-ю, шу пайт қизнинг ҳам кўзи ёриди.

— Бу бешик сизларнинг тўнғичларингиз учун,— деди Шохдор она буғи.— Ҳали кўп фарзанд кўрасизлар. Етти ўғил, етти қиз!

Ота-она хурсанд бўлишди. Тўнғич фарзандларини Шохдор она буғи шарафига — Буғибой деб аташди. Буғибой ўсиб-улғайди, қипчоқлар авлодидан бўлган гўзал қизга уйланди, шу билан Буғибой авлоди — Шохдор она буғи авлоди кўпая бошлади. Буғибой авлодлари Иссиққўлда кўп ва қудратли бўлиб қолди. Бу авлод Шохдор она буғини муқаддас деб билишарди. Буғибой авлодларининг ўтовида эшик тепасига буғи шохи осиб қўйилар, бу эса, узоқ-узоқлардан ҳам ўтовнинг Буғибойлар авлодига мансуб эканлигидан дарак бериб турарди. Босқинчи душманларни даф этганда, ёки пойга мусобақаларида Буғибой авлодларини «Буғи!» деган битта лақабнинг ўзиданоқ англаб олишар, улар эса ҳар доим ғолиб чиқишарди. Уша кезлар Иссиққўл ўрмонларида оппоқ шохдор буғилар бўларди, гўзалликда ҳатто кўкдаги юлдузлар ҳам уларга рашк қиларди. Улар Шохдор она буғининг болалари эди. Уларга ҳеч ким тегмасди, ҳеч ким ҳуркитмас эди. Буғибой авлодлари буғига дуч келган жойда отдан тушиб, унга йўл берарди. Ошиқлар суйган қизларини сулувликда гўзал оқ буғига қиёс қилишарди...

Буғибой авлодининг ошиб-тошиб кетган машҳур бир бойи то ўлгунига қадар шу одат сақланиб қолди. Унинг минг-минглаб қўйлари, минг-минглаб йилқилари бўлиб, молларига қарайдиган қанча-қанча чўпонлар ҳам унинг измида эди. Уғиллари унга катта маърака қилишди. Улар бу маъракага ер юзининг ҳамма маълум ва машҳур кишиларини чақирди. Меҳмонлар учун Иссиққўл қирғоғига бир минг бир юзта ўтов тикдилар.

Қанча мол сўйилди, қанча қимиз ичилди, қанчалаб қашқарча ноз-неъматлар берилди, саногига етиб бўлмасди. Бойнинг ўғиллари гердайиб юришарди: Ахир отадан битмас-туганмас мерос қолганлигини, фарзандлар отани ҳурматлаб, унинг хотирасини қандай эъзозлашларини одамлар кўриб қўйсин-да... («Э бўтам, одамлар ақл ўрнига бойлигини кўз-кўз қилишса, бу қандай ярамаслик.»)

Марсия айтувчилар эса, марҳумнинг ўғиллари тақдим этган аргумоқларда елиб, совғага берилган сувсар телпак ва шойи тўнларга ўралиб, марҳумни ва унинг меросхўрларини кўкларга кўтариб мақташарди.

— Бу оламда бундай бахтли ҳаёт ва шукуҳли маъракани кўрган борми? — деб куйларди бири.

— Дунё бино бўлгандан бери бунақаси ҳали бўлмаган!— дерди иккинчиси.

— Ҳеч қаерда бўлмаган! Фақат биздагина ота-оналарни шундай ҳурматлашади, ота-она шон-шарафини юксак тутншади, уларнинг муқаддас номини улуғлашади, — куйларди учинчиси.

— Эй, қақилдоқ марсиячилар, нима деб валдираяпсиз! Оламда бу хотамтойликнинг таърифига лойиқ сўз, марҳумнинг шон-шуҳратига тенг келадиган шуҳрат бор эканми? — куйларди тўртинчиси...

Улар шу зайлда кеча-кундуз ким ўзарга баҳслашарди. («Э-э, бўтам, ҳофизлар, ҳамду сано ўқишда баҳслашса, қандай ярамаслик, улар қўшиқчидан қўшиқ кушандасига айланишади.»)

Довруқ солган маърака кўп кунлик байрамдай ўтди. Бойнинг мақтанчоқ ўғиллари бошқаларни лол қолдиришни, шуҳратлари оламга ёйилишини орзу қилишди. Яна бунинг устига мангу уйқуга кетган шавкатли оталари Шохдор она буғи авлодидан эканлигини ҳамма билиши учун унинг қабрига буғи шохини ўрнатишни ўйлаб топишди. («Э бўтам, қадимги одамлардан қолган гап бор: бойлик — такаббурликни, такаббурлик эса — телбаликни туғдиради.»)

Бойнинг ўғиллари ота хотирасига кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ёдгорлик ўрнатишни истагани учун ҳам ҳеч нима уларга тўсқинлик қила олмади. Айтилган сўз — отилган ўқ. Овчиларни йўллашди. Овчилар буғи отиб, шохини танасидан айиришди. Буғи шохларининг тепага таралиб туриши кўкда парвоз қилаётган бургутнинг қанотларига ўхшарди. Буғи шохлари ўғил-

ларга ёқиб тушди: уларнинг ҳар бири ўн саккиз бутуққа бўлинган — демак, ўн саккиз ёшда экан. Яхши! Улар шохни қабр устига ўрнатиш учун усталарга фармон беришди.

Қариялар ҳайратда қолишди:

— Буғини ўлдиришга қандай ҳаддингиз сиғди? Шохдор она буғи авлодига қўл кўтаришга ким журъат этди?

Бойнинг меросхўрлари уларга жавобан:

— Биз ўз еримиздаги буғини ўлдирдик. Бизнинг салтанатимиз остидаги ерларда нимаики қимирлаган, учган тирик жон зоти бўлса, пашшадан тортиб туягача — ҳаммаси бизники. Ўзимизга қарашли жамики нарсаларни нима қилиш-қилмасликни ўзимиз яхши биламиз. Йўқолинглар! — дейишди.

Хизматкорлар қарияларни қамчи билан савалаб, отга тескари миндиришди-да, сазойи қилиб ҳайдашди.

Ҳамма бало шундан бошланди. Шохдор она буғи авлодларининг бошига катта бахтсизлик тушди. Деярли ҳар бир киши ўрмонларда оқ буғиларни овлашга тушиб кетди. Буғибой авлодидан бўлган ҳар бир киши ўз аждодлари қабрига буғи шох ўрнатишни бурч деб билар эди. Бу иш энди марҳумлар хотирасига бўлган муқаддас вазифа, алоҳида ҳурматга айланди. Кимки буғи шохларини тополмас экан, энди уни одам ўрнида санамай қўйишди. Буғи шохлари билан савдо қилиш, уларни олдиндан ғамлаб қўйиш одат тусига кириб қолди. Шохдор она буғи авлодлари орасида шундай кишилар пайдо бўлдики, улар буғи шохларидан ўлжа йиғишни ва пуллашни ҳунар қилиб олдилар. («Э бўтам, пул ҳукмрон бўлган жойда эзгу сўзга ўрин йўқ, гўзалликка ўрин йўқ.»)

Иссиққўл ўрмонларида буғиларга қирғин келди. Уларга шафқатсиз бўлишди. Буғилар қадам етмаган жойларга қочди, лекин у ерда ҳам қўйишмади. Овчилар тозиларни қўйиб пистирма томон ҳайдашар, ўзлари эса пистирмаларда беркиниб ётиб, яқинлашган буғиларни беҳато отиб олишарди. Буғиларни тўда-тўдаси билан қиришди. Шох бутуқлари энг кўп бўлган буғини ким отарга гаровга боғлашарди.

Буғилар ғойиб бўлди. Тоғларни тарк этди. На тунда, на тонгда буғи овози эшитиларди. На ўрмонда, на яйловда унинг қандай ирғишлаб, қандай сапчишларини, шохларини елкаси устига ташлаб, парвоздаги қушдай жарликлардан қандай сакраб ўтишларини энди ҳеч

ким кўрмасди. Бутун умри бўйи буғи нима эканлигини кўрмаган янги инсонлар туғилди. Фақат у ҳақидаги эртакларни эшитиб, қабрлар устидаги шохларни кўришди, холос.

Шохдор она буғига нима бўлди?

У одамлардан ранжиди, жуда қаттиқ ранжиди. Айтишларича сон-саноксиз ўқлар ва тозилар дастидан буғиларга кун қолмаган, уларнинг энг сўнгги авлоди бармоқ билан санарли даражада оз қолган чоғда Шохдор она буғи энг баланд чўққига кўтарилиб. Иссиқкўл билан видолашибди ва сўнгги болаларни улкан довон ортига, бошқа юртларга, бошқа тоғларга бошлаб кетибди.

Мана, оламда қандай ишлар бўлади. Мана, эртак ҳам тугади. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма.

Шохдор она буғи эса, кетгани олдидан, бундан буён бу ерларга асло қадам босмайман, дебди...

V

Яна тоғлар қўйнига куз кириб келди. Яна шовқинсуронли ёздан сўнг ҳамма нарса кузги сокинликка мослаша бошлади. Мол қамайдиган қўралар атрофидаги чанглар босилди, гулханлар ўчди. Моллар қишловга кўчди. Одамлар жўнаб кетишди. Тоғлар ҳувиллаб қолди.

Бургутлар базўр қур-қурлаб, ёлғиз уча бошлади. Ёз бўйи ўз ўрнидан шовуллаб оққан дарё саёзланиб, овози пастлашиб қолди. Утлар ўсишдан тўхтади, илдиэлардан жон кетди. Баргларнинг шохларда осилиб туришга ортиқ мадори қолмай узилиб туша бошлади.

Энг баланд чўққиларга эса кечалари кумуш ранг юнқа қор ёғиб чиқарди. Эрталаб ғира-шира тоғ тизмалари қорабурул тулкининг ёлидай оппоқ тусга кирарди.

Совуқ тушиб, дараларда изгирин шамол эса бошлади. Лекин ҳамон кунлар чароғон ва қуруқ эди.

Дарё ортида, қоровулхона рўпарасидаги ўрмон тезда куз оғушига кирди. Дарёдан то юқорига, Қора қарағайзор чегарасигача чўзилиб кетган чакалақзорларни дудсиз олов янглиғ кузги хазонрезги босганди. Энг чидамли дарахтлар — тўқ сариқ рангли тоғ тераги ва қайини ўрмонлари айниқса кўзга яққол ташланиб турарди. Улар улкан ўрмоннинг қор босган баланд чўққиларигача — қайрағоч ва арчалар қорайиб турган ергача чўзилиб кетган эди.

Қарағайзор қўйни ҳамма вақт топ-тоза ва қасрлардагидек салобатли. Қаёққа қараманг, фақат қаттиқ дарахтларнинг жигар ранг танаси, смолали қуруқ ҳид, бутун ўрмон пойига тўкилган қорамтир игна япроқлар. Кекса қарағайларнинг учида ғир-ғир шамол эсади.

Лекин бугун эрта тонгданоқ тоғлар бошида чағиллаб, безовталанган зағчалар айланиб қолди. Жон-жаҳди билан чағиллаган зағчаларнинг каттакон галаси қарағайзор ўрмон тепасида бетиним айланаверди. Улар болта овозини эшитган заҳотиёқ безовталанган бўлса, сўнг худди биров озор бергандек бир-бирларига гал бермай чағиллаб, қирқилган қарағайларни тоғдан олиб тушаётган икки кишининг изидан таъқиб этарди.

Ёғочларни отларга боғлаб судратиб келишарди. Уразқул отнинг жйловини тутиб олдинда борарди. У туртиниб, плашининг бари буталарга илиниб, қўшга қўшилган ҳўкиздай ҳансирарди. Унинг ортидан, ёғоч орқасидан Мўмин бобо елиб келарди. Бундай баландликда унга ҳам осонмасди, чолнинг нафаси қисилиб қолганди. Унинг қўлида қарағай пишанг бўлиб, бу билан у йўл-йўлакай ёғочларни ўнглаб борарди. Ёғочлар гоҳ тўнкаларга, гоҳ тошларга ҳадеб қадалиб қолаверар, қияликка келганда эса нишабга кўндаланг бурилар ва пастга юмалаб кетгудай бўларди. Унда фалокатдан қошиб қутулиб бўпсан — нақ мажақлаб ўлдиради.

Пишанг билан ёғочларни тўғрилаб бораётган кишига айниқса хавфли, ҳар бало юз бериши мумкин. Қўрқувдан бир печа бор юганни ташлаб қочган Уразқул ҳар сафар чол ўз ҳаётини хавф остига қўйиб, ёғочни қияликда тутиб, унинг от ёнига қайтишни ва югандан тутишини кутаётганини кўриб уялиб кетарди. Лекин ўз айбингни яширмақ учун, уни бировга тўнкамоқ керак, деб бекорга айтишмаган-да.

— Сен нима, мени нариги дунёга жўнатмоқчимисан? — Уразқул қайнотасига қичқирди.

Атрофда Уразқулнинг овозини эшитадиган ва унга дакки берадиган ҳеч ким йўқ эди: кексаларга шундай муомала қилишни ким кўрган? Қайнотаси, буни мен атайлаб қилибманми, ахир ўзим ҳам ёғоч тагида қолиб кетишим мумкин-ку, худди у буни қасдан қилаётгандек унга бунча қичқиришининг нима кераги бор, деб кўрқа-писа пичирлади.

Бу ҳол Уразқулнинг яна баттар жаҳлини чиқарди.

— Эҳ, сенн қара-я!— ғазабланди у.— Сени босиб қолса ахир сен ёшингни яшагансан. Сенга нима? Мен майиб бўлсам, қизинг кимга қолади, уни ким олади? Шайтоннинг қамчисидай бу бепушт кимга керак...

— Тушуниб бўлмайдиган одамсан, ўғлим. Сенда одамларга ҳурмат деган нарса йўқ,— деди бунга жавобан Мўмин.

Уразқул ҳатто тўхтаб, чолга разм солди:

— Бундай чоллар аллақачон ўчоқ олдида ёнбошлаб ўзини оловга тоблаб ётибди. Сенга эса маош оқиб келиб турибди. Қаёқдан келяпти, бу маош? Меннинг шарофатим билан келяпти. Сенга яна қанақа ҳурмат керак?

— Кел, қўй энди, айтдим-қўйдим-да,— мулоиймлашди Мўмин.

Шундай қилиб улар юришда давом этди. Яна бир довра ошиб, қняликда тин олгани тўхташди. От бутунлай терга тушиб, кўпикка қопланди.

Сон-саноқсиз зағчалар эса ҳамон тинчимас, чарх уриб айлангани айланган. Гўё бутун кун бўйи чагиллашга қасд қилгандай зўр бериб чағилларди.

— Қишининг эрта тушишини сезяпти,— деди Мўмин оҳиста гапни бошқа ёққа буриб ва бу билан Уразқулни жаҳлдан туширмоқчи бўлиб.— Учиб кетишининг пайида бўляпти. Халақит бергани ёқтирмайди,— деб қўшиб қўйди, худди ақлсиз қушлар учун узр сўрагандек.

— Қим уларга халақит беряпти?— кескин бурилиб қаради Уразқул. Бирдан қизариб кетди.— Алланималар деб алжийсан, чол,— деди секин дўқ урган оҳангда.

«Эҳ,— хаёлга келтирди у,— нимага ишора қиляпти! Бу нимаси, унинг зағчалари дастидан қарағайга тегмаслик, бир шохини ҳам синдирмаслик керак эканда? Йўқ, бекор айтибсан? Ҳозирча бу ерга мен хўжайинман». У ғазаб билан уймалашаётган зағчалар галасига қаради:

— Эҳ, пулемёт бўлгандами!— деди ва бурилиб уятсиз сўз билан сўкинди.

Мўмин жим қолди. У куёвини сўкишини кўп эшитганди.

«Яна айнияти,— ич-ичидан ғам тортди чол.— Ичди — ҳайвонга айланади. Наҳорда бош оғриғига тортса ҳам— бир сўз қотма. Одамлар нега бундай бўлиб қолишар экан-а?— ўйга толди Мўмин.— Сен унга яхшилик қиласан, у сенга ёмонлик қайтаради. Уялмайди ҳам, уялишни хаёлига келтирмайди ҳам. Худди шундай бўлиши лозимдек. Ҳамиша ўзиникини тўғри деб билади. Фақат

унга яхши бўлса бўлгани. Ҳамма унинг атрофида гирдикапалак бўлиши керак. Агар истамасанг мажбур қилади. Яхшиямки, мана бундай тоғда, ўрмонлар орасида ўтиради, унинг қўли остида битта, иккита одами бор. Каттароқ амалга минса борми? Худо кўрсатмасин... Бундайларни жойдан силжитиб ҳам бўлмайди. Ҳамиша ўз улушини чангаллаб қолади. Сен бунақалардан ҳеч жойга қочиб қутулолмайсан ҳам. Ҳамма жойда у сени кутиб туради, излаб топади. Ўзининг дориламон яшаши учун сенинг жонингни суғуриб олади. Ҳамиша ҳақ бўлиб чиқади. Ҳа, бундайларни силжитиб бўлсан...»

— Хўш, етар қаққайиб туриш,— Уразқул чолнинг хаёлларини тарқатиб юборди.— Кетдик!— буйруқ қилди у. Улар йўлда давом этишди.

Бугун эрталабданоқ Уразқулнинг кайфияти жойида эмасди. Эрталаб, асбоб-ускуналари билан нариги қиргоққа, ўрмон тарафга ўтиш керак бўлган чоғда, Мўмин набирасини мактабга олиб боришга шошарди. Бугун ақлидан озиб бўлди! Ҳар кун эрталаб отни эгарлайди, болани мактабга элтиб қўяди, кейин уни яна олиб келгани боради. Бу ташландиқ дайди билан овора. Қаранг-а, мактабга кечикиш мумкин эмасмиш. Бу ердаги иш шундайки, худо билади охири нима бўларкин, бундан чиқди — бу ишни кейинга қолдириб турса бўларкан-да? Шундай эмасми? «Мен,— дейди,— бир зумда қайтиб келаман, бола мактабга кечикса муаллиманинг олдида уяламан». Уяладиган одамиингни топибсан! Аҳмоқсан-да! Бу муаллиманг ўзи ким бўлибди? Беш йилдан бери устидан битта пальто тушмайди. Фақат дафтар билан, сумка билан кўрасан... Доимо йўлда қўл кўтариб машина кутгани-кутган — ҳадеб районга тушади, Ҳамиша унга нимадир етишмайди, гоҳ мактабга кўмир дейди, гоҳ ойна, гоҳ бўр ҳатто латтагача сўрайди. Ҳе, номусли муаллима бундай мактабга келармиди? Қанақа ст топишибди-я — «митти мактаб». У чиндан ҳам митти-да. Ундан нима наф келарди. Ҳақиқий ўқитувчилар шаҳарда. Мактаблари ойнадан. Ўқитувчилари галстук тақиб олган. Лекин шаҳарда шундай-да... Бошлиқлар у ерда ҳашаматли машиналарда кўчалардан қандай ўтишади. Машиналарни айтмайсанми?! Қоп-қора ялтироқ, бу машиналарни «лип» этиб ўтиб кетгунча тўхтаб томоша қилгинг келади: Шаҳар одамлари эса, худди бу машиналарни кўрмаётгандек парво ҳам қилишмайди. Вақтлари йўқ — шошилишади, қаёққадир чопи-

шади. Ана у ерда, шаҳарда ҳаётни — ҳаёт деса бўлади. Қани энди ўша ёққа етишсанг, бирон жойга ўрнашиб олсанг экан. У ерда одамларни амалига қараб ҳурмат қилишни билишади. Лозимми — демак, ҳурмат қилишнинг шарт. Катта амалга — катта ҳурмат. Маданиятли одамлар. Шунинг учун ҳам у ерда меҳмонма-меҳмон юриш ёки у-бу совға қилиш, ёғоч ташиш ёки шунга ўхшаш аллақандай ишларни қилишга тўғри келмайди. Бу ердагига ўхшаб — эллик сўм, кўпи билан юз сўм бериб, ёғоч олиб, устингдан шикоят ёзиб юрмайди: Уразқул порахўр, фалон-пистон... Нодонлик!

Ҳа, шаҳарда бўлгандами... Эҳ, тоғига ҳам, ўрмонига ҳам, мана бу дардисар ёғочларга ҳам, пуштсиз хотинига ҳам, манави валакисаланг, беақл чолга ҳам қўл силтаб юборган бўлардим. Эҳ, сулига тўйган отдек жўш уриб кетардим-да! Ўзимни ҳурмат қилишга мажбур этардим. «Уразқул Балажанович, кабинетингизга киришга рухсат этинг». У ерда шаҳарликка уйланиб олардим. Нега мумкин эмас экан? Айтайлик, биронта қўлида микрофони билан ўйнаб ашула айтадиган гўзал артисткага: айтишадики, улар учун энг муҳими одамнинг амалдор бўлишимиш. Мана шунақасини қўлтигидан олиб галстук тақиб юрсанг. Кинога борсанг. У бўлса туфлисини тикиллатиб атир таратиб юрса. Утган-кетган бурнини чўзиб қолаверади. Қарабсанки, болалар туғилади... Уғлимни юристликка ўқитардим, қизим эса роял чалсин. Шаҳарлик болалар дарров кўзга ташланади — ақлли бўлишади. Уйда фақат русча гаплашишади: улар каллаларидан эски қишлоқ сўзларини чиқариб ташлашади. У ўз фарзандларини шундай тарбиялаган бўларди: «Папочка, мамочка, уни олиб бер, буни олиб бер...» Ўз жигарбандингдан бирон нарсаи аяб ўтирармидинг? У кўпларни бопларди-да, ким эканини кўрсатиб қўярди. Бошқалардан нимаси кам унинг? Нима, юқоридагиларнинг ундан бирон жойи ортиқми? Улар ҳам ўзига ўхшаган одамлар-да. Уларнинг омади келган фақат. Унинг эса омади келмаган. Бахт кулиб боқмаган. Ўзида ҳам айб бор. Урмончилар курсини битиргач, шаҳарга кетиши керак эди, техникумга кириши керак эди, ёки бўлмаса институтга. Шошди — амалга учди-да. Кичкина бўлса ҳам, ҳар ҳолда амалда. Мана энди тоғма-тоғ юр, эшакка ўхшаб ёғоч таши... Бунинг устига мана бу қарғалар ортиқча. Нимага бунча қағидлашади, нимага айланиб қолишди? Эҳ, пулемёт бўлгандами...

Уразқулнинг авзойи бузилишига арзигулик сабаблар бор эди. Ёзни ялло қилиб ўтказди. Куз етиб келди, ёз билан бирга чўпонлар ва йилқибоқарлар даврасидаги меҳмондорчилик даврлари ҳам ўтиб кетди. Худди қўшиқда айтилгандай: «Яйловдаги чечаклар очилиб бўлди, этагингни йиғиштириб қол...»

Куз келди. Уразқулга кўрсатилган ҳурматлар учун, зиёфатлар учун, қарзлар учун, ваъдалар учун ҳисоблашадиган пайт келди. Бунинг устида мақтаниб катта кетганлари-чи: «Сенга нима керак? Хари бўладиган иккита қарағай ёғочми, фақат шуми? Шунинг нимасини гапириб ўтирибсан. Машина олиб келасан-да, олиб кетаверасан».

Оғзидан гуллаб, ҳадялар олиб, ароқни ичаверди, ма-на энди бўғилиб, терга ботиб, ер юзидаги ҳамма нарсага лаънат ўқиб, тоғма-тоғ ёғоч судраб юрибди. Бу ёғочларнинг дахмаза бўлганини айтмайсизми? Умуман, бутун ҳаётида рўшнолик кўрмади. Бехосдан калласига лоп этиб бир фикр келди: «Ҳаммасига тупураман-да, бошим оққан томонга кетаман». Лекин у шу заҳотиёқ ҳеч қаёққа кетолмаслигини тушунди. Ҳеч кимга ҳеч қаерда кераклик жойи йўқ ва кўнгли тилаётгандек ҳаётни ҳеч қаердан излаб тополмайди.

Бу ердан кетиб ёки ваъдангдан тониб кўр-чи! Уни ўз ошна-оғайнилари тутиб беришади. Одамлар ярамас бўлиб кетган. Утган йили ўзининг буғи авлоди қариндошига ҳадя қилинган қўзичоқ учун қарағай ёғоч ваъда қилганди, кузда эса қарағай учун юқорига чиққиси келмади. Бу айтмоққа осон, қани у ёққа бир чиқиб боқ, ёғочларни арралаб, юмалатиб кўр, кейин биласан қанақа эканлигини. Яна бунинг устига қарағайлар беш йил ўн йиллик бўлса қани; уларни эплаб кўр-чи! Олтин берса ҳам бу ишга қўл ургинг келмайди! Аксинча, ўша кунлари Мўмин чолнинг тоби қочиб кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Бир киши уддасидан чиқолмайди бундай ишни. Ҳа, бирон кимса умрида ёлғиз ўзи тоғдан ёғоч олиб тушишнинг уддасидан чиққан эмас. Йиқитишку мумкин, лекин йиқитган билан қарағайни пастга олиб тушиб бўлмайди... Нима бўлишини олдиндан билганда, Сейдахмаднинг ёнига олиб чиққан бўларди. Лекин Уразқул тоққа тирмашиб чиқиб юришга эринди-да, биринчи дуч келган қарағай билан қариндошидан қутулиб қўя қолмоқчи бўлди. Лекин у анча-мунчасига кўнмади: унга ҳақиқий қарағай керак эмиш, вассалом. «Қўзичоқни

олишни биласан, гапингнинг уддасидан чиқишни билмайсанми?» Ҳузқул жаҳли чиқиб, ҳовлидан уни ҳайдаб чиқарди: олмайсанми — жўнаб қол. У йигит ҳам бўш келмади. Сан-Тош ўрмончилик заповеднигининг қоровули Ҳузқул Балажанов устидан дарҳол шикоят хати ёзиб, унга шундай тўғри ва нотўғри гапларни қўшидики, оқибат-натижада Ҳузқулни «социалистик ўрмон кушандаси» сифатида олиш лозим эди. Кейин районнинг ва ўрмончилик министрлигининг турли хил текширув комиссиялари Ҳузқулни узоқ вақт сарсон қилишди. Зўрға қутулди. Мана сенга қариндош! Яна: «Биз ҳаммамиз Шохдор она буғи болаларимишимиз. Бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун!» эмиш. Ҳаммаси бекор гап, қачонки, бир тийин учун бир-биримизнинг ёқамиздан олиб турмага тиқишга тайёр бўлсак. Қанақасига буғи авлодидан бўлайлик. Бу илгари вақтда бўлган, одамлар бугига ишонилган. Нақадар бефаҳм ва содда бўлишган-а, ўша замоннинг одамлари, кулгили! Энди эса ҳамма маданиятли, ҳамма саводли. Кимга кераги бор бунни, бу эртакни ёш болаларга айтса бошқа гап.

Шу воқеадан кейин Ҳузқул бошқа ҳеч кимга, ҳеч қанақа танишга, ҳеч қандай қабиладошга, ҳатто Шохдор она буғининг минг туққани бўлса ҳамки, биронта новдани, биронта чўпни бермасликка онт ичди.

Яна ёз келди. Кўм-кўк тоғли яйловларда ўтовлар оқариб, ер-кўкни подаларнинг шовқин-сурони тутиб, ариқларда ва дарёда сув тортилиб қолди. Қуёш порлаган, сархуш қимиз ҳиди келар, гул бўйи уфурарди. Очиқ ҳавода ўтовларнинг олдида, кўм-кўк майсалар устида, ошна-оғайнилар даврасида ўтириб қимиз ичиб, қўзи гўштига тўйиб кайф қилишга нима етсин. Кейин эса бошни айлантириш учун бир стакан ароқни симириб, шундай кайфга келасанки, ўзингни гўё дарахтларни илдизи билан қўпориб ташлагудек ёки бўлмаса анови тоғнинг бошини узиб олгудек ҳис қиласан...

Бундай кунларда Ҳузқул ичган онтини унутарди. Катта ўрмоннинг катта хўжайини деб аташлари унга нақадар хуш келарди. Яна ваъдалар берди, яна ҳадялар қабул қилди. Яна қадимий қарағайлар қайси бирларининг куни битиб, куз келганда умри тугагини сезмасди.

Куз эса ҳосили ўриб олинган далалардан сездирмай келиб, тоғ сари пинҳона силжиди-да, бутун атрофни қоплаб олди. У босиб ўтган йўлда, майсалар сарғайди, ўрмонни хазонрезги босди.

Мевалар пишди. Қўзилар тўқли бўлди. Уларни алоҳида отарларга — тўқлиларни алоҳида, қўйларни алоҳида тўдага айиришди. Аёллар йиғилган сариғ ёғни мешга жойлаб олишди. Эркаклар водийга ким биринчи бўлиб қайтиши ҳақида гурунг қилишарди. Кетиш олдидан эса, ёзда Уразқул билан гаплашганлар, фалон кун, фалон соатда ваъда қилинган ёғочга машина олиб ўрмонга келишлари ҳақида уни огоҳлантириб қўйдилар.

Мана шу бугун кечқурун иккита қарағай ёғоч олиб кетгани прицепли машина келади. Қарағайнинг биттаси пастда тайёр турибди, машина келадиган жойга, дарёдан ўтказиб қўйилган. Иккинчисини мана, пастга олиб тушишяпти. Агар Уразқул ҳозир ушбу ёғоч устидан еб-ичганларини қусиш имконини топгандами, ҳозир чидашга мажбур бўлаётган — бу азоб-уқубатлардан қутулиш учун шу заҳотиёқ қусиб ташлаган бўларди.

Афсуски, ўзининг тоғдаги лаънати бу тақдирини ўзгартиришга қодир эмас: машина тунда ёғоч олиб кетиш учун шу бугун кечқурун прицепи билан келади.

Ҳамма иш ўнгидан келса яхшику-я: йўл совхоз ўртасидан, тўғри идоранинг олдидан ўтади, бошқа йўл йўқ, совхозга эса милиция, госинспекция келиб туради. У ерда яна райондан келганлар ҳам бордир? Уларнинг кўзига ёғоч ортган машина дуч келиб қолсами: «Хўш, ёғочни қаёқдан олиб келяпсиз ва қаёққа?» — деб суриштира бошлашади.

Бу хаёлдан Уразқулни совуқ тер босиб кетди. Ҳамма-ҳамма нарсага — боши устида айланаётган зағчаларга, бахтсиз Мўмин чолга, бундан уч кун бурун шаҳарга картошка сотгани кетган дангаса Сейдахмадга ғазоби жўш уриб кетди. У тоғдан ёғоч олиб тушилишини биларди-ку ахир! Демак, сездирмай жўнаб қолган... Энди фақат бозордаги ишларини битиргандан кейингина қайтади. Бўлмаса Уразқул, чол билан иккаласини ёғоч судраб келишга жўнатиб, ўзи бу азобдан қутулган бўларди.

Лекин Сейдахмад узоқда, зағчаларга ҳам қўл етмайди. Ҳаммасининг аламини хотинидан олиши мумкин — лекин уйга етиш амри маҳол. Биргина Мўмин чол бор. Тоғдан нафаси бўғилиб, қаҳри ғазоби ортиб, ҳар қадамда оғзидан оқ ит кириб, қора ит чиқиб келаётган Уразқул отга ҳам, унинг орқасидан келаётган

чолга ҳам раҳм қилмай, чангаллар орасидан йўл солди. Бу от ҳаром ўлса майли, бу чол ўлса ҳам майли, юраги ёрилиб ўзи ўлса ҳам майли. Уразқулнинг шаъни ва амалига ярашмаган, унинг кўнглидагидек бўлмаган бу дунёга ўт тушсин.

Уразқул ўзини тутолмай, отни қияликдан тикка чангаллар орасига ҳайдаб кетди. Майли, Мўмин чаққон ёғочлар атрофида гирдикапалак бўлиб қолсин. Қани у ёғочни эпламай кўрсин-чи. «Мажақлаб ташлайман, аҳмоқ чолни, вассалом», кўнглидан ўтказди Уразқул. Бошқа вақтда у ҳеч қачон ёғоч билан бундай хавфли нишабликка ўзини уришга юраги бетламаган бўларди. Бу сафар шайтон йўлдан оздирди. Мўмин ҳам уни тўхтатиб қолишга улгурмади, фақат қичқириб қололди холос: «Қаёққа кетяпсан? Қаёққа? Тўхта!»— ёғоч чирпирак бўлиб айланиб, буталарни янчиб пастга юмалаб кетди. Ёғоч ҳўл ва оғир эди. Мўмин ёғочни ушлаб қолиш учун пишанг солмоқчи бўлди. Лекин зарб шундай кучли эдики, пишанг чолнинг қўлидан отилиб чиқиб кетди.

Ҳамма иш кўз очиб юмгунча бўлиб ўтди. От йнқилди ва ёни билан пастга сурилиб кетди. От суринаётиб Уразқулни ҳам уриб йиқитди. У титраб-қақшаб буталарга тирмашиб, илиниб, юмалаб кетди. Шу пайт қалин хазон устидаги аллақандай шохли жониворлар ҳуркиб қочиб қолди. Улар талвасага тушиб, жон-жаҳди билан сакрай-сакрай қайинзорлар ичида ғойиб бўлди.

— Буғилар! Буғилар! — қўрқув ва шодлигидан ўзида йўқ хурсанд бўлиб қичқирди Мўмин. Кейин гўё ўз кўзларига ишонмагандек жим бўлиб қолди.

Ногоҳ тоғ қўйнига сукунат чўкди. Зағчалар бирдан ғойиб бўлди. Юмалаб кетаётган ёғоч ёшгина бақувват қайинни босиб, эзиб қияликда илиниб қолди. От эгарабзали оғиб, оёққа турди.

Ҳамма ёғи йиртилиб кетган Уразқул эмаклаб бир томонга чиқиб олди. Мўмин куёвига ёрдамлашгани ташланди:

— О, муқаддас она Шохдор буғи! Бизни ҳозир у қутқазди! Кўрдинг-ку. Бу Шохдор она буғининг болалари. Бизнинг онамиз қайтиб келибди! Қара-я!

Уразқул юз берган воқеага ҳали ҳам ишонқирамай жойидан ғамгин ҳолда хижлат чекиб турди-да, қоқина бошлади:

— Кўп вайсама, чол. Етар энди, отнинг абзалини чиқар.

Мўмин итоаткорона шошилинич равишда отнинг абзалини ола бошлади.

— О, қудратингдан ўргилай, Шохдор она буғи! — у хурсандлигидан гўлдирашини қўймасди. — Буғилар бизнинг ўрмонимизга қайтибди. Шохдор онамиз бизни унутмабди! Бизнинг гуноҳимиздан ўтибди...

— Ҳали ҳам гўлдираяпсанми? — дўқ қилди Уразкул. У энди қўрқувни унутган ва яна эски ғазаби бўғзига келганди. — Эртагингни айтяпсанми? Ўзинг жинни бўлатуриб, бошқалар ҳам аҳмоқона эртагимга ишонаверади, дсб ўйлайсанми?

— Мен ўз кўзим билан кўрдим. Булар буғилар эди, — бўш келмасди Мўмин бобо. — Наҳот сен кўрмаган бўлсанг, ўғлим? Сен ўзинг кўрдинг-ку.

— Хўш, кўрдим. Учаси чопқиллаб кетди, шекилли.

— Рост, учта. Менга ҳам шундай туюлди.

— Нима қипти шунга? Буғи бўлса буғи-да. Мапа бу ерда одам ўз жонидан жудо бўлишига сал қолди. Нимасига қувониш керак экан. Булар агар буғилар бўлса, демак, доvon ортидан келган. У ёқда Қозоғистонда, тоғнинг нариги томонида, ўрмонларда ҳали буғилар бор, дейишади. У ер ҳам заповедник. Заповедникнинг буғилари бўлса эҳтимол. Келса келибди-да. Бизнинг нима ишимиз бор. Қозоғистоннинг бизга дахли йўқ.

— Балки, бизда яшаб қолар улар? — орзу қилиб гапирди Мўмин бобо. — Қани энди қолса...

— Бас энди, — унинг сўзини бўлди Уразкул. — Кетдик!..

Ёғочни ҳали анча пастга судраб тушиш, кейин эса яна отда дарёдан судраб олиб ўтиш керак эди. Бу ҳам оғир иш. Агар ёғоч дарёдан омон-эсон олиб ўтилса, сўнгра яна машинага ортиладиган тоғ ёнбағригача етказиш даркор.

Эҳ, қанча меҳнат.

Уразкул ўзини бутунлай бахтсиз ҳис қилди. Бутун борлиқ унга ноҳақ яратилгандай туюлди. Тоғлар бўлса, ҳеч нима сезмайди, ҳеч нима истамайди, ҳеч нимадан зорланмайди, бир жойда тургани-турган, ўрмонлар эса аввал кузга, ундан кейин қишга ўтади, бунинг ҳеч қандай машаққатли жойи йўқ. Зағчалар ҳам ўз эркича учиб юради. Истаганича чағиллайди. Буғилар, агар

улар ҳақиқатан ҳам буғилар бўлса, довоннинг нариги ёғидан келади-да, ўрмонда дайдиб юраверади, қандай юради, қанақа юради, ўзининг иши. Шаҳарда одамлар асфальт кўчаларда бепарво қадам ташлашади, таксиларда юришади, ресторанларда ўтиришади, вақтичоллик қилишади. Унинг пешонасига мана шу тоғларда юриш битилган, у бебахт... Ҳатто унинг мана шу ҳеч нимага ярамайдиган қайнотаси Мўмин чаққон ҳам ундан бахтлироқ, чунки у эртакка ишонади. Овсар одам. Овсарлар ҳаминиша ўз ҳаётидан мамнун.

Ўразқул ўз ҳаётини кўрарга кўзи йўқ. Ҳаёти ўзи истаганча эмас. Бу ҳаёт Мўмин чаққонга ўхшаганларга хос. Унга эса, нима ҳам керак? Умри меҳнатда ўтяпти, бир кун дам олиш йўқ. Умрида эса бирон инсон унга қарам бўлган эмас, у эса ҳаммага қарам бўлиб келган, ҳатто ўзининг кампирига ҳам — чол ҳатто унга бир сўз қайтармайди. Шундай шўрпешона эртак билан ҳам бахтиёр бўлаверади. Ўрмонда буғиларни кўриб, худди юз йил дунёда излаган ака-укаларини учратгандек, кўз ёши қилиб юрибди-я.

Эҳ, нимасини гапирасан...

Улар ахири сўнги манзилга чиқишди, у ердан узун тик йўл дарёга тушиб боради. Тин олгани тўхташди.

Дарёнинг нариги бетида, қоровулхона ёнидаги Ўразқулнинг уйи олдида қандайдир буғ кўтариларди. Буғга қараб самовар қайнаб турганини билса бўларди. Демак, уни хотини кутаётибди. Лекин бундан Ўразқул енгил тортмади. У оғзи билан энтикиб нафас олар, ҳаво етишмасди. Кўкраги, боши оғрир, юраги гупиллаб урарди. Пешонасидан тер қуюларди. Олдинда эса ҳали узоқ ва тик нишаб турибди. Уйда эса пуштсиз хотин кутиб ўтирибди, самовар қўйиб ўтирганларига куяйми, кўнглимни топмоқчи... Бирдан чопиб бориб, бу қориндор самоварни бир тепиб, учуриб юборгиси келиб кетди. Кейин эса хотинига ташланиб, ўлгудай урса. У хаёлан хотинининг дод-фарёдини эшитиб, унинг бахтсиз қисматини тасаввур қилиб, ҳузур қилди.

«Яхши бўпти, — ўйларди у. — Ажаб бўпти. Мен қийналганимда нега у роҳат қилиб ўтириши керак?»

Унинг хаёлларини Мўмин бўлди.

— Мен эсимдан чиқараёзиман ўғлим, — шоша-пиша хатосини тузатмоққа уриниб Ўразқулнинг олдига келди. — Мен болачи олгани мактабга боришим керак ахир. Дарслари тугади-ку.

— Хўш, нима бўпти? — атайин вазмин оҳангда сўз қотди Уразқул. — Нима қил дейсан?

— Жаҳлинг чиқмасин, болам. Ёғочни шу ерда қолдирамиз. Ўзимиз пастга тушамиз. Сен уйингга бориб овқатланарсан. Мен шу пайтда отда чопиб мактабга бориб келаман. Болани олиб қайтаман. Кейин келиб ёғочни олиб кетамиз.

— Шунинг ўйлаб топгунча анча бош қотирдингми, чол? — заҳархандалик билан гап қотди Уразқул.

— Бола ахир йиғлайди-да.

— Нима бўпти шунга? — қизишди Уразқул. Ниҳоят чолни хумордан чиққунча сўкишга баҳона топилди. Кун бўйи Уразқул жанжалга баҳона ахтарди, мана энди Мўминнинг ўзи унга баҳона топиб берди. — У йиғлар экан деб биз ишимизни ташлаб кетайликми? Эрталаб, мактабга олиб бораман, деб бошни қотирдинг. Олиб бординг, яхши. Энди мактабдан олиб келаман дейсан. Мен нима сенга? Ё биз майнабозчилик ўйна-ялпизми бу ерда?

— Кераги йўқ, ўғлим, — зорланди Мўмин. — Шундай кунда. Менга-ку майли-я, бола кутади-да, шундай кунда йиғлайди-да...

— Нима шундай кунда? Бу қанақа хосиятли кун ўзи!

— Буғилар қайтди. Нима кераги бор эди шундай кунда...

Уразқул довдираб, ҳатто ҳайратидан жим бўлиб қолди. У тиканли буталар орасида юмалаб, қўрқувдан юраги ёрилаёзганда сакраган соялари лип этиб ўтгандай кўзга ташланган бу буғиларни аллақачон унутган эди. Ёғоч билан пастга юмалаганда биргина дақиқада тақдирини ҳал бўлиб кетарди. Унинг буғиларга қарашга ҳам, чолнинг вайсашига қулоқ солишга ҳам ҳоли келмай қолганди.

— Сен мени нима деб ўйлаяпсан? — деди у секин ва жаҳл билан чолнинг юзига пишқириб. — Афсус, соқолнинг йўқ, бўлмаса бошқаларни ўзингдан кўра аҳмоқроқ деб ўйламаслигинг учун юлиб ташлардим. Сенинг буғиларингнинг бошимга урамани. Нимасига яна мен уларни ўйлашим керак экан. Сен мени гап билан чалғитма. Қани тур, ёғочни ушла. То дарёдан олиб ўтмагунимизча, бирон нима ҳақида фанг дема. У ёқда ким мактабга боряпти, ким йиғлаяпти — менинг ишим йўқ. Бас, энди кетдик... -

Мўмин ҳар сафаргидек бўйсунди. У токи ёғоч жойига бормагунча Уразқулнинг қўлидан қутулиб кетолмаслигини билиб, сукут сақлаганча жон-жаҳди билан ишларди. Қалби тугён уриб ётса ҳам, у бошқа бирон сўз қотмади. Набираси уни мактаб олдида кутиб турибди: ҳамма болалар уй-уйига тарқаб кетишган, фақат ёлғиз унинг етим набирасигина йўл пойлаб, бобосини кутмоқда.

Чол барча синфнинг болалари мактабдан қандай ер тепиниб отилиб чиқишини, қандай уй-уйига чопқиллаб кетишини кўз олдига келтирди. Оч қолишган. Улар йўлдаёқ ўзларига тайёрланган овқатнинг ҳидини сезишади ва қувончга тўлиб, ҳаяжонланиб уйларининг деразаси остидан чопиб ўтишади. Оналари аллақачон кутиб ўтиришибди. Ҳар бирининг чеҳрасида одамни қувонтирадиган табассум. Она ўзига оғирми, енгилми, боласи учун табассум қилишга ҳар қачон ўзида куч топа олади. Ҳатто она: «Қўлларинг-чи? Қўлларингни ким ювади?» — деб ўшқириб турганда ҳам бари бир, унинг кўзларида ўша табассум яширинган бўлади.

Мўминнинг набираси ўқишга тутинган кундан бери қўли сиёҳдан аримай қолди. Бу бобосига ҳатто ёқиб тушарди: демак йигитча иш билан машғул. Ана, ҳозир унинг набираси сиёҳли қўлларида шу йил ёзда сотиб олинган портфелини ушлаб йўлда турибди. У, эҳтимол, кутавериш чарчаган ва энди кўзини узмай, отда йўртиб келаётган бобом дўнгликда кўриниб қолмасмикан, деб безовталаниб тургандир. Ахир у ҳаминша ўз вақтида келарди-ку. Бола ҳар сафар мактабдан чиққанида бобоси сал нарида уни тоқатсизлик билан кутиб турарди. Ҳамма уй-уйига тарқаб кетар, у эса бобоси томонга чопарди. «Ана бобом турибди, чопдик!» дерди бола портфелига. Чопиб бораётиб ҳаяжонга тўлганча тўхтаб қоларди. Агар ён-вериди ҳеч ким бўлмаса, у бобосига ташланиб, эски уст-бошларининг ва ёзги қуруқ пичанининг ўзи кўникиб кетган ҳидидан нафас олиб, юзларини унинг қорнига ишқаб қучоқлаб оларди. Уша кунларни бобоси нариги қирғоқдан пичан таширди, қишда қалин қорда у ерга етиб бўладими. Яхшиси кузда ташиб келтирган маъқул-да. Кейин анча пайтгача Мўминдан тўзғиган пичанининг ачқимтил ҳиди келиб юрди.

Бобо болани ўзининг орқасига, отнинг сағрисиغا мингаштириб олар, шу билан у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб етиб келиб қолганларини сезишмасди. Тоғ тепали-

гнининг икки чўққиси орасидаги пастқамликдан ошиб тўғри Сан-Тошга келишарди.

Боланинг мактабга қаттиқ берилгани бувисининг аччиғини келтирарди. Бола кўзини очган заҳоти, апил-тапил кийиниб, портфелига китоб-дафтарларини соларди. Кечаси ҳам портфелини ёнига қўйиб ётишидан бувисининг жаҳли чиқарди:

— Бу ярамас портфелга бунча ёпишиб қолдинг? Шу сенга хотин бўлиб қолгандамп, қалинига бизни сотиб ер экансан-да...

Бувисининг гапи боланинг у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетар, қолаверса, гап нима ҳақда бо-раётганини ҳам унча тушуниб етмасди. Унинг учун энг муҳими — мактабга кечикмаслик эди. У ҳовлига отилиб чиқиб бобосини шоширарди. Фақат мактаб кўзга ташлангандагина тинчланарди.

Бир сафар, улар бари бир кечикиб қолишди. Ўтган ҳафтада тонг хиёл ёришганда Мўмин отда нариги қирғоққа йўл олди. Эрталаб барвақт пичанга бир қатнов қилишга қарор қилганди. Ҳаммаси жойида бўлаётганди, лекин йўлда пичан сочилиб кетди. Яна ҳамма пичанни қайта боғлаб, яна отга ортиш керак эди. Шошиб боғланган пичан қирғоқнинг ўзида яна сочилиб кетди.

Набираси эса нариги томонда кутиб турарди. У гадир-будур тошнинг устига чиқиб, портфелини силкир ва қичқириб аллакимни чақирарди. Чол шошар — арқон чалкашиб кетган, ечиб бўлмас, кўр тугун тушиб қолганди. Бола эса ҳамон қичқирарди, шунда чол унинг йиғлаётганини англади. Пичанни ҳам, арқонни ҳам ташлади-да, тезроқ набирасининг олдига етиб бориш учун отга миниб, уни кечувдан ҳайдаб кетди. Дарёдан ўтгунча ҳам анча вақт ўтди: кечувдан ўтиш осонмас, сув кўп, оқим тез. Кузда ҳали унча қўрқинчли эмас, ёзда отни чаппа ағдаради. Мўмин ниҳоят дарёдан ўтиб, набирасининг олдига борганида у ҳўнграб йиғларди. Бобосига қарамас, фақат йиғлар ва сўйланарди: «Кечикдим, мактабга кечикдим». Чол отдан энгашиб, бола-ни эгарга кўтариб олди-да, йўртиб кетди. Бу мактаб қургур яқин орада бўлгандами, боланинг ўзи ғиз этиб бориб келаверарди. Шунинг учун бутун йўл бўйи тўхтамай йиғлади, чол уни ҳеч нима билан овутолмади. Мактабга ҳам ҳўнграб йиғлаган ҳолида олиб келди. Дарс бошланиб кетган эди. Тўғри синфга олиб кирди.

Мўмин муаллима олдида қайта-қайта узр сўраб, бу-

нинг бошқа такрорланмаслигини айтиб сўз берди. Лекин ҳаммасидан ҳам чол кечиккани учун набирасининг куйиб-пишганини ва зорланиб йиғлаганини кўриб изтироб чекди. «Илоҳим мактабни ҳамиша шундай севсинда», — хаёлига келтирди у. Ҳар ҳолда болапақир нимага бунчалик йиғлади. Демак, юрагида бир армон бор-да...

Ҳозир ҳам, ёғочнинг атрофида чарх уриб, гоҳ у томонига, гоҳ бу томонига чопиб ўтар, тоғдан тезроқ пастликка сирғалиб тушсин, ҳеч қаерга илиниб қолмасин, деб ёғочнинг остига пишанг солиб, итариб бораркан, Мўминнинг хаёлидан набираси кетмасди — нима бўлди экан-а?

Уразқул эса шошмасди. У отни етаклаб борарди. Бу ерда кўп шошиб бўлмайди — узун, тик нишабликдан қиялаб юришга тўғри келади. Лекин унинг гапини инobatга олиб, ёғочни шу ерда қолдириб, кейин келиб олиб кетиш мумкин эмасми? Эҳ, куч-қувват бўлгандами, ёғочни шартта слкасига қўйиб, дарёдан ўтган ва машинага ортिलाдиган жойга элтиб ташлаган бўларди. Мана-е, олинглар ёғочларингни ва йўқолинглар. Мўминнинг ўзи бўлса набирасининг олдига отилган бўларди.

Қасқда дейсиз, булар хом хаёл. Ҳали тошлар ва шағалликлардан юриб қирғоққа етиш, сўнг кечувдан ёғочни от билан судраб нариги томонга олиб ўтиш керак. Отнинг силласи қуриди — у тоғда қанча паст-баландликларга чиқиб тушмади... Ишқилиб, охири бахайр бўлсин, агар ёғоч дарё ўртасида тошларга илиниб, ёки от қоқиниб йиқилиб тушса иш чатоқ?

Улар сувдан ксчиб ўтишаётганда Мўмин бобо дуо қилиб турди. «Ўзинг қўлла, Шохдор она буғи, илоҳим ёғоч илинмасин, илоҳим от йиқилмасин». Этиқларини слкасига ташлаб, иштонининг почасини тиззасидан юқори шимариб олган яланг оёқ Мўмин бобо қўлда пишанг билан сувда сузиб бораётган ёғоч ортидан араиғ етиб улгурарди. Ёғочни оқимга қия қилиб судрашарди. Дарё суви қанча тоза ва тиниқ бўлса, шунча совуқ ҳам эди. Кузнинг суви-да.

Чол бунга бардош берарди: майли, оёқ узилиб тушмайди. Ишқилиб, ёғоч тезроқ олиб ўтилса бўлгани. Бари бир ёғоч илиниб қолди, аксига олгандай, сертошли ерга келганда таққа тўхтади. Бундай ҳолларда отга жиндай дам бериб, кейин яхшилаб бир «чу» дейил-

са — кучли силтов билан ёғочни тошлар панжасидан тортиб олса бўлади. Лекин отга миниб олган Уразқул толиқиб кучдан кетган жониворни қамчи билан аямай савалади. От орқа оёқлари билан чўққайиб, сирғалиб, қоқиниб кетар, лекин ёғоч жойидан қўзғалмасди. Чолнинг оёқлари музлаб қолди, кўзи тина бошлади. Боши айланди. Жарлик, жарлик устидаги ўрмон, осмондаги булутлар пастга туша бошлади, дарёга шўнғиб, шўх оқимда сузиб, яна жойига қайтди. Мўминнинг мазаси қоча бошлади. Лаънати ёғоч! У қуриб ётганда эди, бошқа гап эди, сувда ўзи сузиб кетарди. Буни эса ҳозиргина қирқишди-ю, дарров дарёга судраб тушишди. Ким ахир шундай қилади! Оқибати шу бўлади-да. Уйланмай қилинган ишнинг охири вой. Қайрағочни қуриси деб ташлаб келишга Уразқулнинг раъйи йўқ. Инспекциянинг кўзи тушиб қолса, тақиқланган ўрмондан қимматли дарахтларни ўғирликча қирққан, деб акт тузади. Шунинг учун ҳам қирқилган ёғочни шу заҳотиёқ гумдон қилиши керак.

Уразқул ўкчаси билан отни ниқтар, қамчи билан бошига урар, сўкинар, худди ҳаммаси учун гўё у, Мўмин айбдордек, чолга бақирарди, ёғоч эса жойидан жилмасди, у баттар тошга ўрнашиб борарди. Чолнинг сабр-тоқати тугади. У бутун умрида биринчи марта ғазаб билан овозини баландлатди.

— Туш отдан!— у Уразқулнинг ёнига жиддий бориб уни эгардан тортди.— Отнинг тортолмаётганлигини кўрмаяпсанми? Ҳозироқ туш!

Ҳайрон қолган Уразқул жимгина бўйсунди. Эгардан этиги билан тўғри сувга сакради. Худди шу дақиқадан бошлаб, у гаранг ва қулоғи битиб қолгандай, ўзини йўқотган эди.

— Қани кел. Кўтардик! Қани ол!— Мўминнинг командаси билан улар ёғочни жойидан бир оз кўтариб, уни тошларнинг сиқуvidан бўшатиб пишангнинг устига миндирдилар.

От нақадар ақлли жонивор! У аини шу пайтда тошларга қоқиниб, тойиниб пастромкани тордай таранг тортиб олдинга силкинди. Лекин ёғоч ўрнидан бир қўзғалди-ю, тойиб яна ботиб қолди. От яна бир силкинди ва ўзини тутиб қололмай сувга йиқилиб тушиб, типирчиллаганча эгар-жабдуғига ўралашиб қолди.

— Отни! Отни кўтар!— Мўмин Уразқулни туртди.

Улар биргаликда отни базўр оёққа тургазиб қўйишди. От совуқдан титрар, аранг сувда турарди.

— Еч отни!

— Нимага?

— Еч деяпман сенга. Бошқатдан боғлаймиз. Паст-ромкани ол.

Яна Уразқул жимгина бўйсунга қолди. Отни ечиб бўлгач, Мўмин унинг юганини қўлга олди.

— Энди кетдик,— деди у.— Кейин келамиз. От да-минн олсин.

— Қани, тўхта-чи!— Уразқул чолнинг қўлидан югани тортиб олди. У худди уйқудан кўз очгандек бўлди. Бирдан яна асл ҳолига қайтди.

— Сен кимнинг бошини қотиряпсан. Ҳеч қаёққа бормапсан. Ёғочни ҳозир чиқарамиз. Кечқурун ёғочга одамлар келишади. Гап-сўзсиз отни эгарла, эшитяпсанми?

Мўмин жимгина бурилди-да, совуқ қотган оёғи билан оқсаганча саёздан қирғоқ томон юрди.

— Қаёққа кетяпсан, чол? Қаёққа деяпман?

— Қаёққа! Қаёққа! Мактабга. Набирам у ерда ро-са тушдан бери кутяпти.

— Қани қайт-чи! Қайт!

Чол қулоқ солмади. Уразқул отни далада қолдириб, сал кам қирғоқда, тошлоқ устида Мўминга етиб олди, елкасидан ушлаб ўзига тортиди.

Улар юзма-юз туриб қолишди.

Уразқул эпчиллик билан чолнинг бўйнига осилган эски кирза этикни юлиб олди-да, қайнотасининг бошига, юз-кўзига икки марта қулочкашлаб урди.

— Қани юр! — хириллади Уразқул этикларни бир чеккага улоқтираркан.

Чол этик олдига бориб, уни ҳўл қумдан кўтариб, қаддини ростлаганда лабларидан қон тирқираб оқарди.

— Ярамас! — деди Мўмин қонни тупураркан, этикни яна елкасига илиб.

Бу ҳеч кимнинг сўзини қайтармаган Мўмин чаққоннинг сўзи эди. Бу совуқдан кўкарган, эски этикларини елкасига илган, лаблари қонаб кетган бечора чолнинг сўзи эди.

— Юр!

Уразқул уни судради. Лекин Мўмин куч билан

унинг қўлидан силтаниб чиқди-да, орқасига қарамай жимгина нарига кетди.

— Хап саними, қари аҳмоқ! Энди кунингни кўрса-таман! — Уразқул унинг орқасидан муштини дўлайтириб дағдаға қилди.

Чол қайрилиб қарамади. У «ётоқ туя»нинг олдидаги супачага бориб ўтирди, этигини кийди ва уйга тез юриб кетди. Ҳеч ерда тўхтамай, тўғри отхонага кирди. У ердан Уразқулнинг дахлсиз, меҳмонга миннладиган пойгада чопадиган, биров эгарлашга ботинолмайдиган бўз оти — Олабошни етаклаб чиқди. Худди ёнғин чиққандек Мўмин уни ҳовлидан эгарсиз, узангисиз миниб чиқиб кетди. У деразалар ёнидан, ҳали ҳам шақиллаб қайнаб ётган самовар ёнидан от чоптириб ўтганида ташқарига отилиб чиққанлар — Мўминнинг хотини, қизи Бекей ва ёш Гулжамол чолга бир гап бўлганини дарров фаҳмлашди. У ҳеч қачон Олабошга минмас ва ҳеч қачон ҳовлидан бунчалик шошилиб чиқмаганди. Бу Мўмин чаққоннинг исёни эканлигини улар ҳали билишмасди. Кексайган чоғидаги бу исён уни нималарга гирифтор қилишини ҳам билишмасди.

Қирғоқ томондан эса отни етаклаб Уразқул уйга қайтарди. От олдинги оёғини оқсаб босарди. Аёллар жим туриб, унинг ҳовлига яқинлашиб келишга кўз тикиб туришарди. Уразқулнинг кўнглидан нималар кечаётганини, у ўша кунни уларга қандай гам-аламлар келтираётганини ҳали аёллар хаёлига ҳам келтиришмасди.

У ҳўл, шалоплаган этикда, ҳўл иштонда вазмин ва оғир қадамлар билан улар олдига яқинлашиб, аёлларга гамгин назарда хўмрайиб қаради. Хотини Бекей безовталаниб қолди:

— Нима қилди. Уразқул? Нима бўлди? Ҳамма ёғингиз ҳўл бўлиб кетибди-ку. Ёғоч оқиб кетдимиз?

— Йўқ,— қўл силтади Уразқул.— Ма.— У югани Гулжамолга узатди.— Отни отхонага олиб бор.— Шундай деб ўзи эшик томонга юрди.— Юр уйга,— деди у хотинига. Кампир ҳам улар билан бирга бормоқчи эди, Уразқул уни остонага йўлатмади.

— Сен нари тур, кампир. Сенга ҳеч қандай иш йўқ бу ерда. Уйингга бору, хап ўтир.

— Нима бўлди сенга?— хафа бўлди кампир.— Бу гимаси? Чолимга нима бўлди? Нима гап?

— Унинг ўзидан сўра,— жавоб қилди Уразқул.

Уйда Бекей эрининг ҳўл уст-бошларини счиб, унга пўстин берди, самоварни олиб кириб, чой қуйишга тутинди.

— Чойни қўй,— қатъий рад қилди Уразқул.— Ароқ бер.

Хотини очилмаган яримталикни олиб, стаканга қуйди.

— Тўлдириб қуй,— буйруқ қилди Уразқул. Бир стакан ароқни сувдек ичиб юборгач, пўстинга ўралди-да, кигизга чўзилиб, хотинига деди:

— Қўйдим, сен меннинг хотиним эмассан, мен сенинг эринг эмасман. Жўна, бу уйда сенинг изинг қолмасин. Қорангни ҳам кўрсатма. Вақт ганиматиде жўнаб қол!

Бекей уҳ тортди, каравотга ўтирди ва ҳар галгидек кўз ёшларини ичига ютиб, секни гапирди:

— Янами?

— Нима, янами?— бўкириб юборди Уразқул.— Йўқол!

Бекей уйдан отилиб чиқди ва ҳар доимгидек қўлларини букиб, ҳовлини бошига кўтариб ҳўнграб йиғлай бошлади:

— Мен, бахти қаро, бу дунёга нега келган эканман-а...

Бу чоқ Мўмин чол Олабошда набираси олдиға йўртиб борарди. Олабош — чопқир от. Лекин бари бир Мўмин икки соатдан зиёдроқ кечикди. У набирасини йўлда учратди. Болани муаллиманинг ўзи уйға олиб келаётганди. Уша муаллима бешинчи йил кияётган, шамол ялаб кетган, енглари қўпол, ҳеч ўзгармас пальтосида. Ҳориган аёлининг қовоғи солиқ кўришарди. Анчадан бери йиғлайвериб кўзлари шишган бола қўлида портфели билан бечора ва хўрланган қиёфада унинг ёнида келарди. Муаллима Мўмин чолни қаттиқ сўроққа олди. Чол эса аёлининг олдида отдан тушиб, бошини қуйи солиб турарди.

— Агар вақтида келиб олиб кетмайдиган бўлсангиз,— деди муаллима,— болангизни мактабға олиб келманг. Менга ишонманг, ўзимда ҳам тўрттаси бор.

Мўмин яна узр сўради, бундай ҳол бошқа такрорланмайди деб, яна сўз берди.

Муаллима Жилисойға қайтиб кетди, бобо билан набира эса уйға йўл олишди.

Бола отда бобосининг олдиға ўтириб жимгина борарди. Чол ҳам унга нима дейишини билмасди.

— Жуда оч қолдингми? — сўради у.

— Йўқ, муаллиманиз нон берди, — жавоб берди на-
бира.

— Нега бўлмаса миқ этмай келяпсан?

Бола шунда ҳам гапирмади.

Мўмин гуноҳкорона жилмайди:

— Оҳ, аразгўй болагинам. — У боланинг фуражка-
сини олиб, бошидан ўпди ва яна фуражкасини боши-
га кийгизиб қўйди.

Бола қиё ҳам боқмади.

Иккаласи ҳам шундай маъюс ва жим кетишди. Мў-
мин жиловни маҳкам тутиб, салт отда бола уриниб қол-
масин деб, Олабошнинг бошини бўшатмай борарди.
Энди шошишнинг ҳам кераги йўқдай эди.

От тезда ундан нима талаб қилинаётганини пайқа-
дида, ярим йўрғалаб юриб кетди. У ерга нағалини та-
қиллатиб уриб, пишқириб борарди. Шунақа отда қани
энди ёлғиз ўзинг хиргойи қилиб кетсанг. Одамнинг ёл-
ғизликда кўйлайдиган кўшиғи озми? Рўёбга чиқмай
қолган орзулар ҳақида, ўтган умр ҳақида, севган чоғ-
ларинг, бошдан кечирган воқеаларинг ҳақида...

Инсон кўнглида армон бўлиб қолган нарсаларни эс-
лашни хуш кўради. Аслини олганда инсоннинг ўзи ҳам
нимадан армон қилаётганини унчалик тушуниб етмай-
ди. Лекин ҳар замон-ҳар замон шу ҳақда ўйлаб қўйги-
си, унинг тагига етгиси келади.

Яхши от — меҳрибон ҳамроҳ...

Мўмин чол набирасининг сочи тақир олинган энса-
сига, ингичка бўйни-ю, шалпанг қулоқларигача қараб
ўнмаган ҳаётида буткул иши-ю, меҳнатидан чеккан
барча ташвиш ва ғамларидан энди фақатгина ёлғиз
мана шу ҳозирча ночор бола қолганини ўйларди. Бо-
боси уни оёққа турғизишга улгурса яхшику-я. Лекин
у ёлғиз қолсами — оғир бўлади. Ўзи муштдек-ку, ам-
мо феълли-ҳуйли. Унинг оддийгина, мўмингина бўлган
ни яхши эди...

Ахир Уразқулга ўхшаганлар уни ўлгудай ёмон кў-
риб, бўрининг таъқибига тушган буғичадай бурда-бур-
да қилиб ташлайди-ку...

Шунда Мўмин боягина лип этиб шитобли соя солиб
ўтган ва кўксидан ҳайрат ва шодлик хитоблари отилиб
чиқишига сабабчи бўлган ўша буғиларни эслади.

— Биласанми ўғлим, нима? Буғилар юртимизга қай-
тиб келди, — деди Мўмин бобо.

Бола елкаси устидан ялт этиб қаради:

— Ростми?

— Рост. Ўзим кўрдим. Уч бош,

— Қаёқдан келганикин улар?

— Менимча, довон орқасидан. У ерда ҳам ўрмон бор. Ҳозирги куз худди ёздагидай-да, довон очиқ. Шунинг учун бизга меҳмон бўлиб келган.

— Улар биз томонда қоладими?

— Ёқса қолади. Ҳеч ким тегмаса, яшаб юраверади. Озуқа сероб бизда. Бу ерда хоҳла мингта буғи боқ. Илгари вақтларда, Шохдор она буғи даврида, бу ерда уларнинг сон-саногии бўлмаган...

Бу хабарни эшитиб боланинг музлаган кўнгли эриб, хафалиги тарқалганини сезган чол яна ўтган замонлар ҳақида, Шохдор она буғи ҳақида ҳикоя қилишга тушиб кетди. Ўзининг эртагига ўзи ҳам берилиб кетиб, қани энди бирдан шундай бахтли бўлиб қолсанг-да, бошқага ҳам бахтингни улашсанг!— деб қолди. Бутун умр шундай яшасанг. Мана шундай, худди ҳозиргидай, худди ҳозирги соатдагидай. Лекин ҳаёт бундай қурилмаган, бахт билан ёнма-ён изингдан изма-из юрадиган, ҳеч маҳал аримайдиган бахтсизлик қалбингга, ҳаётингга бемаврид дахл қилиб туради. Ҳатто ҳозирги дамда, у набираси билан бахтиёр бораётган чоғида ҳам, чолнинг қалбида шодлик билан ташвиш ёнма-ён турарди: у ёқда Уразқул нима қилди экан? У яна нима шумликни тайёрлаб турган экан, қанақа зулм? Унга, итоатсизлик қилишга журъат этган чолга қанақа жазо ўйлаб қўйди экан? Ахир Уразқул буни шундай қолдирмайдик. Бўлмаса уни Уразқул дейишмасди-да.

Қизини ва унинг ўзини кутаётган бахтсизлик тўғрисида ўйламаслик учун Мўмин набирасига буғилар, бу жониворларнинг каромати, марҳамати, гўзаллиги ва учқурлиги, худди шуларнинг шарофати билан ҳар қандай балони даф қилишлари ҳақида ҳикоя қиларди.

Болага яхши эди. У уйда нима кутаётганлигини билмасди. Унинг кўзи ва қулоқлари ёнарди. Наҳотки буғилар қайтиб келган бўлса? Демак, ҳаммаси тўғри эканда! Бобосининг айтишича, Шохдор она буғи одамларнинг ёвузлигини кечирган эмиш ва ўз болаларига Иссиққўл тоғларига қайтишга рухсат этганмиш. Бобоси айтадики, бу ер қандайлигини билиш учун ҳозирча учта буғи келган: агар уларга ёқса, унда ҳамма буғилар яна ватанига қайтади.

— Бобо,— деб бобосининг сўзини бўлди бола,— балки, Шохдор она буғининг ўзи ҳам келгандир? Балки, бу ер қандайлигини унинг ўзи кўриб, кейин бола-ларини чақирмоқчидир?

— Эҳтимол,— деди Мўмин ишончсизгина. У тутгилиб қолди, ўзини нохуш сеза бошлади: ортиқча берилиб кетгани йўқми, бола унинг сўзларига ортиқча ишониб юборгани йўқми? Лекин Мўмин чол набирасини ишончдан қайтаришга уринмади. Бу энди жуда кеч эди.— Ким билади,— елкаларини қисди Мўмин.— Балки, балки, Шохдор она буғининг ўзи ҳам келгандир. Ким билади...

— Ҳозир биламиз-да. Юринг бува, сиз буғиларни кўрган жойга борамиз,— деди бола.— Мен ҳам бир кўрай.

— Улар ахир бир жойда турмайди-да.

— Биз изидан борамиз. Уларнинг изидан узоқ-узоқларга излаб боравсрамиз. Уларга кўзимизнинг қири тушди дегунча, қайтамиз. Шунда, улар одамлар тегмаслигини билиб олади.

— Гўдаксан-да,— кулимсиради бобо.— Уйга борайлик, ўша ерда маълум бўлади.

Улар қоровулхонага яқинлашиб, уйлар ортидаги сўқмоқдан боришарди. Уйлар орқа томондан — худди елкасини ўгириб турган одамга ўхшарди. Учала уй ҳам ичида нима бўлаётганидан ҳеч бир нишон бермай турарди. Ҳовли ҳам бўм-бўш ва жимжит. Мўминнинг юрагини нохуш ваҳм босди. «Нима юз берган бўлиши мумкин? Уразқул унинг бахтсиз қизи Бекейни урдимикин? Еки маст бўлгунча ичганмикин? Яна қандай фалокат юз бериши мумкин? Нега бунча жимжитлик, нега шу маҳалда ҳовлида ҳеч ким йўқ? Агар ҳамма нарса жойида бўлса, бу машъум ёғочни дарёдан судраб чиқиш керак,— ўйлади Мўмин.— Қўй шу Уразқулни, яхшиси у билан алоқани узиш керак. Билганини қилиб, қолган ҳаммасига тупуриш даркор. Эшакка унинг эшак эканлигини исботлаб беролмайсан-ку».

Мўмин отхонанинг олдига келди.

— Туша қол. Мана, етиб ҳам келдик,— у набирасига ҳаяжонланганини билдирмаслик учун хотиржам гапирди. Бола қўлида портфели билан уйга чопмоқчи бўлганида, Мўмин бобо уни тўхтатди:— Тўхта, бирга борамиз.

У Олабошни отхонага боғлаб чиқди-да, болани қўлидан ушлаб, уйга қараб юрди.

— Менга қара,— деди бобо набирасига,— агар мени сўкишса, сен қўрқмагин ва у ердаги ҳар хил гапларга аҳамият қилмагин. Бунинг сенга даҳли йўқ. Сенинг ишинг мактабга қатнаш.

Бироқ айтадиган ҳеч нима содир бўлмади. Улар уйга келишганда, фақат кампир Мўминга хушламайгина тикилди-да, лабини тишлаб яна ўзининг тикаётган ишига берилди. Мўмин чол ҳам унга ҳеч нима демади. У хона ўртасида қовоғини солган ҳолда сергак туриб, кейин қозондан катта косадаги ун ошини олиб, нон ва қошиқ келтирди-ю, набираси иккаласи кечиккан тушликка ўтиришди.

Жимгина овқатланишди, бувиси эса ҳатто улар томонга қайрилиб ҳам қарамади. Унинг жигар ранг сўлгин юзида ғазаб тўнгиб қолганди. Бола қандайдир мудҳиш ҳодиса содир бўлганини пайқади. Чол-кампир эса жим эди.

Болага шундай ваҳимали, шундай ташвишли туюлдики, томоғидан овқат ҳам ўтмай қолди. Овқат устида одамларнинг жим қолиб, ўзларининг аллақандай ёмон ва шубҳали хаёлларига берилишидан ёмони йўқ. «Балки, бунга биз сабабчидирмиз?»— деди бола хаёлида портфелига. Портфель дераза тоқчасида турарди. Бола хаёлан портфели билан шивирлаша бошлади:

«Сен ҳеч нима билмайсанми? Бобом нега бунча ғамгин? Унинг гуноҳи нима? Бугун нега у кечикди, нега Олабошни эгарсиз миниб борди? Ахир ҳеч қачон бундай бўлмаганди-ю. Балки у ўрмонда буғиларни кўриб қолиб, ушланиб қолгандир?.. Эҳтимол, ҳеч қандай буғи йўқдир. Бу ёлғондир? Унда нима? Нега бўлмаса гапирди? Агар у бизни алдаган бўлса, Шохдор она буғи қаттиқ ранжийди-ку...»

Мўмин овқатланиб бўлгач, болага секингина деди:

— Сен ҳовлинг чиқавергин, бир иш бор. Менга ёрдамлашасан. Мен ҳозир чиқаман.

Бола итоаткорона чиқиб кетди. У эшикни ёпган замон, бувисининг овози келди:

— Қаёққа?

— Ёғочни келтиргани бораман. Боя дарёда тикилиб қолганди,— жавоб қилди Мўмин.

— Ҳа, пайқаб қолдингми?— қичқирди кампир.— Эсингга тушди! Сен бориб қизингнинг ҳолини кўр. Уни Гулжамол уйига олиб кетди. Сенинг туғмас телба қизинг кимга керак энди. Бор, кимга ўхшаб қолганини

энди ўзи айтсин. Эри уни уйдан қутурган итдай ҳайдади.

— Хўш, нима бўпти, ҳайдаса ҳайдапти-да,— деди қизиқ устида Мўмин.

— Эҳ, сени қара! Кимсан ўзинг! Қизларингни бари саёқ, набиранингни ўқитиб амалдор қилмоқчи бўласанми? Кутавер. Ўзингни балога гирифтор қилганинга арзиса эди. Тагин Олабошни миниб чопибди. Сени қара-ю! Кўрпангга қараб оёқ узатганинда эди, ким билан ўйнашаётганингни билардинг... У сенинг бўйнингни сапчадай узиб ташлайди. Сен қачондан бери одамларга гап қайтарадиган бўлиб қолдинг? Қачондан бери ботир бўлиб қолдинг? Қизингни бизникига етаклаб келишни хаёлингга ҳам келтирма. Остонага йўлатмайман.

Бола маънос бош эгиб ҳовлида секин-секин юрарди. Уйдан кампирнинг қичқириғи келарди, кейин эшик тарақлади ва Мўмин уйдан отилиб чиқди. Чол Сейдахмаднинг уйига йўл олди, йўлда эса унга Гулжамол дуч келди.

— Яхшиси ҳозир эмас, кейин,— деди у чолга. Мўмин бўшашиб тўхтаб қолди.— Йиғлаяпти. Урди уни,— пичирлади Гулжамол.— Айтадики, улар энди бирга яшамасмиш. У сизни қарғаяпти. Ҳаммасига отам айбдор, деди.

Мўмин чурқ этмади. Нима десин? Энди уни ҳатто ўз қизи ҳам кўришни истамайди.

— Уразқул ўзаникида ичиб ётибди. Ҳайвон ҳайвонлигини қилади-да,— пичирлаб гапирди Гулжамол.

Улар ўй суриб қолишди. Гулжамол ачиниб хўрсинди.

— Ҳеч бўлмаса, бизнинг Сейдахмад тезроқ кела қолса эди. Бугун қайтиши керак. Биргалашиб шу ёғочни олиб чиқсаларинг бир балодан қутулардиларинг.

— Гап ёғочдами?— бошини чайқади Мўмин. У ўйлаб қолди ва ёнига келиб турган набирасини кўриб, унга:

— Бор, сен ўйна,— деди.

Бола нарига кетди. У молхонага кириб, яширган дурбинини олди. Уни артди. «Ишларимиз ёмон,— у дурбинга ғамгин сўзлай бошлади.— Бунга биз портфель иккаламиз айбдорга ўхшаймиз. Бирон-бир жойда бошқа мактаб бўлганда эди. Биз портфелим билан ўша ёққа ўқишга кетардик. Ҳеч кимга билдирмасдик...

Фақат, бобомга қийин бўлади, қидиради, Сен-чи, дурбин, ким билан оқ кемага қарайсан? Уйлайсанки, мен балиқ бўлолмайманми? Мана кўрасан. Оқ кемага сузиб бораман...»

Бола пичан ғарамининг орқасига беркиниб, дурбинда атрофга қарай бошлади. Узоқ қараш кўнглига сиғмади. Бошқа вақтда бўлса, қараб кўзинг тўймайди: куз ўрмонларига қопланган тоғлар кўринади, юқора оппоқ қор, паст ял-ял ёнади, қип-қизил чўғ.

Бола дурбинни жойига қўйиб, саройдан чиқаркан, бобосининг эгар-жабдуқли отни ҳовлидан олиб ўтиб кетаётганини кўриб қолди.

Бола бобосининг олдига чопаман деб турганди, уни Уразқулнинг қичқирғи тўхтатди. Уразқул ички кўйлақда, елкасига пўстин ташлаган, башараси сигирнинг шишган елинидай қип-қизил эди.

— Эй!— дағдаға билан қичқирди у Мўминга.— Отни қаёққа олиб кетяпсан? Қани, жойига киритиб қўй. Сенсиз олиб чиқамиз. Қўлингни тегиза кўрма. Энди сен бу ерда ҳеч ким эмассан. Мен сени ишдан бўшатаман. Хоҳлаган томонингга жўна.

Бобо аламли кулимсираб отни қайтариб отхонага олиб кирди. Мўмин қўққисдан беҳад кексайиб ва чўкиб қолгандек бўлди. У чоригини шапиллатиб, атрофга боқмай борарди.

Бола бобоси тортган жабрдан бўғилиб, йиғлаганини ҳеч кимга кўрсатмаслик учун дарё қирғоғи бўйлаб чопиб кетди. Олдидаги сўқмоқни туман босганидан гоҳ кўз илғамас, гоҳ яна оёғи остида кўриниб қоларди. Бола кўз ёшларини оқизиб чопиб борарди. Мана унинг суюкли харсанглари: «танк», «бўри», «эгар», «ётоқ туя». Бола уларга ҳеч нима демади, улар ҳеч нима тушунмайди, жойида қотиб тургани турган. Бола фақат «ётоқ туя»нинг ўрқачини қучоқлади ва сарғиш тошга энгашиб, иложсиз дарду ҳасрат ўтида ўртаниб хўнграб йиғлади. У йиғлай-йиғлай юрагини бўшатди ва тинчланди.

Охири бошини кўтариб, кўзини артди-да, олдинга қараб донг қотиб қолди.

Нақ унинг рўпарасида, нариги қирғоқда, сувда учта буғи турарди. Ҳақиқий буғилар. Тирик. Улар сув ичгани келган, энди ташналикни қондирганга ўхшарди. Биттаси — энг катта шохлиси яна сувга бошини эгиб сув симирар экан, сувга гўё шохларини ойнада кўр-

моқчи бўлиб тикилаётгандек туюларди. У қўнғир тус-
ли, кўкракдор ва кучли эди. Бошини силкитганда юн-
ли, оқиш лабидан сувга томчилар сачраб тушди.
Эркак буғи қулоқларини қимирлатиб болага диққат
билан разм солди.

Лекин ҳаммасидан ҳам кўра майда шохли, икки би-
қини дўппайган оқ буғи болага кўпроқ тикилди. Унинг
шохлари калтароқ, лекин жуда чиройли, худди Шохдор
она буғининг ўзгинаси эди. Кўзлари шахло, тип-тиниқ.
Ўзи эса — ҳар йили биттадан қулунлайдиган қоматдор
бияга ўхшайди. Шохдор она буғи бу хум калла, шал-
панг қулоқ болани қаерда кўрганини эслаётгандай,
унга кўз узмай қараб турди. Унинг кўзлари намли ял-
тираб, узоқдан ёниб турарди. Бурнидан енгил ҳовур
кўтариларди. Унинг ёнгинасида, шохсиз буғича орқа-
сини ўгириб толнинг новдасини кемирарди. Унинг ҳеч
нима билан иши йўқ. Семиз, гайратли, қувноқ. У бир-
дан новда кемирини қўйди-да, дикирлаб елкаси
билан она буғига туртиниб кетди ва унинг атрофида
ўйноқлаб, эркалана бошлади. Ўзининг шохсиз бошини
Шохдор она буғининг биқинига ишқалади. Шохдор она
буғи бўлса ҳамон болага тикилиб турарди.

Бола нафасини ичига ютиб, тошлар панасидан
чикди ва худди тушдагидай, қўлларини олдинга чўзиб
қирғоққа, сувнинг ўзига яқин келди. Буғилар ҳеч бир
хуркмади, нариги қирғоқдан унга бамайлихотир қараб
тураверди.

Ўртада, сув остидаги тошлар устидан ирғишлаб,
тезоқар, кўм-кўк тишиқ дарё қайнаб оқиб ётарди. Агар
уларни айириб турган шу дарё бўлмаганда гўё буғи-
ларнинг олдига бориб уларга қўл теккизиш мумкиндай
эди. Буғилар текис, тоза шағал устида туришарди.
Уларнинг орқасида, шағал тугаган жойда зич ўрмон-
нинг кузги хазонрезгиси алвон тусда товланарди. Ун-
дан юқорида — жар тепасида қарағай ва тоғ тераги
ял-ял ёнади. Ундан ҳам юқорида чексиз ўрмон
тоғ тизмасидаги оппоқ қор кўзга ташланади.

Бола кўзларини юмди ва яна очди. Кўз олдида ха-
мон ўша манзара, олтин япроқли дарахтзордан сал
берироқда, топ-тоза шағал устида ҳамон ўша эртаклар-
даги буғилар турарди.

Мана улар бурилди-да, тизилганча шағалдан ўрмон
томонга юриб кетди. Олдинда — катта буғи, ўртада
шохсиз буғича, улар ортида Шохдор она буғи. У қай-

рилиб, болага яна бир бор қараб қўйди. Буғилар да-рахтзорга кириб, буталар оралаб кетди. Улар тепаси-да қизил новдалар чайқалар ва олтин япроқлар улар-нинг таранг ва силлиқ елкасига тўкиларди.

Кейин улар сўқмоқдан жар томон юқорига кўтарил-ди ва шу ерда тўхтади. Болага гўё буғилар яна қараб тургандек туюлди. Қатта буғи бўйинини чўзиб ва шох-ларинин орқасига ташлаб худди карнайдай садо солди: «Ба-ба!» Унинг овози жар ва дарё устида узоқ акс-са-до бериб таралди: «А-а!»

Шундагина боланинг ҳуши жойига келди. У оёғини қўлга олиб таниш сўқмоқдан уйга чопиб кетди. У жо-нининг борича чопарди. Ҳовлидан ғизиллаб ўтиб, эшик-нин ланг очиб, эптикканча, остонадан туриб қичқирди:

— Бобо! Буғилар келди! Буғилар! Улар шу ерда! Бир бурчакда ғамгин ва жимгина ўтирган Мўмин бобо унга бир қараб қўйди-ю, ҳеч нима демади, гап нима ҳақда эканлигини аниқ тушунмади.

— Учир, овозингни!— дўқ қилди кампир.— Келса келибди-да, ҳозир улардан ҳам бошқа ташвиш кўп.

Бола жимгина чиқиб кетди. Ҳовли кимсасиз эди. Куз қуёши ғира-шира яланғоч тоғ тизмаларин — Қоро-вултоғ ортига ботди. Қуёш ҳароратсиз қуюқ шафағи билан тоғларни лола рангига буркарди. Муз қотган шафақ бу ердан кузги тоғ чўққиларига беқарор шуъла сочиб турарди. Ўрмонга ғира-шира қоронғилик чўкди.

Изғирин турди. Бола эти увушиб қалтирай бошлади.

VI

Тўшакка кирганида ҳам эти увушини қолмади. Анча-гача ухлай олмади. Ҳовлига аллақачон қоронғилик чўк-кан. Боши зирқирарди. Лекин у миқ этмасдан ётарди. Унинг оғриб қолганини ҳеч ким билмасди. Унутганди-лар.

Бу ерда уни унутмай ҳам нима қилишсин!

Бобо бутунлай тинчини йўқотиб қўйди. Узини қўярга жой тополмасди. Гоҳ ташқари чиқар, гоҳ ичка-ри кирар, гоҳ ачинниш билан чуқур нафас олиб ўтириб олар, гоҳо турарди-да, қаергадир кетарди. Кампир бўлса чолга дакки берар ва айни пайтда у ҳам тинмай гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа юрар, ҳовлига чиқар ва яна зум ўтмай қайтиб кирарди. Ҳовлида қайдандир ноаниқ узуқ-юлуқ овоз эшитилди, кимнингдир, шошилинич оёқ шарпаси, кимнингдир сўкиниши қулоққа чалинар-

ди, афтидан, Уразқул яна сўкина бошлаганди, аллаким энтикиб-энтикиб йиғларди...

Бола ўринда жимгина ётар, барча овоз ва оёқ шарпаларидан, уйда ва ҳовлида юз бераётган бутун воқеалардан чарчоғи ортар эди.

У кўзини юмиб олди. Ўзининг ёлғизлигини, унутилганини сездирмай, бугун кўпдан бери орзу қилиб юрган нарсасини кўрганини эслай бошлади. У катта дарё қирғоғида турарди. Сув шунчалик тез оқардики, унга узоқ тикилиб туриш мумкин эмасди, кўз тиниб, бош айланиб кетарди. Дарёнинг нариги қирғоғида эса унга буғилар қараб турарди. У кечга яқин кўрган ўша учала буғи ҳозир ҳам ўша жойида эди. Ҳамма-ҳаммаси унинг кўз олдида қайта такрорлана бошлади. Шохлари катта эркак буғи бошини сувдан кўтарганда унинг намли лабларидан яна ўша сув томчилари оқиб тушди. Шохдор она буғи эса, худди аввал кўргани сингари меҳрибонлик билан тикилиб турарди. Унинг кўзлари катта-катта, қоп-қора ва намли эди. Бола ҳайратда қолди. Шохдор она буғи худди одамларга ўхшаб, худди бобоси сингари ғамгин ва аянчли хўрсинар эди. Кейин улар буталар орқали дарахтзорларга кириб кетди. Буғилар устида қизил новда чайқалар ва олтин япроқлар уларнинг таранг, силлиқ елкасига учиб тушарди. Улар жар бўйига кўтарилиб, шу ерда тўхтади. Катта буғи бўйинини чўзиб, шохларини елкаси оша орқасига ташлаб «Ба, ба!» дея карнайдай садо еолди. Бола унинг овози дарё устида узоқ янграб турганини эслаб, ўзича жилмайиб қўйди. Шундан кейин буғилар ўрмонга кириб, ғойиб бўлди. Лекин бола улардан ажралишни истамасди, у ўзи истаган нарсаларни яна кўриш учун хаёл сура бошлади.

Яна тезоқар улкан дарё кўзи олдидан шиддат билан оқиб ўта бошлади. Оқим тезлигидан унинг боши айланди. У бир сакради ва дарё устидан учиб ўтди. Ҳамон қумлоқда ётган буғилар яқинига енгил ва оҳиста қўнди. Шохдор она буғи уни ёнига чақирди:

— Сен кимнинг боласисан?

Бола индамади. У кимнинг боласи эканлигини айтишга уяларди.

— Биз бобом билан сени жуда яхши кўрамиз, Шохдор она буғи. Биз сени анчадан бери кутаётган эдик,— деди.

— Мен ҳам сени биламан. Сенинг бобонгни ҳам. У яхши одам,— деди Шохдор она буғи.

Бола севиниб кетди. Лекин ўз миннатдорчилигини қандай баён этишни билмасди.

— Истасанг, балиққа айланаману, дарё бўйлаб сузиб Иссиққўлга, оқ кемага етиб бораман,— деди бола тўсатдан.

У бунинг уддасидан чиқа оларди. Бироқ Шохдор она буғи унга ҳеч нима демади. Шунда бола ечина бошлади ва худди ёздагидек, дарё ёқасида толнинг шохидан ушлаб, сувга тушди. Сув иссиқ ва димиққан эди. У кўзи очиқ ҳолда сув тагидан сузиб кетди. Соң-саноксиз олтин қум доначалари майда сув ости ўтлари билан қўшилиб гирдоб ҳосил қиларди. Унинг нафаси бўғила бошлади.

Иссиқ оқим эса уни ҳамон олиб кетарди.

— Ёрдам бер, Шохдор она буғи, ёрдам бер менга, мен ҳам сенинг фарзандингман, Шохдор она буғи!— дея бақирди у.

Шохдор она буғи унинг ортидан қиргоқ бўйлаб югурди. У шундай тез югурдики, ҳаво визиллаб кетди.

Бола устидаги кўрпани отиб ташлади ва дарҳол энгил тортди. У терлаб-пишган эди. Лекин бундай пайтларда бобоси уни яна яхшироқ ўраб қўйишини эслаб, кўрпага ўралиб олди. Уйда ҳеч ким йўқ эди. Чироқ пилиги ёниб тугаган, шунинг учун ҳам у хонани хирагина ёритиб турарди. Бола ўрнидан турмоқчи, сув ичмоқчи бўлди, лекин ташқаридан қандайдир кескин овоз эшитилди. Кимдир бировга бақирди, аллаким йиғлади, кимдир уни яна юпантирди. Ғала-ғовур, оёқ шарпаси эшитилди. Кейин нақ дераза тагидан уҳ тортиб икки киши ўтди. Улар бир-бирини етаклаб бораётгандек эди. Эшик тарақлаб очилди, кампир жаҳл билан ҳарсиллаганича Мўмин бобони уй ичига итариб юборди. Бола бобосининг бунчалик қаттиқ қўрққанлигини ҳеч қачон кўрмаган эди. Афтидан, у ҳеч нарсани англамасди. Чолнинг кўзлари бесараижом жавдирарди. Кампир уни кўкрагидан итариб, ўтиришга мажбур қилди:

— Ўтир, ўтир аҳмоқ чол, сўрамаса аралашиб нима қиласан. Биринчи марта шундай бўляптими уларда. Ҳаммаси яхши бўлсин десанг, тумшуғингни суқмай гек ўтир. Нима десам шуни қил. Эшитяпсанми? У биз билан дўстлашмоқчи эмас, балки дунёдан бездирмоқчи, тушуняпсанми? Кексайганда, қаерга ҳам борамиз? Қаерга?— кампир шундай деди-ю, эшикни тарақлатиб ёпиб, шошганича чиқиб кетди.

Уй яна жимиб қолди. Фақат чолнинг хириллаган зууқ-юлуқ нафас олиши эшитилиб турарди. У ўчоқ ёнида чўнқайганча бошини қалтираётган қўлларни орасига олиб ўтирарди. Бирдан чол тиз чўкди ва қўлларини чўзиб, кимгадир зорланганча илтижо қила бошлади;

— Ол мени, олиб кет, бу толен пастни! Унга фарзанд ато қил! Унга қарасам юрак-бағрим қон бўлади. Ҳеч бўлмаса биттагина тирноқ ато эт, раҳминг келсин бизга...

Чол йиғлаганча гандираклаб ўрнидан турди-да, деворни ушлаб бориб, эшикни очди. У ташқари чиқди, эшикни ёпди ва эшик ортида кафти билан оғзини беркитиб ич-ичидан ўксиниб йиғлади.

Бола ночор аҳволда қолди. У яна қалтирай бошлади. Ўзини гоҳ иссиққа, гоҳ совуққа отарди. У турмоқчи, бобоси ёнига бормоқчи бўлди. Лекин қўл-оёқлари унга итоат қилмас, боши зирқираб оғрирди. Чол эшик орқасида юм-юм йиғлар, ҳовлида эса яна бадмаст Уразқул тўпөлон кўтарарди, Бекей хола дод-фарёд солиб йиғларди. Икки тўмонни ҳам Гулжамол билан буви ялиниб-ёлвориб тинчитишди.

Бола ўз хаёл дарёсига чўмган эди.

У яна ўша тезоқар дарё ёқасида. Иккинчи соҳилда шағал устида эса худди ўша буғилар турибди. Шунда Сола илтижо қилди: «Шохдор она буғи, Бекей холага шохингда бешик олиб кел. Сендан ўтиниб сўрайман, уларга бешик олиб кел. Уларда ҳам фарзанд бўлсин», ўзи бўлса сув юзасидан Шохдор она буғи томон югургилаб кетди. У сув юзасидан чопиб борар экан, қулаб тушмасди, шу билан бирга, соҳилга ҳам яқинлашолмасди, худди бир жойда депсиниб туриб қолгандек эди. У ҳамма вақт Шохдор она буғига ялиниб-ёлворарди. «Сен шохингда бешик олиб кел. Шундай қилгинки, бобомиз йиғламасин, шундай қилгинки, Уразқул амаки Бекей холани урмасин, шундай қилгинки, уларда фарзанд туғилсин. Мен ҳаммаларини севаман, Уразқул амакини ҳам севаман, сен унга фақат фарзанд бер. Уларга шохингда бешик олиб кел...»

Болага узоқдан қўнғироқча жаранглагандай эшитилди. У тобора кучлироқ жарангларди. Она буғи тоғ бўйлаб югурарди, у бешикни — қайиндан ясалган қўнғироқчали бола бешигини бандидан шохларида кўтарганча келтираётган эди. Бешик қўнғироқчасининг

жаранги ҳамма ёққа тарала бошлади. Шохдор она бу-
ғи жуда шошилаётган эди. Қўнғироқча овози тобора
яқинлаша бошлади.

Бу ниманинг овози? Қўнғироқча жарангига мо-
торнинг узоқдан гуриллаган овози жўр бўлди. Қаер-
дадир юк машинаси келарди. Машинанинг гуриллаши
тобора кучайиб, аниқроқ эшитиларди, қўнғироқчанинг
жаранги эса, худди ундан чўчигандай узук-юлуқ эши-
тила бошлади, кўп ўтмай эса, уни моторнинг гуриллаши
бутунлай босиб кетди.

Бола темирларни шарақлатиб, ҳамма ёқни ларзага
солиб ҳовлига оғир машина келиб тўхтаганини эшит-
ди. Ит ҳурганча ташқарига отилди. Дераза ойнасига
бир зум чироқ ёруғининг акси тушиб турди-ю, шу за-
ҳотиёқ ўчди. Айни чоқда моторнинг овози ҳам жимиб
қолди. Кабина эшиги тарақлаб ёпилди. Келган киши-
лар, афтидан, учовлон бўлса керак, ўзаро гаплашиб,
бола ётган дераза ёнидан ўтиб кетишди.

— Сейдахмад келди, — бирдан Гулжамолнинг қу-
вончли овози янгради, унинг эри томон шошлаётгани
эшитилиб турарди. — Биз бўлсак кутавериб, тоқати-
миз тоқ бўлди!

— Ассалому алайкум, — жавоб қилишди унга но-
таниш кишилар.

— Хўш, тинч ўтирибсизларми? — сўради Сейдах-
мад.

— Шукур. Нега мунча кеч?

— Шунисига ҳам шукур. Совхозгача етиб келдим,
йўловчи машиналарни кутаман-кутаман, қани кела
қолса. Ҳеч бўлмаса Жилнсойгача етиб олсам дейман.
Бир маҳал мана булар ёғоч олиб кетгани бизнинг то-
монимизга келишаётибди, — дея ҳикоя қиларди Сейд-
аҳмад. — Тоғ оралиғи қоронғи. Йўлни ўзинг биласан.

— Уразқул қани? Уйдами? — қизиқиб сўради кел-
ганлардан бири.

— Уйда, — иккиланиб деди Гулжамол. — Сал тоби
қочибди. Ташвишланманглар. Бизда тунаб қоласиз,
жой бўлса бор. Юринглар.

Улар рози бўлишди. Лекин бир неча қадам босгач,
тўхтаб қолишди.

— Ассалом, оқсоқол. Ассалому алайкум, бойбича.

Келганлар Мўмин бобо ва кампир билан саломла-
шишди. Чол билан кампир ҳам уятга қолмаслик учун
уларни ҳовлида кутиб олишди. Балки Уразқул ҳам уя-

лар? Ишқилиб, ўзини ва бошқаларни уятга қўймасинда.

Бола бир оз тинчланди. Умуман, у ўзини енгил ҳис эта бошлади. Боши ҳам унчалик оғримаётган эди. Ҳатто ўрнидан туриб, машинани кўздан кечирмоқчи бўлди: у қанақа, тўрт ғилдираклими ёки олти ғилдираклими? Янгими, эскими? Прицепи қанақа? Утган ёзда уларнинг уйига ҳатто ҳарбий юк машинаси ҳам келганди — ғилдираклари баланд, худди тумшуғи кесиб олингандек эди. Ёш солдат шофер болани кабинага ўтирғизган эди. Қандай яхши! Олтин ранг погонли ҳарбий киши эса Уразқул билан бирга ўрмонга тушиб кетишди. Қанақаси бу? Ҳеч бунақаси бўлмаганди-ку.

— Сизлар жосусни излаяпсизми?— сўради бола солдатдан. У жилмайиб қўйди.

— Ҳа, жосусни излаяпмиз.

— Бизникига ҳали биронта ҳам жосус келгани йўқ, — деди бола ғамгин.

Солдат кулиб юборди.

— Нимага керак у сенга?

— Мен уни изидан қувлаб, тутиб олардим.

— Оббо изқувар-е, ҳали ёшлик қиласан.

Олтин рангли погонли ҳарбий киши Уразқул билан ўрмонни айланиб юришганда, бола шофер билан гаплашиб олди.

— Мен ҳамма машиналарни, ҳамма шоферларни яхши кўраман, — деди бола.

— Нима учун?— қизиқиб сўради шофер.

— Машиналар — яхши, кучли ва тез юради. Улардан ёқимли бензин ҳиди келади. Шоферлар бўлса ёш, уларнинг ҳаммаси ҳам Шохдор она бугининг болалари.

— Нима? Нима?— тушунмади солдат.— Қандай Шохдор она?

— Сен ҳали билмайсанми?

— Йўқ. Бунақа ғаройиботни ҳеч қачон эшитмаганман.

— Сен ўзинг кимсан?

— Мен қарағандалик қозоқман. Шахтёрлар мактабида ўқиганман.

— Буни сўраётганим йўқ, сен кимнинг фарзандисан?

— Ота-онамни.

— Улар кимники?

— Улар ҳам ота-онасининг фарзандлари.

— Улар-чи?

— Эй, оғайни, шу зайлда тўхтовсиз савол бериб суриштиравериш мумкинми, ахир.

— Мен бўлсам Шохдор она буғи фарзандларининг фарзандиман.

— Буни ким айтди сенга?

— Бобом.

— Ҳар қалай, тўғри эмас,— солдат иккиланиб, бош чайқади.

Бу катта бошли, шалпанг қулоқ боланинг Шохдор она буғи авлоди эканлиги уни қизиқтириб қўйди. Солдат ўз авлоди қаердан тарқалганини билмаслиги маълум бўлиб қолганлигидангина эмас, ҳатто етти пуштини билмаслигидан бир оз хижолат ҳам тортди. Солдат фақат ўз отасини, бобосини ва бобокалонини биларди, холос. Бошқалари-чи?

— Сенга етти ота-боболарнинг номларини эсда тутишни ўргатишмаганми?— деб сўради бола.

— Ургатишмаган. Нимага керак бу? Мен улар ҳақида ҳеч нимани билмасам ҳам, ҳамма қатори бинойидек яшаяпман.

— Бобом, агар одамлар ўз ота-боболарини билмасалар, улар айниб кетади, дейди.

— Қим айнийди? Одамларми?

— Ҳа.

— Нима учун?

— Бобом айтадики, унда ҳеч ким ёмон ишлардан ҳазар қилмайди, чунки болалар ва болаларнинг болалари ҳам уни эсламайди. Шунингдек, ҳеч ким яхши иш ҳам қилмайди. Чунки, бари бир, болалар унинг яхши ишлари ҳақида эсламайди-да.

— Бобонг қизиқ экан-ку!— Солдат чиннакам ҳайратда қолди.— Фаройиб. Аммо у сенинг бошингни бўлмағур нарсалар билан гангитиб қўяётганини билмаса керак. Ахир, сенинг бошинг катта-ку... Қулоқларинг ҳам шунчалик каттаки, худди бизнинг полигонимиздаги локаторларга ўхшайди. Сен унинг гапларини тинглама. Коммунизмга боряпмиз, космосга учяпмиз, у бўлса сени нимага ўргатяпти? Уни бизга, сиёсий машғулотга олиб боришса борми, бир зумда маълумотли қилиб қўярдик. Сен ўсиб, ўқиб-ўрганиб олганингдан сўнг бобонгдан воз кечиб қўя қол. У нодон, маданиятсиз киши.

— Йўқ, мен ҳеч қачон бобомни ташлаб кетмайман, — эътироз билдирди бола. — У яхши.

— Ҳозирча шундай. Кейинроқ тушуниб оласан.

Ҳозир овозларга қулоқ солиб турар экан, бола ўша ҳарбий машиналарни эслади. У ўшанда солдатга нима учун бу ердаги шоферлар, айниқса, у билган шоферлар Шохдор она бугининг фарзандлари эканлигини яхшилаб тушунтириб беролмаган эди.

Бола унга тўғрисини айтди. Унинг сўзларида ҳеч қандай уйдирма йўқ эди. Утган йили худди шундай куз палласида, эҳтимол сал кечроқмиди, пичан олиб кетиш учун тоққа совхоз машиналари келган эди. Улар қоровулхонанинг ёнидан эмас, балки унга бир оз етмасдан Арчадарага олиб борадиган йўлга бурилишди; сўнг юқорилаб бориб, ёзда ўриб қўйилган пичанлар томон кетишди. Қоровултоғдаги моторларнинг мислсиз гуриллашини эшитган бола йўлнинг айрилишига қараб чопиб кетди. Бирданга шунча машина! Бирининг кетидан бири тизилишиб кетган. Бутун бир колонна. У машиналардан ўн бештачасини санади.

Ҳаво айниб турибди. Бугун-эрта қор ёғиб қолиш снѐқи бор. Унда «хайр, хашаклар, келгуси йилгача» деявериш мумкин. Бу жойларда пичанни ўз вақтида ташиб олмасанг, кейин доғда қоласан. Утиб келолмайсан бу ерга. Афтидан, совхозда турли хил ишлар кўпайиб, вақт зиқ келиб қолганлиги учун ўриб тайёрлаб қўйилган пичанни бир йўла ташиб келтиришга қарор қилинган эди.

Бироқ бола буни билмасди. Тўғрисини айтганда, унинг нима иши ҳам бор? У ҳовлиқиб, қувонганидан ҳар бир машинанинг қаршисига чиқди, бир оз ким ўзарга чопишди, сўнг бошқасини қарши ола бошлади. Енгил юриб бораётган юк машиналарининг ҳаммаси яп-янги, кабиналари чиройли, ойналари эса кенг эди. Кабинада ёш йигитлар ўтиришибди. Уларнинг ҳаммаси бир хилда муртсиз, айрим кабиналарда эса иккитадан ўтиришибди. Бу шерик бўлиб ўтирганлар пичанни йиғиш ва боғлаш учун боришаётган эди. Уларнинг ҳаммаси болага чиройли, қувноқ, жасур бўлиб туюлди.

Умуман-ку, бола янглишмагани. Ҳақиқатда ҳам шундай эди. Машиналар соз эди, улар Қоровултоғдаги шағалли, заранг йўлдан ўтгач, елдай учиб борарди. Болаларнинг вақти чоғ эди — ҳаво ҳам ёмон эмасди, бу ерда яна қаёқдандир пайдо бўлиб қолган шалпанг

қулоқ, катта бошли тирмизак бола ёшлик шўхликларини ичига сиғдириб қувонганидан ҳар бир машина қаршисида гирдикапалак бўларди! Бола яна кўпроқ севинсин ва шўхлик қилсин учун унинг хатти-ҳаракатларига кулмасдан ҳазил аралаш қўл силкиб, пўписа қилмасдан бўлармиди...

Энг охирида келаётган юк машинаси ҳатто тўхтади ҳам, кабинадан погонсиз, ҳарбий фуражкасиз, аммо кепка кийиб олган солдат кийинидаги ёш шофер йнгит бошини чиқариб қаради.

— Яхшамсан, нима қилиб юрибсан бу ерда, а? — очиқ юз билан болага кўз қисиб қўйди у.

— Ўзим, шундай, — бамайлихотир жавоб берди бола.

— Сен Мўмин бобонинг набираси эмасми?

— Ҳа.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлаган эдим. Мен ҳам Буғибой авлодиданман. Бу бораётган болаларнинг ҳаммаси Буғибой авлодидан. Пичанга боряпмиз. Эндиги Буғибой авлодлари бир-бирини билишмайди ҳам, тарқалишиб кетган... Бобонга салом айт. Қулибекни, Чўтбойнинг ўғли Қулибекни кўрдим деб айтгин. Қулибек армиядан қайтиб келиб, совхозда шофер бўлиб ишлаяпти экан, дегин. Хайр, омон бўл — хайрлашиш олдидан у болага қандайдир ҳарбий значок совға қилди. Жуда ғалати. Ордонга ўхшаб кетади.

Машина қоплон каби бўкириб шериклари ортидан шамолдай учиб кетди. Ногаҳон болада Буғибой авлодидан бўлган акаси — бу оқ кўнгил, мард йнгит билан бирга кетиш иштиёқи туғилиб қолди. Аммо йўл ҳувиллаб қолган бўлиб, у уйга қайтишга мажбур бўлди. Қайтаркан, бобосига учрашув ҳақидаги таассуротларини гапириб берди. Значокни бўлса кўкрагига тақиб олди.

Уша куни кечқурун осмон гумбази остидаги тизма тоғлардан қаттиқ шамол — Сан-Тош шамолни тура бошлади. У бўронга айланди. Ўрмон япроқлари қуюндек осмонга учиб чиқиб тобора кўкка ўрлар, гувиллаганча тоғ чўққисида ўйнади. Зум ўтмай ҳаво шундай бузнадики, кўз очиб бўлмай қолди. Бирдан қор учқунлай бошлади. Ана-мана дегунча ер юзи оқ чойшабга бурканди, ўрмонлар чайқалди, дарё жўш урди. Қор тушди, у буралиб-буралиб ёғарди.

Бир амаллаб молларни ҳайдашга, ҳовлидаги у-бу нарсаларни йиғиштиришга, иложи борича уйга мўл ўтин олиб келишга зўрға улгуришди. Кейин эса уйдан

чөкмай қамалиб олишди. Бундай эрта тушган изғирин совуқда ким ҳам эшикка чиқади дейсиз.

— Бунинг кимга кераги бор?— ҳайратланиб ташвишланарди Мўмин бобо, ўчоққа ўтин қаларкан. У шамолнинг ҳуштак чалишига ҳамон қулоқ тутар, дераза олдига бориб ташқарини кузатарди. Дарча ортида гир айланиб ёғаётган қор ҳаш-паш дегунча уюлиб қолган эди.

— Утир ўрнингга?— минғиллади буви.— Биринчи марта шундай бўляптими? «Бунинг кимга кераги бор?» эмиш.— Тақлид қилиб масҳаралади кампир,— қиш қишлигини қилиши керак-да.

— Бир кунда-я...

— Бўлмаса-чи? Сендан сўраб ўтирармиди? Вақт-соати келибди, ёғади-да.

Учоқ мўриси увиллай бошлади. Бола олдин бобосига хўжалик ишларида ёрдам бериб, совуққа қотди, бироқ ўтин тезда қизишиб ёниб кетгандан сўнг уй ичи исиб қолди. Ҳамма ёқни дуд аралаш қарағай смоласининг ҳиди қолади. Исиниб олгач, боланинг ҳам кўнгли жойига тушди.

Кейин овқатланишди. Сўнг ухлаш учун ўринга киришди. Ҳовлида эса қор бўралар, шамол увилларди.

«Урмонда балки жуда қўрқинчлидир»,— ўйлади бола ойна ортидаги гувиллашга қулоқ солиб, у баногоҳ қандайдир англаб олиш қийин бўлган овозларни, шовқин-суронларни эшитиб, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Кимдир бировни чақирди, кимдир унга жавоб қайтарди. Дастлаб болага шундай туюлаётгандай бўлди. Шундай пайтда қоровулхонага ким ҳам келарди? Бироқ Мўмин бобо ва кампир ҳушёр тортишди.

— Одамлар,— деди кампир.

— Ҳа,— ишонқирамай деди чол. Кейин безовталана бошлади:— Бемаҳалда ким бўлди?— у тезгина кийина сошлади.

Кампир ҳам шошиб қолди. Туриб, лампа чироқни ёқди. Бола ҳам нимадандир чўчиб, туриб кийинди. Бу орада одамлар уйга яқинлашиб келишди. Ғовур-ғувур, оёқ товушлари. Номаълум одамлар қорни ғарчиллатиб босиб, айвонга келганларида оёқларини қоқиб, тақиллата бошладилар.

— Оқсоқол, эшикни очинг! Совқотдик!

— Кимсизлар?

— Ўзингизники.

Мўмин эшикни очди. Қорда, изғирин шамолда созотган кишилар уйга бостириб келишди. Булар кундузи Арчадара томонга пичан ортишга кетган ўша ёш шоферлар эди. Вола уларни дарҳол таниди. Унга ҳарбий значок тақдим қилган Қулибек ҳам бор эди. Улар бировни қўлтиғидан ушлаб олиб киришди. У инграрди, оёғини судраб босарди. Уйда бирдан қий-чув кўтарилди.

— Астафидулло! Нима бўлди сизларга? — Мўмин бобо билан кампир баравар ташвишланиб сўрашди.

— Кейин гапириб берамиз! У ёқда яна биздан етти киши келяпти. Йўлдан адашишмаса бўлгани. Қани, бу ерга ўтир-чи. Оёғи қайрилиб кетди, — оқсоқ йигитни печка ёнига ўтирғизаркан, тез гапирди Қулибек.

— Қолган одамларингиз қаерда? — шошиб қолди Мўмин бобо. — Мен ҳозир бориб, уларни бошлаб келаман. Сен эса югур, — деди у болага. — Сейдахмадга айт, тезлик билан электр фонарини олиб келсин.

Бола уйдан отилиб чиқди ва ҳовлиққанидан нафаси бўғзига тиқилиб қолди. Умрининг охиригача у, бу даҳшатли дақиқани эсдан чиқармади. Қандайдир ҳурпайган, башараси совуқ, чинқириб даҳшат солувчи баҳайбат маҳлуқ унинг томоғидан бўғиб олиб силтай бошлади. Лекин бола ўзини йўқотмади. У даҳшатли чангалдан ситилиб чиқди ва қўли билан бошини тўсиб ҳимоя қилганча Сейдахмаднинг уйига югурди. Ҳаммаси бўлиб йнгирма-ўттиз қадамлик йўл унга худди узоқдек бўлиб туюлди. Гўё жангчиларга кўмаклашмоқ учун олис ерга шамолдек елиб бораётгандек эди. Унинг қалби мардлик ва жасурлик кўрсатиш иштиёқи билан тўлиб-тошган эди. У назарида ўзини қудратли ва енгилмас кучга эга экандек ҳис этди, ҳатто, Сейдахмаднинг уйига етиб боргунча ҳам шундай қаҳрамонона ишлар қилишга улгурдики, қойил қолмай илож йўқ. У тубсиз жарликлар орқали тоғдан-тоққа сакраб ўтди, қилич билан душман тўдасини яқсон қилди, дарёда чўкаётганини, ўтда куюётганини халос этди, қизил байроғи ҳилпираб турган реактив қирувчи самолётда дара ва қоялар сари ундан қочиб бораётган даҳшатли қора маҳлуқни қувди. Унинг реактив қирувчи самолёти маҳлуқ ортидан ўқдек учиб ўтарди. Бола пулемётдан ўқ узиб, «фашистларни қир!» деб қичқирарди. Ҳамма жойда Шохдор она буғи уни қўллаб-қувватлади. Буғи ўз фарзанди билан фахрланарди. Бола Сейдахмаднинг уй эшигига келиб етганда, она буғи унга: «Эн-

ди менинг болаларимни, ёш шоферларни қутқариб қол!»— деди. «Мен уларни қутқараман, Шохдор она буғи, азбаройи худо, қасам ичаман!» деди бола овоз чиқариб ва эшикни қоқа бошлади.

— Тезроқ, Сейдахмад амаки, бизникиларни қутқариб қолайлик, юринг!— У бу сўзларни шундай таъсирли қилиб айтдики, Сейдахмад ва Гулжамол қўрқувдан жойида турганча туриб қолишди.

— Қимни қутқариш керак? Нима бўлди?

— Бобом электр фонари билан тезда чошиб келсин, совхоздан келган шоферлар йўлда адашиб қолишибди деб айтган, дедилар.

— Аҳмоқ,— сўкиб берди уни Сейдахмад.— Шундай десанг бўлмайдами?— У отланиш учун югуриб кетди.

Лекин бу ҳолат болани ҳеч қанча ранжитмади. Сейдахмад унинг бу ерга келгунча қанчалик жасорат кўрсатганини, қасам ичганини қаердан билсин. Бола шоферларнинг етталови ҳам Мўмин бобо билан Сейдахмад томонидан қоровулхонанинг ёнидан тезда топилиб уйга олиб келинганда ҳам унчалик ажабланмади. Шундай учрашув содир бўлмаслиги ҳам мумкин эдику! Хатарнинг олди олинса у енгил кўчиши мумкин... Умуман олганда бу адашган кишилар ҳам топилди. Сейдахмад уларни уйга олиб кетди. Ҳатто Ўразқулникида тунаш учун ҳам беш киши юборилди.— Уни ҳам уйғотишга тўғри келди. Бошқалари эса Мўмин бобонинг уйига тақилиб қолишди.

Қор бўрони тоғда ҳали ҳам тўхтамаганди. Бола айвонга югуриб чиқди ва дақиқа ўтмай, ўнг ва сўли қайси, баланд ва пасти қайси, тушуна олмай қолди. Ҳавонинг қовоғи солиқ, гўё доира шаклида айланаётгандек эди. Қор эса тизза бўйи бўлиб қолганди.

Мўмин бобо совхоз шоферларининг ҳаммаси топилиб, исиниб олгач ва совуқдан, хавф-хатардан қутиляб кўнгилларни тинчигач, воқеа тушунарли бўлса ҳам йўлда, қор бўронида қандай ҳодиса юз берганини секин-аста суриштира бошлади. Йиғитлар ҳикоя қилиб беришди, чол-кампир эса хўрсиниб-хўрсиниб қўйишарди.

— Бай, бай-ей,— дея содир бўлган ҳодисадан ҳайратда қолишар ва қўлларини кўксига қўйиб худога шукроналар айтишарди.

— Бунчалик енгил кийинмасаларинг-а, болалар,— ўнкалади кампир иссиқ чойдан қуяркан.— Тоққа шундай кийим билан келиш мумкинми, ахир. Боласизлар-

да, бола. Ўзингизга зеб берасиз, шаҳарликлардек бўлай дейсиз. Агар йўл топа олмай эрталабгача қолиб кетганларингизда борми, худо кўрсатмасин? Нақ музлаб қолардиларингиз.

— Қам билсин бундай бўлишини,— деб жавоб берди Қулибек.— Иссиқ кийиниш нега керак? Бирон нарса бўлса, ичкарида машина иситиб қўяди. Худди уйингдагидек ўтириб, баранкани айлантиравер. Самолётдачи, мана бу тоғлар у ердан тепачалардек кўрнадиди — борт ташқарисида қирқ даража совуқ бўлса, ичкарида одамлар кўйлакчан юришаверади.

Бола пўстинга ўралиб шоферлар ўртасида ётарди. У Қулибекнинг ёнига тиқалиб олиб катталарнинг суҳбатини бутун вужуди билан тингларди. Бирдан бўрон кўтарилиб, бу йлгитлар уларнинг уйдан бошпана излашга мажбур қилганидан ҳатто у хурсанд бўлганини ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмади. У бўрон узоқ кунлар, ҳеч бўлмаганда уч кун давом этишини ич-ичидан жуда истарди. Майли, улар шу ерда яшайверсинлар. Улар билан вақт ўтказиш қандай яхши. Қизларли. Бобоси, афтидан ҳаммасини таниркан. Ўзларининггина эмас, оталари ва оналарини ҳам биларкан.

— Мана кўрдингми,— бобо набирасига ҳатто бироз ғурурлангандек деди,— ўз акаларингни, Буғибой азлодларини кўрдинг. Уларнинг кимлигини билиб олсан. Қара, қандай улар! Эй, ҳозирги йигитлар бўйчан бўлиб ўсишяпти-да. Худойим сизларни ўз паноҳида асрасин. Қирқ иккинчи йили қишда бизни Магнитогорскка қурилишга олиб келишгани эсимда...

Бобо набирасига яхши таниш бўлган тарихни ҳикоя қилишга тутиниб, уларни мамлакатнинг турли бурчакларидан чақирилган меҳнат армиясини бўйга қараб узайиб кетган сафга тортишганида қирғизларнинг деярли ҳаммаси даст бўйли бўлганлиги ва сафнинг охирига тушиб қолганлиги ҳақида сўзлаб берди. Йўқлама ўқиб бўлинганидан сўнг папирос чекишга рухсат берилди. Сарғишдан келган давангирдек бир йигит келиб, баламд овозда:

— Булар қаердан? Манжурларми ё?— деди.

Уларнинг орасида кекса ўқитувчи ҳам бор эди. У шундай жавоб берди:

— Биз қирғизлармиз. Биз бу ердан унча узоқ бўлмаган жойда манжурлар билан жанг қилганимизда Магнитогорскдан ном-нишон ҳам йўқ эди. Бўйимиз эса

худди сенникдек эди. Урушни тамомлаганимиздан сўнг яна ўсамиз...

Бобо ўша ўтмиш воқеани эсга олди. Жилмайиб, қониқиш билан яна бир бор ўзининг тунги меҳмонларига кўз ташлади.

— Уша ўқитувчи тўғри айтган экан. Шаҳарда бўлганимда ёки кўчада келаётиб назар ташлайман: ҳозирги авлод илгаригисига ўхшамай, бўйчан ва кўркам бўлиб етишмоқда.

Тушунган йигитлар секин кулиб қўйишди — чол чақчақлашишни яхши кўради.

— Ҳа, бўйчанмиз, бўйчан,— деди улардан бири.— Машинани бўлса пастликка ағдариб юбордик. Шунча киши бўла туриб кучимиз етмади...

— Хашак юкланган бўлса, бунинг устига яна шундай қор бўронидан уддасидан чиқиб бўлармиди,— уларни оқлай бошлади Мўмин бобо.— Шунақаси ҳам бўлади. Худо хоҳласа, эртага ҳаммаси жойида бўлади. Энг муҳими, шамол тинсин.

Йигитлар бобога юқоридаги, Арчаёсси тоғидаги пичанларга машинада қандай етиб борганларини гапириб беришди. У ерда учта катта пичан ғарами турарди. Учала ғарамни ҳам бир йўла юклашга киришдилар. Юклаганда ҳам баланд қилиб, ҳатто томдан ҳам баланд қилиб юклашди. Кейин юқоридан арқонга осилиб тушишга тўғри келди. Шундай қилиб, бирин-кетин ҳамма машиналарга пичан юкланди. Кабина кўринмас, фақат олд ойналар, капот ва гилдираклар кўриниб турарди. Келарга келидимми, яна овора бўлиб юрмасдан ҳаммасини биратўла олиб кетишмоқчи бўлишганди. Улар ҳозир олиб кетишмаса бу пичанлар келгуси йилгача қолиб кетишини билардилар. Ғайрат билан ишладилар. Кимнинг машинаси тайёр бўлса, четга чиқариб қўйиб бошқасига юклашга ёрдамлашар эдилар. Улар қарийб ҳамма хашакни юклашди, бироқ икки аравачаси қолди, холос. Чекиб олишди, ким кимнинг ортидан ҳайдашни келишиб олишди ва ҳаммалари бир колонна бўлиб йўлга тушишди. Машинани секин-аста ҳайдашди. Қоронғида тоғдан сирғалиб кетишларига оз қолди. Пичан энгил юк бўлса ҳам олиб бориш қийин, айниқса тор жойларда, бурум йўлларда хавфли.

Улар боришаркан, олдинда нима кутаётганини хабарларига ҳам келтиришмасди.

Улар Арча тепалигидан тушиб, дара бўйлаб кети-

шарди. Дарадан чиқишда эса кечга яқин бўронга дуч келишди. Қор ура бошлаган эди.

— Шундан бошлаб бирпасда елкалар увиб қолди,— дея ҳикоя қила бошлади Қулибек.— Бирдан қоронғилик босиб шунақанги шамол уриб бердики, нақ бўлмаса қўлингдан баранкани тортиб олгудек эди. Анамана дегунча машинани ағдариб юбораёгандек одамни ваҳима босади. Яна бунинг устига йўл шунақа ёмонки, ҳатто кундуз кунни ҳам юриш хавфли.

Бола нафасини ичига ютиб, чақноқ кўзларини Қулибекдан узмай жамгина тингларди. Ҳикоя қилинаётган ўша шамол, ўша қор ойна ортида авжига чиқмоқда эди. Қўпчилик шоферлар ва юк ташувчилар этикларини ҳам ечмай полда ётиб ухлашмоқда. Улар нимани бошидан кечирган бўлсалар, буни қилтириқ бўйинли, катта бошли, шалпанг қулоқ бу бола ҳам қайта бошидан кечирди.

Бир неча минутдан сўнг йўл кўринмай қолди. Машиналар четга чиқиб кетмаслик учун бир-бирининг изидан қолмай нуқул сигнал берарди. Машина деразаларини ва фараларини қор босди. «Тозалагичлар» эса ойнадаги қорни тозалаб улгура олмасди. Кабиннадан бош чиқариб ҳайдашга тўғри келди. Бироқ бу аҳволда қанча ҳам йўл босиш мумкин? Қор бўлса заптига олиб ёғарди! Ғилдираклар оғирлашиб деярли жойидан жилмасди. Колонна тикка тепаликка етганда тўхтади. Моторлар ўкирарди — лекин фойдасиз эди... Машиналар тоққа чиқа олмай таққа тўхтаб қолди. Кабиннадан сакраб тушишиб бир-бирларига овоз қилганларича бир машинадан иккинчисига чопиб ўтишиб, колонна бошида тўпланишди. Нима қилиш керак? Гулхан ёқиш мумкин эмас. Кабинада ўтирилаверса қолган ёнилғи ҳам ёқиб битирилади. Усиз ҳам совхозгача аранг етиб бориш мумкин. Кабина испитилмаса музлаб қолиш ҳеч гап эмас. Йигитлар нима қилишларини билмай довдираб қолишди. Ҳамма парсага қодир бўлган техника ҳозир ожиз. Нима қилиш керак? Кимдир машиналардан бирининг хашагини ағдариб, ичига кириб ётишни таклиф қилди. Бироқ арқонини бўшатиш биланоқ хашакдан бир тутам ҳам қолмаслиги аниқ эди: кўз очиб-юмгунча бўрон учириб кетарди. Бу орада машиналар қор уюмига тобора чуқурроқ кириб борар, ғилдираклар остидаги қор анча кўтарилиб қолган эди. Йигитлар ўзларини бутунлай йўқотиб қўйишди, изғирин суяк-суяклардан ўтиб кетди.

— Бир маҳал эсимга тушиб қолди, оқсоқол, — деб ҳикоя қиларди Қулибек Мўмин бобога. — Биз йўлда Арчадарага кетаётим мана бу Буғибой авлодидан бўлган укамизни учратдик. — У болани кўрсатди ва эркалаб унинг бошини силади. — Йўлда чопиб юрган экан. Мен уни тўхтатиб саломлашдим. Гаплашдик. Тўғрими? Нима, ҳали ухлаганинг йўқми? Оббо, азамат-э!

Бола жилмайиб бош ирғади. Унинг қалби қувонч ва ифтихордан гурсиллаб ураётганини биров билганда эди. Бунни йигитлар ичида энг кучлиси, энг ботири ва энг чиройлиси — Қулибекнинг ўзи гапириб берди. Мана шунақа бўлса киши.

Бобо ҳам ўчоққа ўтин ташларкан, уни мақтаб қўйди:

— У шунақа. Гап тинглашни яхши кўради. Анграйиб қулоқ солишини кўряпсанми?

— Ўша дақиқада у қандай эсимга тушиб қолди, ўзим ҳам билмайман, — давом этди Қулибек. — Болаларга деярли бақириб гапирман, овозимни бўлса шамол олиб қочади. Келинглар, қоровулхонага етиб олайлик. Бўлмаса, нобуд бўламиз дейман. Болалар бўлса қандай етиб борамиз, деб шундоққинна юзимга келиб қичқиршади. Пиёда бориб бўлмайди. Машинани ҳам ташлаб кетиш мумкин эмас. Мен бўлсам келинглар, машинани итариб довондан олиб ўтамиз, у ёғи қиялик дейман. Сан-Тошгача етиб борсак бўлгани, у ёғига пиёда бориш ҳам мумкин, ўрмончиларимизнинг уйи яқин қолади дейман. Болалар бунни маъқул кўришди. Қани бошла дейишди. Иш шундай бўлгач... Биринчи машинадан бошладик: «Ўсмонали, кабинага чиқ!» Бошқа ҳаммамиз машина ортидан елка тираб итара бошладик. Дастлаб иш юришгандек бўлди. Кейин дармонсизланиб қолдик. Орқага чекиниш ҳам мумкин эмас. Биз машинани эмас, бутун тоғни юқорига кўтараётгандек сезардик ўзимизни. Ортилган юк ҳам қанақа денг — пичан ғарам! Фақат кучимнинг борича: «Қани! Қани!» деб бақирганимни биламан, лекин овозимни ўзим ҳам эшитмайман. Шамол, қор — ҳеч нарсени кўриб бўлмайди. Машина худди жони бордек инграб нола қилади. Машина ҳам, ўзимиз ҳам сўнгги кучни сарфладик. Гўё юрак ёрилиб парча-парча бўлиб учиб кетадиганга ўхшайди. Бош айланади.

— Бай, бай, бай, — ачинди Мўмин бобо. — Роса қийналибсиз-да. Шохдор она буғи ўз фарзандларини

паноҳида асрабди. Фалокатдан қутқарибди. Бўлмаса, ким билсин... Эшитяпсанми?— Ташқарида ҳамон бўрон қутуради, бўралаб қор ёғяпти. Болани уйқу боса бошлади. У ухламасликка ҳаракат қилса ҳам барн бир кўзлари юмилиб кетаверди. Уйқу аралаш орасира чол билан Қулибекнинг суҳбатини тинглар экан. бола содир бўлган воқеа билан тасаввурдаги манзарани аралаштириб юборди. Гўё ўзини ҳам тоғдаги бўронга дуч келган бу ёш йигитларнинг орасида ҳис қилди.

Унинг кўз олдида оппоқ қор билан қопланган тоғ томон юқорилаб кетган йўл гавдаланарди. Қор бўрони юзни ачиштиради, кўзга қадалади. Улар том бўйи пичан ортилган улкан автомашинани юқорига қараб итаришарди. Улар довон томон араиғ кўтарилишади. Машина энди бутунлай жилмай қолди, тисарила бошлади, шундай қўрқинчли, шундай қоронғи. Шамол этни жунжитади. Бола қўрққанидан ғужанак бўлиб олди, у машинанинг орқага сурилиб, янчиб кетишидан чўчирди. Бироқ шу пайт қаёқдандир Шохдор она буғи пайдо бўлди. У шохини машинага тираб уни юқорига олиб чиқишга ёрдам қилди. «Қани, қани, қани!»— деб қичқира бошлади бола. Машина секунда-аста силжий бошлади. Улар довонга чиқиб олишди, сўнг пастга қараб машинанинг ўзи юриб кета бошлади. Улар шу зайлда иккинчи машинани, кейин учинчисини, хуллас, кўпгина машиналарини юқорига итариб чиқишди. Ҳар гал ҳам уларга Шохдор она буғи ёрдам қилди. Уни ҳеч ким кўрмасди. Ҳеч ким у билан ёнма-ён турганини билмасди. Бола эса кўриб, билиб турарди. У ҳар гал иложсиз қолган пайтда, куч етмасдан қўрқинчли бўлиб қолган чоғда Шохдор она буғи чопиб келиб шохи билан машинани юқорига суриб чиқаришга ёрдам берганини кўрди. «Қани, қани, қани!»— мадад берарди бола. Ҳар гал ҳам у Қулибекнинг ёнида турди. Кейин Қулибек унга: «Рулга ўтир»— деди. Бола кабинага чиқди. Машина силкиниб гувилларди. Руль бўлса унинг қўлида сингилгина, ўз-ўзидан худди у ёшлигида машина қилиб ўйнаган бочка ҳалқачаси сингари айланарди. Бола хижолатдан азият чекарди, руль унга ўйинчоқдек бўлиб туюлганди. Бир маҳал машина ёнбошга қараб оға бошлади. У гумбурлаб йиқилди ва парчаланиб кетди. Бола қаттиқ йиғлаб юборди. Жуда мулзам бўлди. Қулибекнинг кўзига қарашга уяларди.

— Нима бўлди, а, сенга нима бўлди?— Қулибек уни уйғотди.

Бола кўзини очди. Кўрганларининг ҳаммаси тушида эканлигини англаб қувониб кетди. Қулибек бўлса уни қўлида кўтариб, бағрига босди.

— Туш кўрдингми? Қўрқдингми? Сени қара-ю, яна қаҳрамон эмиш!— у боланинг шамолда қотиб ёрилиб кетган лабаридан ўпди.— Кел, мен сени ўрнингга ётқизиб қўяй, ухлаш керак.

У болани кигиз солинган полга, ухлаб ётишган шоферлар ўртасига ётқизди ва ўзи ҳам унинг ёнига ётди. Қулибек болани ўзига яқинроқ тортиб, пўстинининг ба-ри билан ўраб қўйди.

Эрталаб болани бобо уйғотди.

— Тура қол,— секингина гапирди чол.— Иссиқроқ кийингин. Менга ёрдамлашасан. Тура қол.

Дераза ортида ҳали тонг пардаси кўтарилганича йўқ. Уйдагилар ҳали ағанашиб, ухлаб ётишарди.

— Ма, кигиз этикни кийиб ол,— деди Мўмин бобо. Бободан янги хашак ҳиди келиб турарди. Демак, у отларга хашак солиб келган. Бола кигиз этикни кийди ва улар ташқари чиқишди. Қор бинойигина ёққан эди. Шамол ҳам тинчиганди. Фақат аҳён-аҳёнда аччиқ ел эсиб турарди.

— Совуқ!— сесканиб тушарди бола.

— Ҳечқисси йўқ. Ҳаво очилаётганга ўхшайди,— минғирлади чол.— Буни қара-я! Биринчисидаёқ шунчалик қаҳрига олмаса. Ҳа, майли, фалокат юз бермади...

Улар қўйхонага киришди. У ерда Мўмин бобонинг бешта қўйи бор эди. Чол қоронғида устунни пайпаслаб топиб чироқни илди ва ёқди. Қўйлар бурилиб қарадида, бир бурчакка бориб қисилди.

— Буни ушла, мени ёритиб турасан,— деди чол болага чироқни тутқазаркан.— Қора тўқлини сўямиз. Уй тўла меҳмон. Улар тургунча гўшт тайёр бўлиши керак.

Бола бобосига чироқни тутиб турди. Шамол ҳали ҳам тирқичлардан ҳуштак чалар, ҳаво совуқ, тунд эди. Чол аввало эшик олдига бир қучоқ тоза пичан олиб келиб ташлади. Бу жойга қора тўқлини етаклаб келди ва уни йиқитиб, оёқларини боғлашдан олдин чўққайиб ўтирганча хаёл суриб қолди.

— Чироқни қўй. Сен ҳам ўтир,— деди болага у. Ўзи

бўлса кафтларини очиб шивирлай бошлади:— О, авлоднинг катта онаси, Шохдор она буги. Қора қўйни сен учун қурбонликка, сенга сўяётирман. Хатарли дамларда болаларимизнинг омон бўлиши, авлодимизни оқ сут бериб боққанинг, сахий қалбинг, оналик меҳринг учун бу. Бизни довларда, тошқин дарёларда, тойғоқ сўқмоқларда ёлғиз қўйма. Бизни ўз еримизда ҳеч вақт ташлаб кетма, биз сенинг фарзандларингиз. Омин!

У фотиҳа ўқиб, қўлини юзига тортди. Бола ҳам худди шундай қилди. Сўнг бобо тўқлини ерга ағдариб, унинг оёқларини боғлади ва ўзининг қадимги осибча пичоғини қинидан чиқарди. Бола эса уни чироқ билан ёритиб турарди.

Ниҳоят ҳаво тинчиди. Қуёш чок-чокидан ситилиб сузиб бораётган булутлар орасидан бир-икки марта чўчигандек нигоҳ ташлади. Теварак-атрофда бўронли тундан қолган қинғир-қийшиқ қор уюмлари, янчилган буталар, қор босиб ёй шаклига келган ёш дарахтчалар, қулаб ётган эски дарахтлар. Дарё ортидаги ўрмон сукут сақлаб, жимгина, маъюсланиб турарди. Дарёнинг ўзи ҳам пасайиб кетгандай соҳиллари қор билан кўпчиб, унчалик шовқин солмай ғамгин оқарди.

Қуёш ҳам беқарор бўлиб қолган эди — гоҳ кўрннади, гоҳ яширинади. Бироқ ҳеч нима болани қайғуга солиб ташвишлантирмасди. Утган тундаги ташвишлар унутилган эди. Бўрон ҳам эсдан чиқарилган эди, қор бўлса унга халал бермас, ҳатто завқли эди. У ёқдан-бу ёққа югуриб юрди, оёқ остидан қор парчалари отилиб чиқарди. Бола шунинг учун ҳам хурсанд эдики, уйи тўла одам эди. Шунинг учун ҳам қувноқ эдики, йигитлар уйқудан туриб, баланд овоз билан гапиришар, ҳазиллашиб кулишарди. У яна шундай хурсанд эдики, ўзлари учун пиширилган қўй гўштини иштаҳа билан ейишарди.

Бу орада қуёш ҳам олисларга мусаффо нур тарқата бошлаганди. Булутлар аста-секин тарқалиб, ҳаво ҳам илий бошлади. Бемаҳал ёққан қор, айниқса, йўл ва сўқмоқлардагиси тезда эриб кета бошлади.

Тўғри, шоферлар ва юк ташувчилар кетиш учун ҳозирлик кўраётганларида бола бир оз ҳаяжонланди. Ҳаммалари ҳовлига чиқишди, мезбонлар билан хайрлашарканлар, уй-жой ва нон-туз учун миннатдорчилик билдиришди. Уларни Мўмин бобо билан Сейдахмад отда кузатиб қўйишди. Музлаб қолган моторларни иситиш учун

чол отга бир боғлам ўтин, Сейдахмад эса катта бакда сув ортиб олганди.

Ҳаммалари ҳовлидан чиқа бошлашди.

— Ота, мен ҳам бораман, мени ҳам олиб кетинг,— дея бола бобоси ёнига чопқиллаб борди.

— Кўряпсан-ку, мен ўтин ортиб олганман, Сейдахмад бўлса бак ортиб олган. Қайси биримиз оламиз сени. Нима бор сенга у ерда? Қорда юриб чарчайсан.

Бола хафа бўлди. Қовоғи осилди. Шунда Қулибек унга:

— Юр, биз билан,— деди ва болани қўлидан ушлаб олди,— қайтишда бобонг билан бирга келасан.

Улар Арчадарадан қиялаб ўтишадиган йўл томон кетдилар. Ҳали хийлагина қор бор эди. Бу бақувват йигитлар билан биргама-бирга қадам ташлаб бориш осон эмасди. Бола толиқа бошлади.

— Қани, слкамга ўтир-чи,— таклиф қилди Қулибек. У болани қўлида азот кўтариб, эпчиллик билан елкасига миндириб олди ва уни худди ҳар кун кўтариб одатлангандек юриб кетди.

— Жуда эвини келтирибсан-ку, Қулибек,— деди у билан ёнма-ён бораётган шсфер.

— Умрим ука ва сингилларимни кўтарчб ўтган,— мақтаниб қўйди Қулибек.— Тўнғичи эдим-да. Биз оилада олти киши бўлиб, онам ҳам, отам ҳам далада бўлишарди. Энди бўлса синглим болалик бўлди. Армиядан қайтдим, уйланмаган эдим, ишга ҳам ҳали жойлашганимча йўқ эди. Синглим бизникига кел, сен болага яхши қарайсан дейди. Қўйсанг-чи, дейман бўлди, энди ўзимникини кўтариб юраман...

Улар шу зайлда турли-туман нарсалар тўғрисида гапиришиб боришди. Бола Қулибекнинг бақувват елкасида роҳат қилиб хотиржамгина борарди.

— «Менинг ҳам шундай акам бўлсайди,— орзу қиларди бола,— ҳеч кимдан қўрқмасдим. Уразқул Қулибекнинг олдида бобомга бақириб ёки қўл теккизиб кўрсинчи. У Уразқулни дарҳол тинчитиб қўйган бўларди!»

Пичан ортилган машиналар йўл айрилишидан икки километр юқорида турарди. Қор билан қопланган бу машиналар даладаги қишки фарамларга ўхшаб кўришарди. Афтидан, уларни ҳеч ким ҳеч қаерга қўзғата олмайдигандек.

Мана, гулхани ҳам ёқишди. Сувни иситишди. Моторни ўт олдирувчи ручка билан айлантира бошладилар, моторга жон кирди, аксириб ишлаб кетди. Шун-

дан кейин иш тезлашиб кетди. Чыбатдаги ҳар бир машина шатакка олиб юргизилди. Ут олиб қиздирилган машина колонна ортидан бориб тизила бошлади.

Ҳамма юк машиналари юргизилгач, қўшалоқ шатакка олинганча кечаси хандаққа тушиб кетган машинани тортиб чиқаришди. Бор одамларнинг ҳаммаси уни йўлга чиқариб олиш учун кўмаклашди. Бола ҳам ёрдамлашди. У кимнидир: «Сен нега оёқ остида ивирсиб юрибсан, қани, қочиб қол-чи, бу ердан», дейишини кутиб, хавфсираб турди. Лекин ҳеч ким бундай демади, уни ҳеч ким қувламади. Балки Қулибек унга ёрдам беришга рухсат этгани учун шундай бўлгандир. У бу ерда ҳаммадан кучлиси, уни ҳамма ҳурмат қилади.

Шоферлар яна бир бор хайрлашибди. Машиналар қўзғалди. Дастлаб аста-секинлик билан, кейин тезлашиб кетди. Қорга бурканган тоғлар орасидаги йўлдан улар карвон бўлиб, тизилишиб борарди. Шохдор она буғи фарзандларининг фарзандлари кетишди. Улар олдиларида, йўлда кўринмасдан Шохдор она буғи чопиб бораётганини билишмасди. Боланинг тасавурида худди шундай эди. У шиддат билан узун-узун сакраб, колоннани олға бошлаб борарди. Уларни оғир йўлдан фалокат ва бахтсизликлардан қўриқларди. Ҳар қандай қулашлардан, ҳар қандай кўчмалардан, бўрону туманлардан ва қирғиз халқи ўзининг кўчманчилик ҳаётида узоқ асрлар мобайнида бошидан кечириб келган ҳар қандай бошқа фалокатлардан қўриқларди. Мўмин бобо эрта тонгда қора тўқлини олиб келиб, унга қурбон қилганида Шохдор она буғидан шуларни сўрамаганмиди, ахир?

Кетишди. Бола ҳам хаёлан улар билан бирга кетди. У кабинада Қулибек билан ёнма-ён ўтириб борарди. «Қулибек ака,— деди бола,— олдинда Шохдор она буғи югуриб боряпти». — «Йўғ-э?» «Ростим. Ана у!»

— Нимани ўйлаб қолдинг, нега серрайиб турибсан? — Мўмин бобо уни ўзига келишга мажбур этди.— Мингаш, уйга кетиш керак.— У отдан энгашиб, болага чўзилди ва уни эгарга кўтариб олди.— Совқотдингми? — деди чол ва пўстини билан набирасини яхшироқ ўраб қўйди.

Бола ўша кезларда мактабга қатнамасди.

Энди эса, оғир уйқудан аста-секин уйғониб, ташвиш тортиб ўйларди, «Эртага мактабга қандай бораман? Ахир менинг тобим қочди-ку, мазам йўқ...» Кейин у,

унутди. Гўё унга муаллима доскага ёзган: «От. Ота. Тақа» сўзларини ўз дафтарига кўчириб ёзгандай туюлди. «От. Ота. Тақа. От. Ота. Тақа». Биринчи синф ўқувчиси шу сўзларни ёзиб бутун бир дафтарни тўлдирди. У ниҳоят чарчади, кўзлари жимирашиб, жуда ҳам исиб кетди. Устини очиб ташлади ва усти очиқ ҳолда ётиб совқотди, яна кўз ўнгида турли нарсалар намоён бўлди. Гоҳ у балиқ бўлиб муздек сувда сузарди. Оқ кема сари борарди. Лекин унга ҳеч етолмасди. Гоҳо қор бўронига дуч келарди. Тоғ йўлининг тикка тепалигига келиб пичан ортган автомашиналар изғиринли қор қуюнида таққа тўхтаб қоларди. Машиналар худди одам инграгани сингари инграшарди. Лекин улар жойидан қўзғалишмасди. Паррақлар ҳаддан ташқари тезлик билан айланаверганидан лахча чўғдек бўлиб кетган эди. Шохдор она буғи шохларини кузовга тираб пичан ортилган машиналарни юқорига филдиратиб чиқарарди. Бола бутун куч-қуввати билан унга ёрдамлашарди. Иссиқ терга ботиб кетди. Бир пайт беда ғарамн болалар бешигига айланиб қолди. Шохдор она буғи болага: «Тезроқ югурайлик, бешикни Бекей хола билан Уразқул амакига элтиб берайлик»,— дерди. Улар югура бошладилар. Бола орқада қолиб кетди. Бироқ олдинда — қоронғиликда бешик қўнғироқчаси тинимсиз жарангларди. Бола унинг оҳанграбо жаранги сари чопиб борарди.

У айвонда оёқ шарпаси эшитилиб, эшик очилганда уйғонди. Мўмин бобо ва кампир бир оз тинчлангандек бўлиб қайтиб киришди. Чет кишиларнинг қоровулхонага келиши, афтидан, Уразқул билан Бекей холанинг тинчланишга мажбур этди. Балки Уразқул маст-аластликдан чарчаб охири ухлаб қолгандир. Ҳовлида шовқин-сурон, сўкиш овозлари эшитилмасди.

Ярим тунга бориб тоғ тепасида ой кўринди. У энг баланд музли чўққилар тепасида хирагина гардиш ясаб муаллақ турарди. Абадий музликлар билан қопланган тоғ тун қоронғисида нотекис қирралари билан ғамгип юксалиб турарди. Атрофида эса настки тоғ тизмалари, қоялар, қоп-қора ва жимжит ўрмонзор осойишталик сақлаб турарди. Энг қуйида эса тошдан-тошга урилиб, шовуллаганча дарё оқарди.

Деразадан ойнинг нурсиз шуъласи қия тушиб турарди. У болага халал бераётганди. Бола ағдарилиб, кўзини қисиб олди. Бувисидан пардани тушириб қўйишни

сўрамоқчи бўлди. Лекин айтгиси келмади: бувисининг бобосидан жаҳли чиқиб турган эди.

— Аҳмоқ,— пичирлади у тўшакка кираркан.— Одамлар билан яшашни билмаганингдан сўнг жим турсанг бўлмайdimи? Бошқаларни тингласанг бўларди. Сен унинг қўлидасан-ку. Майда пул бўлса ҳамки, маош ўшандан оқиб келиб турибди-ку! Яна ҳар бир ойда. Моянасиз — сен кимсан? Қариб қўйилмаган чол...

Чол жавоб бермади. Бувн жим бўлиб қолди. Кейин кутилмаганда баланд овозда деди:

— Агар кишини ойликдан маҳрум қилишса, у одам эмас, ҳеч ким эмас.

Чол яна ҳеч нима демади.

Бола эса ухлай олмасди. Боши оғрир, ўйлари чалкашиб кетганди. Мактаб ҳақида ўйлаб ташвишланарди. У ҳали бирон кун ҳам ўқишни қолдирмаган эди, энди эртага мактабига — Жилисойга боролмаса қандай бўлишини тасаввур қила олмасди. Бола, борди-ю, Уразқул ишдан бобосини ҳайдаб юборса, у ҳолда бувиси тинчлик бермаслиги ҳақида ўйларди. Унда уларнинг аҳволи нима кечади?

Одамлар нега шундай яшашади? Нега бировлар қаҳр-ғазабли, бировлар мўмин-мулоим! Нега бахтли ва бахтсизлар бор? Нега шундайлар борки, улардан ҳамма чўчийди, яна шундайлар борки, улардан ҳеч ким ҳайиқмайди. Нега бировларнинг бола-чақаси бор, бировларда йўқ? Нега айрим кишилар бошқаларга маош бермасликка ҳадди сиғади? Эҳтимол, энг катта мояна олувчилар энг яхши кишилардир. Мана, бобоси оз олади, шунинг учун уни ҳамма ранжитади. Э, бобога ҳам кўпроқ мояна беришлари учун нима қилиш керак экан-а? Балки ўшанда Уразқул чолни ҳурмат қила бошлармиди.

Бу ўй-хаёллардан боланинг боши баттар сирқираб оғриди. У яна кечга яқин дарё соҳилида кўрган буғиларни эслади. Тунда уларнинг ҳоли не кечдийкин? Улар нуқул совуқда, тоғ-тошларда, қоп-қоронғи ўрмонларда яшайди. Бу ниҳоятда кўрқинчли-ку. Бўрилар ҳужум қилиб қолса нима бўлади? Бекей холага сеҳрли бешикни шоҳида ким олиб келади кейин?

У ташвиш аралаш уйқуга кетди ва ухлаётиб Шохдор она буғидан Уразқул ва Бекей холага қайиндан ясалган бешик олиб келишни ёлвориб сўради: «Улар ҳам фарзанд кўришсин, улар ҳам фарзанд кўришсин»,

деб илтижо қилди. У узоқдан бешик қўнғироқчасининг овозини эшитди. Шохдор она буғи шохида ссҳрли бешикни кўтариб олганча шошиб келарди...

VII

Саҳарда бола қўл шарпасидан уйғонди. Бобосининг қўллари совуқ, даладан келганди. Бола бсихтиёр жунжикди.

— Ёт, ётавер.— Бобо куфлаб қўлларини иситди, унинг пшонасини силади, кейин кафтиши унинг кўкрагига, қорнига қўйди.— Тобинг қочган шекилли,— ачинди бобо.— Иссиғинг бор. Мен шунчаки ётибсан деб ўйлабман. Мактаб вақти ҳам бўлди.

— Мен ҳозир, ҳозир тураман,— бола бошини кўтарди, шу пайт ҳамма нарса кўз ўнгида гир айланиб кетди ва қулоқлари ғувиллади.

— Туришни хаёлингга ҳам келтирма.— Бобо болани ётқизди.— Сен касални мактабга ким олиб боради? Қани, тилингни кўрсат-чи.

Бола ўзиникини маъқуллашга уриниб кўрди:

— Муаллима уришади. Дарсни қолдирганни жуда ёмон кўради у...

— Уришмайди. Мен ўзим айтаман. Қани бўл, тилингни кўрсат.

Бобо диққат билан боланинг тили ва томоғини кўрди. Томир уришни узоқ кузатди: бобосининг қора меҳнатда қотиб кетган қаттиқ қўллари боланинг иссиқ, терга ботган қўлларидан томир уришни аранг тутиб олди. Чол нимагадир ишонч ҳосил қилди-да, тинчлантирган оҳангда деди:

— Худо меҳрибон. Озгина шамоллабсан, холос. Совуқ ўтган. Бугун тўшакда ётиб тур, уйқунгдан олдин мен сенинг товонинг билан кўкрагингга иссиқ думба ёғи суртиб қўяман. Терлайсан, худо хоҳласа эрталабгача отдек бўлиб кетасан.

Кечаги воқеаларни ва яна ўзини нималар кутаётганини эслаб, чолни ғам босди, набирасининг тўшагида ўтириб хўрсинди ва ўйлаб қолди.

— Худо подшо,— шивирлади хўрсиниб туриб.— Қачон тегди сенга бу касал? Нега айтмай юрдинг? Кечқурун чоғи?

— Кечга яқин. Дарёнинг соҳилида буғи кўрганимда.

Мен сиз томонга чопдим. Шундан кейин совқотиб кетдим.

Чол нима учундир айбдор оҳангда деди:

— Ҳа, майли... Сен ёт, мен эса борай.

У ўрнидан турди, лекин бола уни тўхтатиб:

— Бобо, ўша Шохдор она буғиннинг ўзи-а? Худди сутдай оплоқ, кўзлари мана бундай, худди одамга ўхшаб қарайди...

— Тентаккина,— жилмайди Мўмин чол.— Ҳа, сен айтгандек бўла қолсин. Балки, у ўша кароматли она буғидир,— деди у паст овоз билан,— ким билсин? Мен ўйлайманки...

Чол гапни тугата олмади. Эшик олдида кампир пайдо бўлди. У ҳовлидан шошилиб кирди, ниманидир пайқаган эди.

— Хув анув ёққа бор, чол,— остонадан туриб гапирди кампир. Мўмин бобо шу заҳоти бирдан қалби чўкиб, бирон ери лат егандек, ачинарли бир ҳолга тушиб қолди.

— У ёқда одамлар ёғочни дарёдан машина билан чиқармоқчи бўлишяпти,— деди кампир.— Сен албатта бор, нима буюришса қил... Воҳ, эсим қурсин, сут ҳали пиширилгани йўқ-ку — кампир хатосини пайқади-да, плнтага ўт ёқиб, идиш-товоқни тарақлатишга тутинди.

Чолнинг қовоғи осилди. Унга қандайдир эътироз билдиргиси, ниманидир айтгиси келарди. Лекин кампир, оғиз очиргани қўймади.

— Нимага энди туриб қолдинг?— ғазабга минди кампир.— Нимага ўжарлик қиляпсан? Сен билан менга ким қўйибди ўжарликни, бошимга битган бало бўлдинг-ку. Уларга қарши туришга қандай ҳолинг бор? Ана Ўразқулнинг олдига қанақа одамлар келишди. Машиналариям антиқа. Ортсанглар бўлди, ўнта ёғочни тоғма-тоғ олиб кета олади. Ўразқул эса бизга қиё боқмай қўйди. Мен уни кўндириш учун қанчалик ҳаракат қилмадим, қанчалик ўзимни ерга урмадим. Қизингни остонага йўлатмади. Пуштсиз қизинг Сейдахмадникида ўтирибди. Кўзлари шишиб кетган. У ҳам сени — мияси ачиган чол деб қарғаяпти...

— Етар энди,— чол чидай олмади ва эшякка йўл еларкан, деди:— қайноқ сут бер, болагина касал бўлиб қолибди.

— Бераман, қайноқ сут бераман, бор, бора қол. худо хайрингни берсин.— У чолни кузатгандан кейин

ҳам ҳамон жаврарди:—Нимага бундай қилиқ чиқариб қолди? Ҳеч қачон ҳеч кимга гап қайтармасди, мўмин-қобил, хокисор эди, мана энди бўлса... Тағин Уразқулнинг отига минибди-я, яна чопганига куяйми. Бунинг ҳаммаси сенинг касрингга,— у бола томонга ўқрайиб қаради.— Ким учун балога гирифтор бўляпти ўзи...

Кейин болага у жизғирилган ёғ билан қайноқ сут олиб келди. Сут боланинг лабини куйдирди. Кампир эса уни зўрлар мажбур қиларди:

— Ич, иссиқроқ ич, қўрқма. Шамоллашни фақат иссиқ билан ҳайдайсан.

Бола куйиб борар, кўзларига ёш қалқиб чиққанди. Кампир ҳам бирдан шафқатлироқ бўлиб қолди:

— Хўп, совут, озроқ совутгин... Менга энди шу етмай турган эди, касалингни шундай пайтга тўғри келганини қара!— хўрсинди у.

Боланинг қачондан бери сийгиси қистарди. У ўриндан туриб бутун баданида аллақандай ғайри табиий, ширин ҳорғинлик сездди. Бироқ кампир буни пайқаган эди:

— Нима, ёзилмоқчимисан?

— Ҳа,— тан олди бола.

— Тўхтаб тур, ҳозир.

Кампир уйга тоғора олиб келди.

Бола ўнғайсизланиб тескари ўгирилиб жомга чоптирди, сийдигининг бундай сариқ ва қайноқлигига ажабланарди.

Энди у ўзини анча яхши ҳис қилди. Бошининг оғриги ҳам камайди. Бола тўшакда тинчгина ётар, бувининг хизматидан миннатдор бўлиб туриб, хаёлдан ўтказди: эртага эрталаб соғайиб, албатта мактабга бориши керак. У яна мактабида яқинда ўзларининг ўрмонида пайдо бўлган уч буғи ҳақида қандай қилиб ҳикоя қилиб беришигача ўйлаб қўйди, яъни буғиларнинг оқ ургочиси — бу ўша Шохдор она буғи, унинг каттагина ва бақувват боласи ҳам бор, улар билан улкан шохли баҳайбат кўнғир буғи ҳам бирга, у жуда кучли бўлиб Шохдор она буғи ва унинг болаларини бўрилардан қўриқлайди. У яна шулар билан бирга, агар буғилар шу ерда қолиб, ҳеч қаёққа кетиб қолмаса, унда Шохдор она буғи тезда Уразқул амаки билан Бекей холага сеҳрли бешик келтириб беришини ҳам ҳикоя қилишни кўнглига тугиб қўйган эди.

Буғилар эса эрталаб сув ичгани тушди. Қисқа куз қуёши тоғ тизмаларининг ярмига кўтарилганда улар юқоридаги ўрмондан чиқиб келди. Қуёш кўтарилган сари, пастда тоғлар ораси шунча ёруғ ва илиқ бўлиб борарди. Тунги ғавғодан сўнг ўрмон жонланган, нур ва бўёқлар жилва қилар эди.

Буғилар дарахтлар орасидан ўтиб, офтобрўй ялангликларда исиниб, шабнамли барглари ноҳақ билан чимдиб шошмай келарди. Улар ўша тартибда:— олдинда эркак буғи, ўртада буғича ва охирида — икки биқини дўппайган Шохдор она буғи. Буғилар кеча Уразқул Мўмин бобо билан лаънати қарағай ёғочни дарёга олиб тушган ўша сўқмоқдан келишарди. Судраш натижасида чимзор юзасида қолдирган бир текисдаги тарамтарам излар тоғли қора тупроқда ҳали ҳам бояги-боياгидек турарди. Бу сўқмоқ кечувга, ёғоч ташлаб кетилган жойга олиб борарди.

Буғилар бу ер сув ичишга ўнғай бўлгани учун шу жойга йўл солди. Уразқул, Сейдахмад ва ёғочга келган икки киши трос билан дарёдан ёғочни судраб чиқиш учун машинани қулайроқ жойга ҳайдаб келишни кўздан кечириш учун шу томонга келишарди. Мўмин бобо бошини қуйи солиб, имирсилаб орқароқда келарди. У кечаги жанжалдан сўнг нима бўлишини, ўзини қандай тутишини, нима қилишини билмасди. Уразқул уни ишга қўядими? Кечагидек, ҳайдаб солмасмикин? Агар: «Сенга нима бор бу ерда? Айтдим-ку, сен ишдан бўшатилагансан!» деса-чи. Одамлар олдида сўкиб, уйга жўнатиб юборса-чи? Шубҳалар чолни изтиробга солар, у азобда аранг жон ҳовучлаб борарди. Орқадан кампир кузатиб келарди. У гўё шунчаки қизиқсинаётгандек эди. Бироқ аслида у чолга соқчилик қилиб борарди. Мўмин чаққонни Уразқул билан яраштиришга, Уразқулнинг кечиринга муяссар бўлиши керак эди.

Уразқул хўжайинчасига гердайиб одимларди. Ҳансираб, пишиллаб атрофга ўқрайиб назар ташларди. Кўп ичганидан боши зирқираб оғриб турса ҳам, у ўзида қасоскорона қониқиш сезарди. У қайрилиб қараганида Мўмин бобонинг физиллаб келаётганини кўрди, худди эгасидан калтак еган садоқатли итнинг ўзгинаси. «Ҳеч қиси йўқ, ҳали менинг совунимга кир ювмабсан. Энди сенга қиё ҳам боқмайман. Сен мен учун йўқсан. Сен ҳа-

ли ўзинг оёғимга бош уриб келасан,— ичи қоралик билан қувонди Ҳразқул, ўтган кеча хотинини тегиб остонадан ҳайдаб чиқарганида хотини оёғи остида қандай даҳшатли овоз билан чиққирганини эсларкан.— Майли. Мана буларни ёғоч билан жўнатай, мен ҳали уларнинг кунини кўрсатаман, майли, менга деса бир-бири билан гажишиб ўлишин. Энди қизи отасининг кўзини ўяди. Ваҳшийлашиб кетган, нақ бўри-я».— Ҳразқул келган киши билан оралиқ масофада гаплаша бора туриб, йўл-йўлакай шуларни хаёлдан ўтказди.

Бу одамни Кўкатой деб аташарди. У қоп-қора, бақувват киши бўлиб, кўл бўйндан эди, колхозда ҳисобчилик қиларди. Ҳразқулнинг эски қадрдони эди. Бундан ўн икки йил аввал Кўкатой ўзига уй қурганди. Ҳразқул ёғочдан ёрдам қилди. Тахта тилдириши учун йўғон ёғочларни арзонга сотди. Кейин бу одам катта ўғлини уйлантирди, ёшларга ҳам уй қурди. Яна Ҳразқул уни ёғоч билан таъминлади. Энди Кўкатой кичик ўғлини айиртанди ва яна қурилиш учун ёғочга муҳтож бўлиб қолди. Яна эски ошпа — Ҳразқул кунига яради. Ҳаёт қанчалик оғир-а. Бирини қиласан — шу билан, ҳа, энди тинч яшайман, деб ўйлайсан. Ҳаёт эса яна ниманидир ўйлаб чиқаради. Шунинг учун ҳам Ҳразқулга ўхшаган одамларсиз қўлинг ҳеч қаёққа етмайди.

— Худо хоҳласа, тез уй тўйига таклиф қиламиз. Боринг, хурсандчилик қиламиз,— деди Кўкатой Ҳразқулга.

У ўз-ўзидан мағрурланиб, пишиллаганча, папиросни бурқситарди.

— Раҳмат. Айтилган жойдан қолмаймиз, айтмаган жойга бормаймиз. Чақирсанг, бораман-да. Сеникида биринчи меҳмон бўлишим эмас. Мен ҳозир, сен кеч бўлишини кутсанг қалай бўларкин, деб ўйлаяпман, қоронғида жўнасанг дейман-да! Энг муҳими, совхоз ичида билинтирмай ўтиб кетиш. Агар сезиб қолишса иш чатоқ..

— Бу-ку тўғри-я,— иккиланди Кўкатой.— Бироқ кечгача анча кутиш керак-да. Секин кетаверамиз. Йўл ёқасида постлар йўқ-ку, бизни текшириб кўрса?.. Фавқулодда, милицияга дуч келиб қолинса, ёки яна бошқа бирортасига...

— Ҳа-ҳа, буни ҳам бор,— тўнғиллади Ҳразқул, жигилдон қайнашидан ва бош оғриғидан афтини бужмайтириб.— Юз йил иш билан қатнайсан, йўлда битта ҳам итга дуч келмайсан, агар юз йилда бир марта ёғоч ортиб ўтсанг бас, кўлга тушасан. Ҳамиша шундай бўлади...

Ҳар ким ўзинча ўйлаб жим қолди. Кеча ёғочни дарёга ташлаб кетишга тўғри келгани Уразқулга қаттиқ алам қилди. Агар ёғоч тайёр бўлганидами, тундаёқ ортиб бўлишарди-да, тонг саҳарда машинани жўнатиб юборарди... Эҳ, кеча фалокатни сотиб олди-я. Бунинг ҳаммаси қари жинни Мўминнинг касрига бўлди, ғалаён кўтармоққа қарор қилди. Қарамликдан, бўйсунидан қутулмоқчи бўлди. Хўп, кўрамиз! Ҳаммаси ҳам майли-я, аммо бу ниятингга осонликча эриша олмайсан...

Одамлар дарёнинг қарама-қарши қирғоғига келишганда буғилар сув ичарди. Ғалати зот бу одамлар — ҳовлиқма, ғала-ғовурли. Ўз ишлари ва суҳбатлари билан банд бўлиб, қаршиларида — дарёнинг нариги ёғида турган жониворларни сезишмади.

Буғилар дарё бўйидаги эрталабки шафақ рангли буталар орасида, топ-тоза майда шағалли қирғоқда тўпиқ-қача сувга ботиб турарди. Улар шошмасдан, тўхтаб-тўхтаб, қултум-қултум сув ичарди. Сув муздек эди. Қуёни эса тепадан тобора ёқимли қизитарди. Ташналикни қондириб, буғилар офтобдан ҳузур қиларди. Йўлда шох-бутоқлардан тўкилган қуюқ шабнам елкаларида қурирди. Буғилар елкасида енгил ҳовур кўтарилади. Осойишта ва сахнй эди шу кун эртаси.

Одамлар эса шунда ҳам буғиларни сезишмади. Улардан бири машинага қайтди, бошқалари эса қирғоқда қолишди. Буғилар қулоқларини қимирлатиб, аҳён-аҳён уларгача етиб келган овозларни ҳушёр тинглаб турди ва қирғоқнинг у юзида прицепли автомашина пайдо бўлганида этлари жунжикиб, қотиб қолишди. Машина гувиллаб ҳайқирарди. Буғилар безовталаниб кетишга чоғланди. Лекин машина бирдан тўхтаб қолди, гувиллаш ҳам босилди. Жониворлар секинлади. Ҳар ҳолда улар секин-секин жойларидан қўзғалаверди — одамлар нариги қирғоқда бақиритиб гаплашишар ва шошилинич равишда ҳаракат қилишарди.

Буғилар майда тошлоқдаги сўқмоқчадан секингина жўнашди, уларнинг елкалари, шохлари ва ҳаракатлари ҳам буталар орасидан кўриниб турарди. Одамлар шунда ҳам уларни пайқашмади. Фақатгина буғилар очиқ ялангликдаги сел ювиб кетган қуруқ қумни кесиб ўтаётганида, бинафша ранг қум устида, офтобнинг равшан нурида, одамлар уларни кўриб турли ҳолатда оғиз очганча анграйиб қолишди.

— Қара, қара, нима у! — биринчи бўлиб қичқирди

Сейдаҳмад.— Буғилар! Қаёқдан келиб қолди бу ерга?
— Нега қичқирасан, нега тўполон кўтарасан! Қанақасига сенга буғи бўлади, кийик-ку улар. Биз уларни кеча ҳам кўрган эдик,— бепарво гапирди Уразқул.— Қаёқдан келди эмиш. Келди-да, келадиган бўлиб қолди.

— Бай, бай, бай!— завқланиб кетди Кўкатой ва завқидан томоғини бўғиб турган кўйлак ёқасининг тугмаларини бўшатди.— Силлиқлигини қаранг-а,— деди у мафтун бўлиб,— семирибди...

— Урғочисини қаранг, қанақа! Қадам ташлашини кўринг,— деди шофер, кўзларини чақчайтириб.— Воҳ худо, икки ёшли урғочи боласи. Биринчи марта кўришим.

— Эркаги-чи! Шохларини кўр! Қандай кўтариб юрганикин? Улар ҳеч нимадан қўрқишмайди. Қаёқдан келиб қолди булар, Уразқул?— тўнғиз кўзларини чақнатиб, нафс балосида суриштиришга тушди Кўкатой.

— Урмондан чоғи,— жавоб қилди Уразқул виқор билан, эгалик обрўсини ҳис қилган ҳолда.— Довоннинг орқасидан келган, нариги томондан. Чўчимайди. Чўнқи ҳуркитилмаган.

— Эҳ милтиқ бўлгандами ҳозир!— оғзига келганини гапирди Сейдаҳмад.— Ун пуд гўшт қилармиди, а?

Шу дамгача қўрқиб-писиб бир чеккада турган Мўминнинг сабри чидамади:

— Нима деяпсан, Сейдаҳмад. Уларни овлаш тақиқланган,— деди секингина.

Уразқул қош-қовоғини уйиб, чолга кўз қирини ташлаб қўйди. «Менинг олдимда овозингни чиқаряпсанми!»— нафрат билан хаёлдан ўтказди у. Уни сўккиси ва бир уриб ўлдириб қўя қолгиси келди, лекин ўзини тийди. Ҳар ҳолда бегона одамлар бор.

— Бефойда ўргатишнинг кераги йўқ,— жаҳл билан сўз қотди у Мўминга қарамай.— Улар яшайдиган жойда овлаш тақиқланган. Бизда эса улар яшамайди. Биз бўлсак улар учун жавоб бермаймиз. Тушунарлими?— у ўзини йўқотиб қўйган чолга важоҳат билан қаради.

— Тушунарли,— итоаткорона жавоб қилди Мўмин ва бош эганича четга чиқди. Кампир яна яширинча унинг қўлига туртди.

— Жим бўлсанг-чи,— таъна билан шивирлади у. Ҳамма қандайдир хижолатда қолгандай ерга қараб турарди.

Яна сўқмоқ орқали жўнаб кетаётган жониворлар орқасидан кузатишга тушишди. Буғилар қояга кетма-кет кўтарилиб борарди. Олдинда қўнғир эркак буғи ўзининг қудратли шохларини мағрур тутиб борар, унинг орқасидан шохсиз буғича ва намойишга эргашиб Шохдор она буғи борарди. Қирдан силжиб тушган тупроқнинг тиниқ кўйнида буғилар равшан ва латиф кўзга ташланарди. Уларнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир қадами яққол кўриниб турарди.

— Эҳ, қандай гўзаллик!— шодлигини ичига сиғдира олмади шофер. Бу соққакўз ёш йигит кўринишдан жуда ёш эди.— Афсус, фотоаппаратни олволганимда зўр иш бўларди-я.

— Хўп майли, гўзаллигини қўя тур,— унинг сўзини бўлди норозилик билан Ҳразқул.— Ҳеч нарсага арзимайди. Гўзалликка қорнинг тўярмиди. Қани бўл, машинани орқаси билан қирғоққа ҳайда, тўғри сувга, ёни билан албатта. Сен эса, Сейдаҳмад, оёғингни еч,— ўз ҳукмидан ичида лаззатланарди у.— Сен ҳам,— шоферга буйруқ қилди у.— Бўлинглар, ёғочни тросга боғланглар. Қани илдамроқ. Ҳали иш кўп.

Сейдаҳмад этикни ечишга тутинди. Этиги унга кичикроқ эди.

— Нимага қараб турибсан, ёрдамлаш унга,— чолни секингина туртиб қўйди кампир.— Ҳзинг ҳам еч этигингни, сувга туш,— газабли пичирлади у.

Мўмин бобо Сейдаҳмаднинг этигини тортди, ўзиникини ҳам бир зумда ечиб бўлди. Шу пайтда Ҳразқул билан Кўкатой машинага команда беришарди:

— Бу ёққа ҳайда, у ёққа ҳайда.

— Чапга озроқ, чапга. Мана шундай.

— Яна озгина.

Машинанинг кўникилмаган ҳайқирғини эшитиб, буғилар сўқмоқда қадамини тезлатди. Олазарак назар ташлаб, жарликдан сакраб ўтди ва қарагайлар орасига яширинди.

— О, ғойиб бўлди!— хатосини бирдан англаб қолди Кўкатой. У шундай афсус билан антикардики, худди қўлидаги ўлжасидан айрилгандай эди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳеч қаёққа кетмайди улар!— унинг хаёлидагини топиб ва бундан хурсанд бўлиб Ҳразқул керилиб қўйди.— Бугун кечгача жўнамайсан, менинг меҳмоним бўласан. Худонинг ўзи кам қилмасин. Иззат-ҳурмат билан мен сени меҳмон қиламан.— У хахолаб

туриб ошнаснинг елкасига уриб қўйди. Уразқул хушчақчақ ҳам бўла оларди.

— Хўп, сен айтганча бўла қолсин, сен мезбон, мен меҳмон,— кўна қолди азамат Кўкатой, илжаяркан йўғон сариқ тишларини кўрсатиб.

Машина аллақачон орқа филдиракларининг ярмигача сувга ботиб қирғоқда турарди. Чуқурроқ кириб боришга шофернинг юраги дов бермади. Энди тросни ёғочга олиб бориш қолган эди. Агар трос калталик қилмаса, ёғочни сув остидаги тошларнинг асирлигидан тортиб олиш унчалик қийинчилик туғдирмасди.

Трос пўлатдан — узун ва оғир. Уни сув ичидан ёғочга тортиб бориш керак. Шофер истамайгина этигини еча бошлади, чўчинқираб сувга қараб қўйди. У ҳали қатъий қарорга келолганича йўқ: сувга этик билан тушишга арзирминини ёки яхшиси ечасамкин. «Яланг оёқ бўлганим маъқул шекилли,— ўйлади у.— Бари бир сув кўнжимдан ошиб кетади. Чуқурлиги сал кам сонга келадди. Кейин кун бўйи ҳўл этикда юриш осонми». Лекин у шу билан бирга ҳозир дарёда сув қанчалик совуқ бўлишини ҳам ўзича тасаввур қилди. Бу ҳолдан Мўмин бобо фойдаланиб қолди.

— Сен ечинма, ўғлим,— отилиб келди унинг олдига.— Биз Сейдахмад билан ўзимиз тушамиз.

— Э, қўяверинг, арзимаёди, оқсоқол,— қаршилиқ қилди уялиб кетган шофер.

— Сен меҳмонсан, биз шу ернинг одамимиз, сен рулга ўтир,— кўндирди Мўмин бобо уни.

Сейдахмад билан икки киши пўлат тросни ўрамдан бўшатиб сувнинг ичига кўтариб киришганда Сейдахмад додлаб, болохонали қилиб сўкинди:

— Уҳ, уҳ, сув эмас, муз!

Уразқул билан Кўкатой мурувватли кулишиб, уни гайратлантиришди:

— Чида, чида! Сеяни иситадиган нарса топамиз!

Мўмин бобо эса чурқ этмасди. У ҳатто муздай совуқни сезмади. Кўзга кўп ташланмаслик учун бошини елкалари ичига тортиб, сирғанчиқ сув ости тошлари устидан яланг оёқ бораркан, худодан ёлғиз бир нимани сўрарди — ишқилиб, Уразқул уни қайтармасин, ишқилиб, қувиб юбормасин, ишқилиб одамлар олдида ҳақорат қилмасин, бу аҳмоқ бахти қора чолни кечирсин.

Уразқул ҳеч нима демади. У Мўминни одам ўрнида кўрмаганидан гўё унинг гайратига ҳам эътибор қилма-

гандай эди. Қалбида эса тантанавор ҳис сезар, ахир ҳар қандай бўлмасин исёнкор чолни бўйсундирди-ку. Қандайдир ичи қоралик билан кулди Уразқул ўзинча — эмаклаб, оёғимга йиқилдинг-ку. Эҳ, каттароқ амалдор бўлганимдами, бундан ҳам каттароқларнинг шохини қайириб қўярдим. Шунақаларни тиз чўктириб, тупроқда эмаклаттириб қўймасмидим. Менга ҳеч бўлмаса колхозними ёки совхозними беришса экан. Тартибга солиб қўйган бўлардим. Одамларни издан чиқариб юборишди. Энди эса ўзлари воҳ, рансини ҳурмат қилишмаётир, директорни ҳурмат қилишмаётир деб шикоят қилишади. Қандайдир чўпон ҳам бошлиқ билан худди тенгдек галлашади. Сатқан амал кет, аҳмоқлар! Улар билан шунча муомала қилиб ўтириш керакми? Замонлар бўлган-ку, ахир, бошлар учиб кетган, ҳеч ким чурқ этмаган. Аксинча, кўпроқ яхши кўришган, кўпроқ куйлашган. Мана бу хўп замон бўлган-да! Энди-чи? Ярамасларнинг энг ярамаси ҳисобланган мана шу чол ҳам дабдурустдан гап қайтаришни ўйлаб топди. «Хўш, хўш, эмакла, оёғим остида, эмакла»,— бадхоҳлик билан кулди Уразқул, ҳар замон-ҳар замонда Мўмин чол томонга қараб қўяркан.

У эса, муздай сувда хаёлга чўмиб, томиларни тортишиб, Сейдахмад билан бирга тросни кўтариб бораркан, Уразқул мени кечирган кўринади, деб мамнун бўларди. «Сен энди мен қари чолни кечир, шундай бўлиб чиққани учун,— хаёлан Уразқулга мурожаат қиларди у.— Кеча чидай олмадим. Мактабга набирам олдига от чоптириб кетдим. Ахир у ёлғиз, мана шунинг учун ҳам ичинг ачийди-да. Мана бугун эса, у мактабга ҳам бормади. Тоби қочибди нимагадир. Эсингдан чиқар кечиргин. Ахир сен ҳам менга бегона эмассан-ку. Ўйлайсанки, мен сенга ва қизимга бахтни раво кўрмайманми? Худо берса қани, набирамнинг ингалганини эшитсам — худо урсин, бахтимдан кўзимга ёш келарди. Фақат сен хафа қилма қизимни, кечир, мени. Агар ишлаш бўлса, токи танимда жоним бор экан, ишлаганим бўлсин. Ҳамма ишни қиламан. Сен фақат буюрсанг, бас...»

Қампир қирғоқнинг бир бурчида тикка туриб, ўзининг имо-ишоралари ва бутун ҳаракатлари билан чолга: «Ҳаракат қилгин, чол! Кўрдингми, у сени кечирди. Менинг айтганимни қилавер, ҳаммаси жойига тушади», дерди.

Бола ухларди. У бир мартагина аллақаердандир отилган милтиқ овозидан уйғониб кетди ва яна уйқуга чўмди. Кечаги машаққатли уйқусизлик ва беморликдан сўнг бугун у бирмунча тинч ва мириқиб ухлади. У уйқуда экан, иситма аралаш бадан қақшоғи азобини тортмай, оёқларини эркин узатиб тўшакда ётиб дам олишнинг нақадар роҳат эканлигини ҳис этди. Агар бувиси билан Бекей хола бўлмаганда у шу ухлаганича ухлаб ётаверарди. Улар овоз чиқармай гаплашишга ҳаракат қилишса-да, идиш-товоқларнинг шақур-шуқуридан бола уйғониб кетди.

— Мана бу катта косани ушлагин-да, овқат олгин.— деб жонланиб гапирди кампир нариги хонада.— Мен эса челақ билан элакни олиб келай. Вой белим, мадорим қуриб кетяпти. Озмунча иш қилдикми? Худога шукур, жуда хурсандман.

— Эҳ, бувижон нимасини айтасиз, мен ҳам шунчалик хурсандманки, кеча шундайм жонимдан тўйиб кетгандим. Агар Гулжамол бўлмаганда ўзимни ўзим ўлдирардим,— деди Бекей.

— У ҳақда уни-буни деб юрасан яна,— тинчитиб қўйди кампир.— Қалампирни олдингми? Кетдик. Сенинг тинчишинг учун худонинг ўзи ёрдам қўлини чўзди. Кетдик, кетдик.

Уйдан чиқаётиб бўсағада Бекей хола кампирдан бола тўғрисида сўради:

— У ҳамон ухляптими?

— Майли ухлаб тура қолсин,— жавоб берди кампир.

— Шўрва тайёр бўлганда иссиққина келтириб берамиз.

Бола ортиқ ухлай олмади. Ҳовлидан оёқ товушлари ва одамларнинг гаплашгани эшитилиб турарди. Бекей хола кулиб юборди, Гулжамол ва кампир ҳам унга қўшилиб кулди. Қандайдир нотаниш овозлар қулоққа чалинди. «Ҳа, булар, ҳойнаҳой кеча оқшом келган одамлар,— деб ўйлайди бола.— Демак, улар ҳали кетишмабди-да». Фақат бобоси Мўмингўна кўринмасди, овози ҳам эшитилмасди. У қаёқда экан? Нима қилипти экан?

Бола ташқаридаги овозларга қулоқ солиб, бобосини кутиб ётди. У бобоси билан кечаги кўрган буғи ҳақида жуда гаплашгиси келарди. Ҳадемай қиш киради. Улар учун ҳам ўрмонда кўпроқ ем-хашак ҳозирлаш керак.

Еб яйрасин. Уларни шундай ўргатиш керакки, одамлардан ҳеч қўрқмайдиган, тўппа-тўғри дарёдан ўтиб ҳовлига келаверадиган бўлсин. Бу ерда ҳам уларга шундай хўрак бериш керакки, улар учуи бу жуда тансиқ бўлсин. Қизиқ, улар ҳаммадан кўра нимани яхши кўришар экан-а? Ўргочи буғи боласини ўргатиб олсангда, у доим орқангдан қолмай эргашиб юрса. Қандай ажойиб бўларди. Сен билан мактабга ҳам бирга бориб келган бўлармиди?..

Бола бобосини кутарди, лекин ундаи дарак йўқ. Бир вақт Сейдахмад келиб қолди. У нимадандир жуда мамнун. Оғзи қулоғида эди. Сейдахмад калласини чайқаб ўз-ўзича илжайрди. У яқинроқ келганда димоғидан спирт ҳиди анқиб кетди. Бола Уразқулнинг ўзбошимчалиklarини, бобоси ва Бекей холанинг азоб чекишларини эслатувчи бу бадбўй ҳидни жуда ёмон кўрарди. Лекин Сейдахмад ичганда ақлий жиҳатдан унча ҳушёр бўлмаса ҳам жуда сахий, мулоғим ва киши қалбига озор бермайдиган ҳазил-мутойибалари билан Уразқулдан фарқ қиларди. Бундай вақтларда у билан бобоси Мўмин ўртасида тахминан шундай суҳбат кетарди.

— Нега бунча тентакларга ўхшаб куласан Сейдахмад? Қайфинг тарақми дейман?

— Оқсоқол, мен сизни шундай севаманки. Ростини айтсам, худди ўз отамдек.

— Э-э, сени қара-ю, сенинг ёшингда... Бошқалар машина ҳайдаб юрибди. Сен бўлсанг гапингни уддалаб гапира олмайсан. Агар мен сенинг ёшингда бўлганимдами ҳеч бўлмаганда трактор ҳайдаган бўлардим.

— Оқсоқол, менга армияда командиримиз бу ишга лаёқатсизлигимни айтган эди. Бироқ пиёдалар сафида хизмат қилдим. Пиёда аскарсиз иш битмайди-ку, ахир...

— Пиёда аскар эмиш! Пиёда аскар эмас, иш ёқмасан. Хотининг бўлса... Худо ҳам тенгига қўшмас экан. Сенга ўхшаганининг юзтаси битта Гулжамолга арзимайди.

— Шунинг учун ҳам биз эр ва хотин бу ерда юрибмиз-да, оқсоқол.

— Ҳа, сени гапга қўйса... Хўкиздай кучнинг бор, ақл эса...— Умидсиз қўл силтаб қўйди Мўмин бобо.

— Му-у-у,— деб маърагандай кулиб қўйди Сейдаҳмад.

Шундан кейин у ҳовлининг ўртасида туриб олиб ўзининг аллақандай эҳситиб олган ғалати ашўласини куйлай бошлади.

Сариқ-сариқ тоғлардан,
Сариқ отда мен келдим.
Оч эшигинг, эй, сариқ савдогар
Биз ичамиз сариқ винодан.

Қўнғир-қўнғир тоғлардан,
Қўнғир отда мен келдим.
Оч эшигинг, эй, қўнғир савдогар
Биз ичамиз қўнғир винодан...

Шу тарзда давом этиб кетаверарди, чунки у баъзан тоғдан туяда келган бўлса, баъзан хўрозда, сичқонда, тошбақада, хуллас, нимаики жонивор бўлса ўшаларда келаверарди. Маст Сейдаҳмад болага ҳушёрлигига қараганда ёқимлироқ кўрнаётгандек эди. Шунинг учун ҳам Сейдаҳмад ширакайф бўлиб келганда бола очик кўнгиллик билан илжайиб қўярди.— Э-ҳа!— хитоб қилди Сейдаҳмад ажабланиб.— Сени касал дейишган эди-ку. Ҳа, сен умуман касал бўлмайсан. Сен ҳовлида нега ўйнамай қолдинг? Бунақаси кетмайди.— Сейдаҳмад боланинг тўшагига ағанаб ётди. Унинг қўлларидан ва устбошидан спирт ва янги сўйилган хом гўштнинг ҳиди аңқиб турарди. У болани қучоқлаб ўпа бошлади. Унинг ўсиб кетган дағал соқоли боланинг юзларини тимдалаб ачитарди.

— Бўлди энди, Сейдаҳмад амаки.— Илтимос қилди бола.— Бобом қани, кўрмадингизми?

— Бобонг анави ёқда,— Сейдаҳмад қўлини ҳавода поаниқ айлантирди.— Биз мана шу... Ёғочни сувдан олиб чиқдик. Ва бир оз исиб олиш учун ичдик. Ҳозир эса у гўшт пишираётир. Тур ўрнингдан. Қийимларингги кий, бирга кетамиз. Бу нимаси! Яхши эмас. Биз ҳаммамиз у ерда бўлсагу сен бу ерда ёлғиз ётсанг.

— Бобом турмагин деган,— деди бола.

— Қўйсанг-чи бўлмаган гапни. Юр, томоша қиламиз. Бу ҳар доим бўлавермайди-ку. Бугун катта зиёфат. Қозон ҳам мой, чўмич ҳам мой! Тура қол.— Сейдаҳмад мастларга хос қўполлик билан болани кийинишга мажбур этди.

— Мен ўзим,— деб эътироз билдирди боши айланаётганини ҳис этаётган бола. Бироқ ширакайф Сейдаҳмад унинг сўзига қулоқ солмади. Модомики, бола ёлғиз уйга ташлаб қўйилган экан, Сейдаҳмад ўзининг унга қилаётган яхшилигидан жуда мамнун эди, айниқса бугун шундай кунки, товоқ ҳам мой, қошиқ ҳам...

Гандираклаб бола ҳам Сейдаҳмад билан бирга уйдан чиқди. Ташқари шамол, ҳаво булут. Булутлар осмонда тез-тез бир-бирига қўшилишиб кетди. Бола айвондан чиққунча ҳаво икки бор кескин ўзгарди. Чараклаб турган қуёшли ҳавони кўнгилни гаш қилувчи қоронғилик босди. Бола бундан боши оғриётганини сизди. Шамол юзига гулханнинг тутунини олиб келиб урарди. Кўзлари ачишди. «Бугун кир ювишаётган бўлса керак»,— ўйлади бола, чунки кир ювиш кунларида одада шундай гулхан ёқилиб, учала уйдаги катта қора қозонларда сув иситиларди. Бундай қозонларни бир киши кўтара олмайди. Бекей хола билан Гулжамол икковлашиб кўтаришарди бу қозонларни.

Бола бундай кир ювиладиган кунни яхши кўрарди. Биринчидан, бундай кунларда гулхан уйдаги сингари ўчоқларда эмас, балки очиқ ўчоқларда ёқилиб, унинг артофида ўйнаш мумкин эди. Иккинчидан, ювилган кийимларни илиш жуда гаштли бўларди. Оқ, кўк, қизил матоларнинг арқонда осилиб туриши ҳовлига зеб бериб турарди. Бола арқонда очилиб ётган кийимларга билдирмасдан секингина келиб юзларини теккизиб ўтишни яхши кўрарди.

Бу гал ҳовлида ҳеч қандай ювилган буюмлар кўринмади. Аммо катта гўшт бўлаклари билан лиқ тўлдирилган қозон остига кучли ўт ёқилган бўлиб, қайнаётган қозондан қуюқ буғ кўтариларди. Гўшт пишиб қолган эди: гўштнинг дами ва гулханнинг иси бирга қўшилишиб, иштаҳани қитиқларди. Бекей хола бўлса, янги қизил кўйлак, янги хром этикда гулли шол рўмолни елкасига ташлаб олганча қозонга энгашиб, чўмич билан кўпикларни олиб ташлаётган эди, Мўмин бобо эса унинг ёнида чўкка тушган ҳолда ўчоқдаги ёнаётган тарашаларни ағдариб кўярди.

— Ана, бобонг,— деди Сейдаҳмад болага.— Кетдик. Ўзи бўлса:

— Сариқ-сарик тоғлардан,
Сариқ отда мен келдим,—

деб эндигина хиргойи қила бошлаган эди, сочи устарада тақир олинган, энглари шимарилган ва қўлида болта ушлаганча саройдан чиқиб кетаётган Уразқулга кўзи тушди.

— Сен қаёқда тентираб юрибсан?— даҳшатли қичқирди у Сейдахмадга қараб.— Меҳмон бу ерда ўтин ёрсин,— у бош ирғаб ўтин ёраётган шоферни кўрсатди,— сен бўлсанг қўшиқ айтиб юр.

— Э, ҳозир ана-мана дегунча боппаймиз,— тинчлантирди уни Сейдахмад, шоферга қараб йўналар экан.— Қани ука, мен ўзим.

Бола эса ўчоқ бошида чўкка тушиб ўтирган бобофи томон яқинлашди. У орқа томондан келган эди.

— Бобо,— деди у.

Бобоси уни эшитмади.

— Бобо,— деб такрорлади бола ва бобосининг елкасига қўлини тегизди. Чол ўгирилиб қаради, бола бобоси маст эканлигини сезмади. У бобосининг лоақал бирон марта ширакайф бўлганини кўрмаган эди. Тўғри, иссиқ-кўллик бирор чолнинг маъракасида ҳаммаси — ҳатто аёлларга ҳам ичиришарди. Бироқ бобосида бундай одат ҳали содир бўлмаган эди.

Чол болага қандайдир бегонадай, ғайри табиий ва ёввойи қараш қилди. Унинг юзлари қизариб кетганди, у набирасини кўриб яна ҳам қизариб кетди. Қизиллик ним пуштира рангга кирди ва шу заҳотиёқ бобонинг юзлари оқара бошлади. Чол шошилиб ўрнидан турди.

— Ие, сенми?— деди у бўғиқ овоз билан набирасини бағрига босиб. Ие, сенми,— бундан бошқа бирон сўз айта олмади. Ундаги тўлқинланиш болага ўтган эди.

— Тобингиз қочдимиз, бобо?— Ташвишланиб сўради бола.

— Йўқ-йўқ. Ўзим шундай,— мингиллади Мўмин.— Сен бор, ўйнаб кел. Мен бу ерда ўт ёқяпман, бу ҳаммадан...

У набирасини деярли итариб юбориб гўё бутун оламдан юз ўгиргандай, яна ўчоққа қараб ўгирилиб олди. У тиз чўкканча, гўё фақат ўт билан банддай бирон ёққа бурилиб қарамасди. Чол набирасининг тарвузи қўлтигидан тушганча, ҳовлида ўтин ёраётган Сейдахмад томон йўл олганини ҳам кўрмади.

Бола бобосига нима бўлганини, умуман, ҳовлида нима бўлаётганини тушунмасди. У саройга яқинлашгандагина юнги ерга қаратиб ёйилган тери устида янги сўйил-

ган молнинг уйиб қўйилган гўштига кўзи тушди. Терининг чеккаларидан ҳамон хира қон томчилари сизиб тушаётган эди. Сал нарироқда ит ичак-чавоқларни ириллаганча силкилаб тортарди. Уюлган гўшт ёнида аллақандай қорадан келган, барваста нотаниш киши тўнкага ўхшаб дўппайиб ўтирарди. У Кўкатоё эди. У билан Уразқул иккаласи пичоқни олволиб гўшт майдалашарди. Улар қисмларга ажратилган ёғ ва гўшларни ёзиб қўйилган терининг турли жойларига хотиржамлик билан, шошмасдан иргитиб ташламоқда эдилар.

— Маза! Ҳидини айтмайсанми!— деди йўғон овоз билан ҳалиги барваста киши, гўшт ҳидлаб кўраркан.

— Ол, ол, ўз улушингга ташла,— сахийларча таклиф этди Уразқул.— Буни сенинг келишинг шарафига худо етказди. Бу ҳар доим бўлавермайдн.— Уразқул бу орада пишиллаб, ишдан бошини кўтариб тараглашган қорнини силаб қўйди, унинг кўп еб, кўп ичганлиги билиниб гурарди. Унинг нафаси қисилиб хириллаб қолди, эркин нафас олиш учун бошини бирдан юқори кўтарди. Унинг сергўшт, сигирнинг елинидек ялтироқ юзидан ўзига бино қўйганлиги ва тўқлик аломати сезилиб турарди.

Бола девор тагидаги шохли буғи калласини кўриб эсанкираб қолди, бадани музлаб кетди. Кесилган калла қоп-қора қон томчиларини оқизиб чангда юмалаб ётарди. Бу— йўлда ётган эгри-бугри дарахтни эслатарди. Қалла ёнида тиззадан қирқилган тўртта туёқ ётарди. Бола бу даҳшатли манзарани кўриб чўчиб кетди. У ўз кўзларига ишонмасди. Унинг олдида Шохдор она буғининг калласи ётарди. У бу ердан қочиб кетишни истарди, лекин оёқлари унга итоат этмасди. У калла-поча қилинган оқ буғининг қаршисида турарди. Кечагина Шохдор она буғи бўлиб юрган, унга оқкўнгиллик билан суқланиб қараган, хаёлан гапиришган ва шоҳида қўнғироқча тақилган сеҳрли бешик келтиришни илтижо қилиб сўрагани ўша буғи эди. Наҳотки буларнинг ҳаммаси ногоҳ шаклсиз бир уюм гўштга, шилинган териға, кесилган оёққа ва улоқтириб ташланган каллага айланиб қолса. Боланинг кетиши керак эди, лекин у тошдек қотиб, бу воқеанинг қандай ва нега содир бўлганини тушуна олмай турарди. Ҳалиги гўшт бўлаётган қора барваста киши уюлиб турган гўштининг ичидан буйрак олди-да, уни пичоқнинг учига санчиб болага узатди.

— Ма, бола, кабоб қил, лаззатли бўлади,— деди у. Бола қимирламай турарди.

— Ол!— Буйруқ қилди Уразқул.

Бола беихтиёр қўлини чўзди, сўнг муздек қўлида Шохдор она бугининг ҳали ҳам иссиғи кетмаган юмшоқ Суйрагини гижимлаганча ушлаб турди. Шу пайт Уразқул оқ бугининг калласини шохидан ушлаб кўтариб кўрди.

— Эҳ, оғирлигини қаранг-а,— у каллани тебратиб, оғирлигини салмоқлаб кўрди,— битта шохининг ўзи қанча келади-я.— У каллани гўлага кўндаланг қилиб қўйди ва болтани олиб шохини ажратишга киришди.

— Мана, шох!— ишлаб туриб гапирарди у, ўткир болтани шохларнинг тубига қадаб.— Бу сенинг бобонг-га.— У болага қараб кўз қисиб қўйди.— Ўлиши билан бу шохни унинг қабрига қўямиз. Қани энди ким бизга у кишини хурмат қилмайсизлар, деб айта олар экан. Яна нима керак! Бундай шох учун ҳатто бугуноқ ўлсанг арзийди!— дея болтани мўлжалга оларкан, Уразқул хахолаб куларди.

Шохни осонликча олиб бўлмайди. Уни олиш жуда қийин эди. Маст Уразқулнинг болтаси нишонга бориб тегмасди, бу эса баттар жаҳлнинг чиқарарди. Қалла гўла устидан думалаб тушди. Шунда Уразқул уни ердаёқ чопа бошлади. Қалла сирғалиб чиқиб кетаверди. Уразқул болта кўтарганча унинг орқасидан чопиб юрди.

Бола сесканиб кетди, ҳар гал кетмоқчи бўлиб беихтиёр тисарилса-да, бу ердан кетишга ўзини мажбур этолмасди. Жуда ёмон туш кўриб, уни аллақандай даҳшатли бир куч тутиб тургандай эди, у ўз жойида турганича шу нарсага ажабланар эдики, киприк қоқмай бақрайиб турган Шохдор она бугининг кўзлари болтадан ўзини олиб қочмасди. Қўрқувдан қисилиб юмилмасди. Қалла аллақачон лой ва тупроққа беланган бўлса ҳам, кўз қорачиғи мусаффолигинча боқиб турарди, афтидан, у ўзини ўлимга маҳкум этган шу ёруғ жаҳонга тилсиз, унсиз ҳайратда қолиб, ҳамон боқиб тургандек эди. Бола маст-аласт Уразқул билан кўзи-кўзига тушиб қолишдан чўчирди.

Шох ҳамон бўш келмасди. Уразқул эса борган сарни тутақиб болтанинг гоҳ тиғи билан, гоҳ орқаси билан калланинг дуч келган жойига урарди.

— Бунақада шохни синдириб қўйсан. Бу ёққа бер,— яқинлашди Сейдахмад.

— Нарн тур! Ӱзим! Қўлингдан келмайди, снпдириб қўясан — хирллаб нафас оларди Ӱразқул болтани қу-лочкашлаб ураркан.

— Хўп, хўп, Ӱзинг биласан,— Сейдахмад тупурганча Ӱнн томон одимлаб кетди. Унинг орқасидан ҳалиги қо-радан келган барваста киши борарди. У қопда Ӱз улу-шинн олиб кетаётган эди.

Ӱразқул молхона орқасида маст-аласт ҳолда, қайсар-лик билан Шохдор она бугининг калласини тилкалашда давом этарди. Унинг бу ҳолати узоқ кутилган қасоси-ни энди бажо келтиргандек туюларди.

— Эҳ, ярамас! Лаънати!— деб худди жонсиз калла эшитаётгандай этигининг товони билан уни тепиб жаҳл устида оғиз кўпиртирганча сўкинарди.— Кимни аҳмоқ қилмоқчисан!— У болтани ушлаганча калланинг тепа-сига қайта-қайта хезланиб келарди.— Дабдала қилма-сам отимни бошқа қўяман. Мана сенга! Мана сенга!— Шундай деб болта билан каллани урди. Калла чирсил-лаб ёрилиб, майда суяклар ҳар томонга учиб кетарди.

Болтанинг тиғи кўзга кўндаланг келиб текканда бола қичқириб юборди. Очилиб қолган кўз чаноғидан қоп-қо-ра қуюқ суюқлик оқиб тушди. Кўз сўнди, барбод этил-ди...

— Мен бундан зўрроқ каллаларни ҳам майдалай оламан! Бундан бошқа шохларни ҳам суғуриб ола била-ман!— деб жазаваси тутиб бўкирарди Ӱразқул гуноҳсиз калладан нафратлаганча.

Ниҳоят, бу калланинг пешона суякларини ҳам май-далашга муваффақ бўлди. У энди болтани ташлаб кал-лани оёғи остига олиб, шохдан икки қўллаб ушлаганча ваҳшиёна куч билан бурай бошлади ва шохларни юлиб олди. Улар суғуриб олинган илдиз сингари қарсилларди. Бу шохлар — боланинг илтимосига кўра, Ӱразқул билан Бекей холага сеҳрли бешик келтириши лозим бўлган Ӱша Шохдор она бугининг шохлари эди...

Боланинг кўнгли беҳузур бўлди. У бурилди ва қўли-даги буйракни тушириб юбориб, секингина нари кетди. У қулаб тушаётгандек ёки бўлмаса, одамлар кўзи ол-дида қайт қилиб юбораётгандек жуда қўрқди. У оқариб-гезариб манглайлари ёпишқоқ терга ботганча Ӱчоқ ёни-дан Ӱтиб борарди. Ӱчоқда ловиллаб Ӱт ёниб, қозондан бурқираб қайноқ буг кўтариларди. Бахтсиз Мўмин бобо бўлса ҳамон аввалгидек юзини Ӱтга тутиб, ҳаммасига

чап бериб ўтирарди. Бола бобосини безовта қилгиси келмади. У тезроқ ўринга етиб боришни ва тўшакка боши билан бурканиб ётишни истарди. Қани энди ҳеч нарса ни кўрмаса, эшитмаса, унутса.

Қаршисидан Бекей хола чиқиб қолди. У ўзига оро бериб ясанган, бироқ юзида Уразқулнинг калтаклаши натижасида ҳосил бўлган кўм-кўк қонталаш излар кўзга ташланиб турарди. Бемаврид қувониб, жонсараклик билан «катта гўштга» югуриб келаётган эди.

— Сенга нима бўлди?— У болани тўхтатди.

— Бошим оғрипти.

— Бошгинангдан айланай,— деди меҳри тошиб ва устма-уст ўпа бошлади.

У ҳам маст эди. Ундан ҳам лаънати ароқ ҳиди аңқиб келарди.

— Бошгинаси оғрибди-да,— минғирлади у раҳмдиллик қилиб.— Жигаргўшам меннинг. Балки овқатлангинг келаётгандир.

— Йўқ, ҳеч нарса емайман. Ётгим келяпти.

— Кетдик бўлмаса, ўзим ётқизиб қўяман. Нима, сен яккаю ёлғиз ётаверар экансанми. Ахир ҳамма одам бизникида. Меҳмонлар ҳам. Гўшт ҳам тайёр бўлай деб қолди,— деди у ва болани ўзи билан бирга олиб кетди. Булар яна ўчоқ бошидан ўтиб кетаётганларида елин сингари қизариб, тўлишиб кетган ҳолда молхонадан чиқиб келаётган Уразқулга кўзлари тушди. У Мўмин бобо ёнига ўзи кесган буғи шохларини кеккайганча уйиб қўйди. Чол сапчиб тушди.

Уразқул унга қарамасдан сув тўла пақирни боши узра кўтарди ва орқага эгилганча эгнига тўкиб-сочиби ча бошлади.

— Энди ўлсанг ҳам бўлаверади,— деди у бошини пақирдан кўтариб, яна пақирга тикаркан. Бола чолнинг гўлдираб гапираётганини эшитди:

— Раҳмат, ўғлим, раҳмат. Энди ўлсам ҳам армоним йўқ. Мен учун шунчалик иззат-ҳурмат...

— Мен уйга кетаман,— деди ўзини унча яхши сезмаётган бола.

Бекей хола кўнмади.

— Бир ўзинг нима қиласан у ерда.— Болани ҳолижонига қўймасдан уйига олиб кетди ва бурчакдаги каравотга ётқизди.

Уразқулнинг уйда дастурхон мунтазир эди. Ҳар хил

таомлар муҳайё эди. Буларнинг ҳаммаси билан кампир ва Гулжамол банд эди. Уй билан ҳовлидаги ўчоқ орасида Бекей хола қатнагани-қатнаган. Уразқул билан барзанги Кўкатоё гушти кутиб, гулли кўрпачада ёстиққа ёнбошлаганча чойдан майда-майда ичишиб ўтиришарди. Улар тўсатдан ўзларига бино қўйиб, ўзларини тўра ҳис этишарди. Сейдахмад уларга пиёланнинг тагида чой қўйиб ўтирарди.

Бола бўлса бир бурчакда ипсиз боғлангандай, бетоблик зарбига бардош бериб жимгина ётарди. Уни яна қалтироқ босди. У туриб кетишни истарди. Бироқ қаравотдан тушиши биланоқ қайт қилиб юборишдан қўрқарди, шунинг учун ҳам у титраб-қақшаганча тишини-тишига қўйиб қимир этмай ётарди. Ортиқча қимирлашдан қўрқарди.

Шу орада хотинлар Сейдахмаднинг ҳовлидан чақирди. Катта сирланган товоқда тоғ сингари уюлиб, буғланиб турган гушти кўтарганча Сейдахмад пайдо бўлди. У узоқ кутилган бу таомни зўрға кўтариб келиб Уразқул билан Кўкатоёнинг олдига қўйди. Хотинлар унинг орқасидан яна турли хил овқатларни келтиришди.

Ҳамма жой-жойига ўтирди, пичоқ ва тарелкалар тайёрланди. Шу орада Сейдахмад стаканларга ароқ қўйди.

— Ароқнинг раиси мен бўламан,— дея шақиллай бошлади у бурчакдаги шишаларга ишора қилиб.

Ҳаммадан кейин Мўмин бобо келди. Чол бугун ҳар қачонгидан кўра галати ва аянчли қиёфада кўринарди. У бирор четроқ жойга бориб омонатгина ўтирмоқчи эди, лекин қора, барваста Кўкатоё ҳиммат қилиб уни ўз ёнига таклиф қилди.

— Бу ёққа келинг, оқсоқол.

— Раҳмат. Биз мана бу ерга, ўзимизники-ку ахир,— эътироз билдирмоқчи бўлди Мўмин бобо.

— Ҳар қалай сиз оқсоқолимизсиз,— қаттиқ туриб олди Кўкатоё ва ўзи билан Сейдахмаднинг ўртасига ўтқазди.— Қани, ичамиз оқсоқол, сизнинг шундай муваффақиятларингиз учун. Биринчи сўз сизга.

Мўмин бобо йўталиб қўйди.

— Мана шу уйларда тинчлик бўлсин,— деди у қийналиб.— Қаерда тинчлик бўлса, бахт ҳам ўша ерда, болаларим.

— Тўғри, тўғри!— деб ҳамма ўз қадаҳини кўтарди.
— А, сиз-чи! Йўқ, бунақаси кетмайди! Куёвингиз ва қизингизга бахт тиласангизу, яна ўзингиз ичмасангиз,— деб Кўкатой хижолат тортиб ўтирган Мўмин бободан ўпкалади.

— Шуларнинг бахти учун бўладиган бўлса,— чол шошиб қолди ва ҳаммани ҳайратда қолдирганча салкам тўла стаканни охиригача кўтариб юборди ва гаранг бўлиб қолгандай бошини чайқай бошлади.

— Оббо, шоввоз-ей!

— Бизнинг бобо унақалардан эмас.

— Қойил, қойилмииз чолингизга!

Ҳамма шодланиб куларди, чолни мақтарди.

Уй исиб димиқиб кетган эди. Бола изтироб чекиб ётарди, боши айланарди. У кўзини юмиб ётганча маст-аласт кишиларнинг Шохдор она буғининг гўштини чапиллаб, пишиллашиб овоз чиқариб еяётганликларини, бир-бировларига мазали гўшт қисмларини узатишиб сийлашаётганларини, кир стаканларнинг уриштирилаётганини, кемириб тозаланган суякларнинг товоққа қандай териб қўйилаётганини эшитиб турарди.

— Бай-бай-бай, мунчаям мазали-я!— мақтарди Кўкатой лабини чапиллатиб.

— Нима, биз аҳмоқмизми тоғда яшаб шундай гўшт ея олмасак,— деди Уразқул.

— Тўғри-да, нега бўлмаса бу ерда яшайпмиз,— маъқуллади Сейдахмад.

Ҳамма Шохдор она буғининг гўштини мақтай кетди. Қампиру Бекей холадан тортиб, Гулжамолу Мўмин бобогача — ҳамма-ҳаммаси мақташарди. Болага ҳам тарелкада гўшт ва бошқа таомлардан киритиб беришди. Лекин у рад этди. Маст одамлар унинг тоби қочганлигини ҳисобга олиб безовта қилмадилар.

Бола тишини-тишига қўйиб ётарди. У шундай ётганда кўнгил беҳудлигидан бир оз қутулгандай бўлади. Бироқ Шохдор она буғини ўлдирган бу одамлар билан бирон иш қилишга қодир эмаслиги уни ҳаммадан кўра қийнаётган эди. У болаларга хос ҳақгўйлик ғазаби ва дилхасталиги билан улардан ўч олишнинг турли йўллари — қандай бўлмасин уларни жазолаш, гуноҳини тушунишга мажбур этиш, қандай ёвуз ишга қўл урганликларини кўрсатиб қўйиш йўллари уларди. Бирсқ хаёлан Қулибекни ёрдамга чақириншдан бўлак бирор

дурустрек йўл тополмади. Ҳа, ўша бўронли тунда солдатча камзул кийиб, ёш шоферлар билан бирга ничан ортисга келган ўша йигитни чақирмоқ керак. У бола-нинг кўриб юрган одамлари ичида Уразқулга бас кела олиши ва бутун ҳақиқатни айтиб солиши мумкин бўлган бирдан-бир киши эди.

Бола-нинг чорлаши бўйича Қулибек машинада гизиллаб етиб келди ва автоматни олдинга қарата қия ушлаганча кабинадан сакраб тушди: «Қани улар?»— Улар мана бу ёқда! Улар иккаласи Уразқулларнинг уйи томон югуриб кетишди. Эшикни зарб билан очишди. «Қўзғала кўрма! Қўлингни кўтар!»— бўсагадан туриб даҳшат билан буйруқ берди Қулибек, автоматни тўғрилаганча. Ҳамманинг капалаги учиб кетди. Ҳамма ўтирган жойида донг қотиб, оғиздаги гўштлар бўғизларида қолди. Кўп еб қўллари, юзлари, оғизлари мойга ботиб, бўкиб қолган маст-аласт кишиларнинг эса умуман қимир этишга мажоллари қолмаган эди.

«Қани, ўрнингдан тур-чи, мурдор!»— Қулибек автоматни Уразқулнинг чаккасига тиради. Қалтироқ босган Уразқул дудуқланганича Қулибекнинг оёғига йиқилди. «Раҳм қил, ўлдирмагин». Лекин Қулибек раҳм қилмади. «Чиқ бу ёққа, мурдор! Энди тамом бўлдинг!»— У Уразқулнинг чотига зарб билан тепиб юборди ва ўрнидан турғизиб уйдан чиқишга мажбур этди. Кайфи учиб саросимага тушиб қолган жамнки кишилар жимгина ҳовлига чиқишди...

«Деворга бориб тур!»— буйруқ берди Қулибек Уразқулга.— Шохдор она бугини ўлдирганинг учун ва унинг бешик кўтариб келган шохларини кесиб олганинг учун сенга ўлим!» Уразқул тупроққа йиқилиб тушди. Эмаклар ишраганча зорлана бошлади: «Ўлдирма мени, менинг ҳеч кимим йўқ-ку, ахир. Оламда танҳоман. На ўғлим бор, на қизим...»

Ундаги манманлик, кибр-ҳаво қаёққа кетди.

Ожиз, ярамас қўрқоқ. Бундайларни ўлдиргинг ҳам келмайди.

«Майли, ўлдирмайлик,— деди бола Қулибекка.— Лекин бу ердан абадий кетсин, қораси ўчсин. Бу ерда унинг кераги йўқ. Йўқолсин».

Уразқул ўрнидан туриб шимини кўтариб олди ва ўғирлиб қарашга юраги дов бермай лўкиллаганча қочиб қолди. Унинг хомсемиз юзлари лорсиллаб, этигидан га-

лифе шими осилиб қолган эди. Бироқ Қулибек уни тўхтатди: «Тўхта! Сенга айтадиган охириги сўзимиз бор. Сенда ҳеч қачон бола бўлмайди. Сен ёвуз ва ярамас одамсан. Сени бу ерда ҳеч ким ёқтирмайди. Ўрмон ҳам, бирорта дарахт ҳам, ҳатто бир дона гиёҳ ҳам сени севмайди. Сен фашистсан. Сен бу ердан умрбод кет. Қани, тезроқ бўл!» Ҳузқул олди-кетига қарамай югурарди. Қулибек унинг орқасидан: «Шнель! Шнель», дея хаҳолаб кулар ва яна ваҳима солиш учун автоматидан ҳавога қараб ўқ узарди.

Бола ўзида йўқ шод эди. Ҳузқул кўздан ғойиб бўлгач. Қулибек эшик олдида гуноҳкорларча турган бошқа кишиларга қараб: «Шундай одам билан қандай яшаб келдиларинг? Уят эмасми сизларга!»— деди.

Бола ўзини энгил ҳис қилди. Адолатли суд бажо келтирилди. У ўз хаёлларига шунчалик берилиб кетган эдики, ҳатто қаерда ётганини ҳам, Ҳузқулнинг уйида нима муносабат билан ичкиликбозлик қилаётганликларини ҳам унутган эди. Қаҳқаҳлаб кулишлар уни бу оромбахш ҳолатдан яна ўзига келтирди. Бола кўзини очиб яна қулоқ сола бошлади. Хонада Мўмин бобоси йўқ эди.

Қаёққадир чиқиб кетган бўлса керак. Хотинлар идиш-товоқларни йиғиштиришиб, чой келтиришга ҳозирлик кўраётган эдилар. Сейдахмад ниманидир баланд овоз билан ҳикоя қилиб берарди, ўтирганлар унинг сўзларини эшитиб кулишарди.

— У ёғи нима бўлди?

— Давом эт!

— Сен шошилма, бу ёққа қара, қани яна бир қайтариб айт,— кулгидан ичаги узилган Ҳузқул яна сўрай бошлади,— сен унга жавобан нима дединг? Уни қандай кўрқитдинг. Вой ичагим! Ха-ха-ха!— у ҳамон қоринини ушлаганча қотиб-қотиб куларди.

— Шундай қилиб,— дея Сейдахмад ҳикоясини яна бошидан бошлашга жон деб рози бўлди.— Биз буғиларга яқинлашиб борсак, ўрмон ёқасида учтаси турган экан. Отларни эндигина дарахтга боғлаган ҳам эдик, чол ҳамроҳим қўлимдан ушлаб: «Биз буғиларни отишимиз мумкин эмас. Биз Буғибой авлодиданмиз. Шохдор она буғининг фарзандларимиз!» деди. Ўзи бўлса болалардек термилиб турарди менга. Кўзлари ялиниб-ёлвориб илтижо қилаётгандек боқарди. Менинг эса ўлгидай

кулгим қистарди. Лекин кулиб юбормадим. Ҳа, кулмадим. Аксинча, бу ҳақиқатдан ҳам шундай-ку: «Сен нима, турмага тушгинг келяптими?»— дейман. «Йўқ»,— дейди у. «Биласанми, бойлар замонидаги ҳикоялар камбағал халқни қўрқитиш учун тўқилган» дедим. Шунда у тилга кириб: «Сен нима деяпсан ўзи», деди. Мен бўлсам: «Шуни айтяпманки, сен бунақа гапларингни қўй, акс ҳолда қарилгингга ҳам қарамай, тегишли жойга ёзиб юбораман», дедим.

— Ха-ха-ха,— деб ўтирганларнинг ҳаммаси кулиб юборишди. Айниқса, Уразқул уларнинг ичида роҳатланиб куларди.

— Кейин биз сездирмасдан уларга яқин бордик. Агар уларнинг ўрнида бошқа ҳайвонлар бўлгандами, аллақачон хабар топиб кўздан ғойиб бўлган бўларди. Бу анқов буғилар эса биздан чўчимаётгандай қочмасди. Чўчимагани яна ҳам яхши деб ўйлайман,— ҳикоя қиларди Сейдахмад.— Мен милтиқ билан олдинда, чол кейинда боряпмиз. Шу ондаёқ менда шубҳа туғилди. Умримда чумчуқ ҳам отган эмасдим. Ҳозир шундай бир ҳолат юзага келдики, агар теккиза олмасам, ўрмонга қочади кетади, кейин унинг орқасидан етиб бўпсан, довоннинг нариги ёғига ўтиб кетади. Бундай тайёр ўлжани ким қўлдан бой беришни истарди?

Бизнинг чол овчи бўлган, вақтида айниқни ҳам қулатган. Мен унга милтиқни бериб, мана чол, отинг, дедим. У бўлса йўқ, отмайман, ўзинг от, дейди. Мен бўлсам унга: Мен ахир мастман-ку, дедим. Ўзим эса оёқда туролмаётгандек тебранардим. У ўрмондан ёғоч олиб чиққанзимизда сиз билан ичганимизни кўрган эди. Шунинг учун ҳам мен ўзимни айёрликка солдим.

— Ха-ха-ха.

— Мен теккизолмайман дедим, буғилар кетиб қолади, кейин қайтиб келмайди. Бизнинг эса қуруқ қайтиб боришимиз яхши эмас. Ўзинг биласан. Уйлаб кўргин. Нега бизни бу ёққа юборишди? Индамайди. Милтиқни ҳам олмайди. Майли, ўзингиз биласиз дедим-да, милтиқни ташлаб кетмоқчи бўлдим. У орқамдан эргашди. Бари бир, Уразқул мени ҳайдайди — совхозга бориб ишлайвераман, дейди. Қариганда қаёққа борасан, дедим? Яна лом-мим демади. Мен секин хиргойи қилдим:

Сариқ-сарик тоғлардан,
Сариқ отда мен келдим.
Оч эшигинг, эй, сариқ савдогар...

— Ха-ха-ха...

— Мени ҳақиқатдан ҳам маст деб ўйлади. Милтиқни қўлга олиб жўнаб қолди. Мен қайтдим. Биз бир-биримиз билан тортишиб ётар эканмиз, буғилар Ҷу орада бир оз нарироққа юрди. Кўряпсанми, дейман унга, кетиб қолди, кейин уларга етиб бўлмайди. Улар ҳали ҳуркиб қочмагунча отиб олиш керак. Чол қўлига милтиқни олди ва уларнинг орқасидан писиб бора бошлади. У ҳамон: «Кечир мени, Шохдор она буғи, кечир...» — деб ўз-ўзича шивирларди. Мен эса ўз-ўзимча: «Эҳтиёт бўл, теккиза оямасанг, сен ҳам ўша буғилар билан бирга бошинг оққан ёққа қараб кет, бошқа қорангни кўрсатма», дедим.

— Ха-ха-ха...

Ичимлик ҳиди билан дуд ҳидининг бирга қўшилиб аңқиши, унинг устига қаҳқаҳа уриб кулишлар боланинг иситмасини ошириб янада димиқтириб юборди. Оғриқнинг зўридан унинг боши тарс ёрилиб кетаёзди. Назарида кимдир уни тепаётганга, кимдир болта билан миясини ёраётганга ўхшарди. Гўё биров унинг кўзини мўлжалга олаётгандай чап бериб бошини олиб қочишга интиларди. Иситма натижасида ҳолдан кетган бола муздек дарёда пайдо бўлиб, балиққа айланиб қолди. Қуйруғи, танаси, сузгич қанотлари — ҳамма-ҳаммаси балиқники-ю, фақат оғриётган бошигина ўзича қолган эди. У қоп-қоронғи муздек сув остида сузиб борарди. Хаёлида умрбод шундай балиқ бўлиб қолишни ва тоққа ҳеч қачон қайтмасликни ўйларди. «Қайтмайман энди, — деярдди у ўзича. — Яхшиси, балиқ бўламан, балиқ бўлиб яшайман.

Бола каравотдан тушиб, секин уйдан чиқиб кетганини ҳеч ким пайқамай қолди. У зўрга бурчакка етиб борган ҳам эди, бирдан қайт қилиб юборди. У деворга суянганча инграб йиғларди. Упкаси тўлиб йиғлаганида нафаси қисилиб фўлдирарди:

— Йўқ, мен, яхшиси, балиқ бўламан. Бу ердан сузиб кетаман. Яхшиси, балиқ бўламан.

Уразқулнинг уйи деразасидан эса маст кишиларнинг қаҳқаҳлаб кулишлари-ю, қийқириқ овозлари эшитиларди. Бу ёввойи қаҳқаҳа болани гаранг қилди, унинг қалбида чидаб бўлмас дард-аламларни қўзғади. Бу даҳшатли қаҳқаҳани эшитиш кўнглини беҳузур қилаётгандек туюлди. У бир оз ўзига келиш учун ҳовлига чиқди. Ҳовлида ҳеч ким йўқ, ҳувиллаб ётарди... Ути ўчиб қолган

ўчоқ ёнида ичкиликнинг зўридан ўлар ҳолатда ётган Мўмин бобога кўзи тушди. Чол тупроқда, ўша Шохдор она буғининг кесиб ташланган шохлари ёнида ҳушсиз ётарди. Буғининг майдаланган калласини ит гажиб ётган эди. Булардан бошқа бирон кимса йўқ.

Бола бобосининг устига энгашганча унинг елкасидан тортқилади.

— Бобо, юринг уйга кетамиз, уйга,— деди у.

Чол жавоб бермади, у ҳеч нимани эшитмади, бошини ҳам кўтара олмади. Ҳа, у нима ҳам дея оларди.

— Қани, туринг бобо, уйга кетамиз,— деди бола.

Ким билсин, у ўзининг болалик ақли билан бобосининг Шохдор она буғи ҳақидаги эртаги учун бу ерда таъзирини еб ётганини, ўз эрки билан унга қасд қилмаганлигини, унинг ўзи бу ҳақда болага ҳамма вақт насиҳат қилиб келганлигини,— ота-боболар удумига, ўз виждони ва васиятларига зид борганлигини, бахти қаро қизини деб,... набирасини деб шу ишга қўл урганлигини фаҳмлай олдимикин ёки англаб етмадимикин?..

Чол оғир аҳволга тушиб, ғам-алам ўтида ёниб, боланинг овозига жавоб қилмасдан, гўё ўлик сингари юзини ерга қилиб ётарди.

Бола бобосининг ёнига чўққайиб ўтирганча уни қўзғатишга ҳаракат қилди.

— Бобо, бошингизни кўтарсангиз-чи,— деди у. Боланинг юзлари оқариб, бўшашиб кетган эди, қўллари, лаблари қалтирарди.— Бобо, бу менман. Эшит-япсизми?— деярдди у. Ўзимни жуда ёмон сезяпман,— дея йиғларди у.— Бошим оғрияпти, жуда қаттиқ оғрияпти.

Чол инграб, қимирлай бошлади, бироқ ҳамон ўзига келолмаган эди.

— Бобо, Қулибек келадими?— сўради бола бирдан кўз ёши аралаш.— Айтинг, машинасида Қулибек келадими?— гап билан алахситмоқчи бўлди у чолни.

Бола бобосини ёнбош билан ағдарилиб ётишга мажбур этди ва ногаҳон маст ҳолда соқолларигача лой ва тупроққа беланиб, аянчли ҳолда ётган чолнинг юзига кўзи тушиб, сесканиб кетди. Бола шу дақиқада ҳалигина Ўразқул болта билан майдалаб ташлаган оқ буғининг калласини хаёлидан ўтказди ва қўрқувдан ўзини четга тортди. Бобосидан нари кетар экан, деди:

— Мен балиққа айланаман, эшитяпсизми бобо, сузиб кетяпман. Қулибек келганда балиққа айланиб қолганимни айтинг.

Чол ҳеч қандай жавоб қайтармади.

Бола юришда давом этди. Дарёга тушиб сув кеча бошлади.

Боланинг сувда балиқ бўлиб сузиб юрганидан ҳали ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. Ҳовлида маст кишиларнинг куйлаган қўшиқлари эшитиларди:

Уркач-ўркач тоғлардан,
Уркач туяда мен келдим.
Оч эшигинг, букри савдогар
Биз ичамиз, ўткир винодан...

Сен сузиб кетдинг. Қулибекнинг келишини кутиб турмадинг. Афсус, минг афсуски, Қулибекнинг келишини кутиб турмадинг. Нега сен йўлдан чопиб бора қолмадинг. Агар йўлдан узоқ муддат чопиб борганингдами, албатта уни учратардинг. Қулибекнинг машинасини узоқдан таниган бўлардинг. Қўлингни кўтарганингда у шу заҳотиёқ машинасини тўхтатган бўларди.

— Сен қаёққа кетяпсан?— деб сўрарди.

— Мен сизни излаб кетаётган эдим!— деб жавоб берган бўлардинг.

У шунда сени машинаси кабинасига олган бўларди.

Иккаловинг бирга кетган бўлардиларинг. Олдинда, йўлда эса ҳеч кимга кўринмасдан Шохдор она буғи елдай учиб борарди. Бироқ сен уни кўра олган бўлардинг.

Аmmo сен сувда сузиб кетдинг.

* * *

Сен бу қўшиқни эшитмадинг. Сен ўз эртагингдаги балиқ каби сузардинг бўталоғим. Биласанми, сен ҳеч қачон балиққа айланиб қололмайсан ва Иссиқкўлга сузиб боролмайсан, оқ кемани ҳам кўролмайсан ва унга: «Салом, оқ кема, бу мен!»— деб айтолмайсан.

Сен оқиб кетдинг.

Энди шуни айтишим керакки — сенинг гўдак қалбинг нимани нохуш кўрган бўлса, ҳаммасини рад этдинг. Менинг овунчим ҳам, қувончим ҳам шунда-да. Сен бир чақнаб сўнган яшин каби ҳаёт кечирдинг. Чақмоқларни само чақади. Само эса абадийдир. Менинг овунчим ҳам, қувончим ҳам шунда-да. Инсондаги гўдаклик виждони худди уруғдаги илк куртакнинг ўзгинаси, куртасиз уруғ униб чиқмайди. Биз оламга келмасдан илгарийёқ, токи туғилиш ва ўлиш бор экан, ҳақиқат тантана қилиб келмоқда.

Бўталоғим, сен билан видолашар эканман, сенинг сўзингни яна бир бор такрорлайман: «Салом, оқ кема, бу мен!»

МУНДАРИЖА

Биринчи муаллим	3
Бўтакўз	58
Оқ кема	95

На узбекском языке

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

ПОВЕСТИ

Ташкент «Ўқитувчи» 1981

Тошкент, Фафур Фулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти томонидан
1978 йилда чиққан икки томлик асарлар нашрига мувофиқ редактор
М. Обидов кузатуви остида қайта нашр қилинди.

Рассом *В. П. Слабунов*
Бадний редактор *П. А. Бродский*
Техн. редактор *О. Пожогина*
Корректор *Д. Умарова*

ИБ 1583

Теришга берилди 17. 12. 1980 й. Босишга рухсат этилди 26.10.81 й. Формат 84x108
1/16. Тип. қоғози №3. Қелги 10, шпонсиз. Гарнитура «Литературная». Юқори
босма усулида босилди. Шартли б. л. II. 76. Нашр. л. II.98. Тиражи 150000.
Зак. №2388. Баҳоси 40 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент. Навоий кўчаси, 30. Шартнома №187—79.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат коми-
тети. Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг полиграфия
комбинати. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1981 й.

Полиграфкомбинат Ташкентского полиграфического производственного объедине-
ния «Матбуот» Государственного комитета УЗССР по делам издательств, полигра-
фии и книжной торговли. Ташкент, ул. Навои, 30.